ئابدۇرەھىم ئوتكۇر

خۇتسە رۇسۇغسىلا

مۇھەررىردىن

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى1923 - يىلى قۇمۇلدا تۇغۇلغان. 1942 - يىلى ئۇرۇمچىدە سابىق شىنجاڭ شۆيۈەنىنىڭ پېداگو- گىكا فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن ۋە شۇنىڭدىن باشلاپ، ئاساسەن مەدەنىيەت - ماتارىپ سېپىدە ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى، مۇ- دىر، گېزىت - ژۇرناللاردا مۇخبىر، تەرجىمان، مەسئۇل مۇھەر- رىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1981 - يىلدىن 1989 - يىلغىچە شىن- جاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمە- يىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىنستىتۇتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. ھازىرمۇ، شۇ ئىنستىتۇتنىڭ تەتقىقاتچىسى.

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى40 - يىللارنىڭ بېشىدىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشكەن. ھازىرغا قەدەر ئۇنىڭ «يۇرەك مۇڭلىرى»، «تارىم بويلىرى»، «ئۆمۈر مەنزىللىرى» ناملىق ئۇچ شېئىر توپلىمى، «قەشقەر كېچىسى»، «ئۇلۇغ ئانا ھەققىدە چۆ- چەك» ناملىق داستانلىرى، «ئىز»، «ئۇيغانغان زېمىن» ناملىق تارىخىي رومانلىرى نەشىر قىلىنىپ تارقىتىلدى. بىرمۇنچە شېئىر، داستانلىرى خەنزۇچە ۋە چەت ئەل تىللىرىغا تەرجى- مە قىلىندى. «قەشقەر كېچىسى» بىلەن «ئۇيغانغان زېمىن» 1 - ۋە 4 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك ئالا سانلىق مىللەتلەر ئەدە- بىي ئىجادىيىتىنى باھالاشتا ئايرىم - ئايرىم ھالدا بىرىنچى دە- رىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا 40 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، تىل ۋە ئەدەبى- يات، تارىخ تەتقىقاتىغا كىرىشىپ، بىرمۇنچە ماقالىلەرنى ئېلان

تىلى. پارتىيە 11 - قۇرۇلتاي مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 -
ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بىرمۇنچە ئالىملار قاتاردا ئابدۇرېھىم
ئۆتكۈر ئەپەندىگەمۇ ئىلىم - پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا
تېخىمۇ كەڭ زېمىن يارىتىلدى. ئۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخى
دەكى ئىككى بۇيۇك نامايەندە - «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن
«قۇتادغۇبىلىك» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەشرگە
تەييارلاشقا مۇھىم ھەسسىلىرنى قوشتى: بۇ ئەسەرلەر ھەققىدە،
جۈملىدىن، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى
سەنئىتى ھەققىدە نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ
ئىلىم - پەن تەتقىقاتى جەھەتتىكى نەتىجىلىرى كۆرۈنەرلىك بول
غىنى ئۈچۈن، 1984 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى
بويىچە ئىلغار پەن - تېخنىكا خادىمى بولۇپ باھالاندى. ئۇنىڭ
ئىش - ئىزلىرى «بۇگۈنكى زامان جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر
مەشھۇر كىشىلىرى قامۇسى» (بېيجىڭ، 1992 - يىل نەشرى)، «جۇڭگو
ئەدەبىيات - سەنئەتچىلىرى تەرجىمھالى» (سىچۈەن قامۇس
نەشرىياتى، 1993 - يىل نەشرى)، «جۇڭگو ھازىرقى زامان
يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى كاتالوگى» (شاڭخەي، 1993 - يىل
نەشرى) قاتارلىق قامۇسلارغا كىرگۈزۈلدى. ئۇ ھازىر جۇڭگو
يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر
يازغۇچىلىرى جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى، جۇڭگو ئوت
تۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تەتقىقاتى جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرىيەت
ئەزاسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق بىرلەشمە
نىڭ ھەيئەت ئەزاسى، شىنجاڭ «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقات
جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى.

قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب ئۇنىڭ ئون نەچچە يىلدىن بۇيان،
ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە يۈرگۈزگەن تەتقىقاتلىرىنىڭ بىر قە
سىم نەتىجىلىرى بولۇپ، بۇنىڭغا ئاپتورنىڭ 13 پارچە ماقالە

سى تاللاپ كىرگۈزۈلدى. بۇ ماقالىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان؛ بىر قىسمى مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىدا، ئايرىملىرى مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەلدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىدا ئوقۇلۇپ، ياخشى باھاغا ئېرىشكەن. تاللاپ رەتلەنگەن بۇ ماقالىلەر «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شۇنىڭدەك، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت ـ سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا خېلى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. بۇ ماقالىلەرنىڭ بەزىلىرى ئوخشاش بولمىغان ۋاقىت ۋە ئورۇنلاردا ئۆتكۈزۈلگەن ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىدا ئوقۇلغىنى ئۈچۈن، ئايرىم پاكىت ۋە مىساللار تەكرارلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. كىتابخانلارنىڭ توغرا چۈشىنىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

مۇندەرىجە

«قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى

قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى پارلاق نامايەندە — «قۇتادغۇبىلىك» 1

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى بۈيۈك مۇتەپەككۇرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ..... 42

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى..... 65

«قۇتادغۇبىلىك» تە ئىنسانىنىڭ مەنىۋى كامالىتى تېمىسى..... 85

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ شېئىرىي قىممىتى..... 108

تارىخ ۋە ئەدەبىيات

«يىپەك يولى» دىكى ناخشا ساداسى 142

چاغاتاي ئەدەبىياتى ۋە ئاروز ۋەزنى..... 158

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى بەلەن تاتار ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى..... 200

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيىتىنىڭ بەدىئىي ۋە ئىجتىمائىي قىممىتى 223

رۇبائىي ۋە ئۇنىڭ كلاسسىك نەمۇنىلىرى..... 244

مەدەنىيەت ۋە سەنئەت

ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ۋە مىللەت تەرەققىياتى..... 256
«ئون ئىككى مۇقام» غا دائىر بەزى مەسىلىلەر ھەققىدە
مۇلاھىزىلەر 268
قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي مەنبەسى ۋە بەزى ئۆزگىرىشلىرى 294

قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى پارلاق نامايەندە — «قۇتادغۇبىلىك» *

قوشاق، چۆچەك، مەل، رىۋايەت ۋە قەھرىمانلىق داستانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ خەلق ئىجادىيىتىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى مىلادى VI، VII ئەسىرلەردىن XII ئەسىرگىچە بولغان بىر تارىخىي تەرەققىيات دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىلىرى «ئۇرقۇن-يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرى»، «قۇتادغۇبىلىك»، «دىۋانۇ لۇغەتىت-تۈرك»، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» قاتارلىق ئەسەرلەردىن ئىبارەت. بولۇپمۇ «قۇتادغۇبىلىك» شەرق ئەللىرى تارىخى بىلەن ۋەتىنىمىز تارىخىدا پۈتۈن بىر تارىخىي دەۋرنى تەشكىل قىلغان قاراخانىلار دەۋرى ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنىڭ مۇجەسسەم ئىنكاسى ۋە بىۋاستە مەھسۇلى بولغانلىقى، جۇملىدىن، ئىنسانىلىقنىڭ بىرمۇنچە مۇھىم ساھەلىرى (مەسىلەن: ئەقىل-پاراسەت، بىلىم، ئەخلاق ۋە پەزىلەت) بويىچە چوڭقۇر پەلسەپىۋى ۋە تەرىبىۋى پىكىرلەرنى بەدىئىي ئەدەبىيات ۋاستىسى بىلەن نامايان قىلىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغانلىقى، بولۇپمۇ ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىغا ۋارىس

---

* بۇ ماقالە «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1983-يىل 2-سانىدا ئېلان قىلىنغان.

رىسلىق قىلىش بىلەن بىللە ئۇنىڭ مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتا يۈقىرى بالداقتا كۆتۈرگەنلىكى، تېما ۋە ئۇسلۇب جەھەتتە تامامەن يېڭى بىر دەۋر ئاچقانلىقى، ناھايەت، ئەنە شۇنداق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن جاھان ئەدەبىياتىغا چوڭ ھەسسە قوشقانلىقى ئۈچۈن، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى پارلاق بىر نامايەندە سۈپىتىدە ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى جاھانشۇمۇل ئەھمىيەتكە قاتارلىنىش ئالماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ ئەسەر XIX ئەسىردىن باشلاپ ئالىم دۇنياسىنىڭ زور دىققىتىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىپ، جاھانشۇمۇل تەتقىقات تېمىسىنىڭ بىرى بولۇپ كەلمەكتە. دۇنيا بويىچە ئۇرغۇنلىغان ئالىملار بۇ كىتاب بىلەن شۇغۇللانىدى ۋە شۇغۇللانماقتا. بۇنىڭ ئۈچۈن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى (جۈملىدىن كېنا روسىيە)، گېرمانىيە، ۋېنگرىيە، دانىيە، ئىتالىيە، تۈركىيە، قاتارلىق ئەللەرنىڭ مەشھۇر ئالىملىرىدىن رادلوف، بارتولد، مالوف، سامايلوۋىچ، بېرتېلس، پېرتساك، ۋامبېرى، ئوتتوئولبېرت، توماسىن، بومباچى، بروكلمان، ھارتمان، فىتزدت رەھمىتى، مىيان بۇزرۇك، زەكى ۋەلىدى، رىشت رەھمىتى ئارات، كوپرولۇ فۇئات، سەدرى مەخسۇدى، دىلاچار، كافسوغلو قاتارلىقلارنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كۈپايە، مۇنىڭدىن ئاشقىرى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن تۈركىيە تىل جەمئىيىتى قاتارلىق ئىلمىي مۇئەسسەسىلەر خېلىدىن بېرى «قۇتادغۇبىلىك» ئۈستىدە كوللېكتىپ تەتقىقات ئۆتكۈزۈپ كەلدى.

ھەقىقەتەنمۇ XI ئەسىردە ياشىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نامىلىق ئۇلۇغ ئەسىرى بىلەن قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يېرىك ۋە مۇنەۋۋەر ۋەكىلى ۋە ئاساسچىسى، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ دۆلەت ئەربا-

بى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇرى ئىدى. ئۇنىڭ زامانداشى مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت ـ تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) ناملىق مەشھۇر ئەسىرى بىلەن ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى، تۈركشۇناسلىقنىڭ بوۋىسى ۋە ئاساسچىسى، شۇنداقلا جاھان تۈركشۇناسلىرىنىڭ ئۇستازى ھېسابلانماقتا. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ بۇ ئىككى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئالىمى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆلمەس نادىر ئەسەرلىرى بىلەن پەخىرلىنىدۇ. شۇبھىسىزكى، ئۇلار كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىزنىڭمۇ ئىپتىخارىدۇر. «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «دىۋانۇ لۇغەتىت ـ تۈرك» ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ باي مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەرلەردىن بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھان مەدەنىيىتىگە قوشقان بۈيۈك تۆھپىسىدۇر.

بىرىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە ئومۇمىي مەلۇمات

1. ئەسەر نامى ۋە ئەسەر ھەققىدە چۈشەنچە

مەلۇمكى، «قۇت» سۆزى تۈركىي تىلدا ناھايىتى قەدىمدىن بۇيان بەخت ـ دۆلەت ياكى سائادەت، تەلەي، مۇبارەك، مۇقەددەس دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەردە قوللىنىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا پېئىل ياسىغۇچى قوشۇلىپ «ئادغۇ» نىك ئۇلىنىشى بىلەن «قۇتادغۇ» ـ «بەخت ـ دۆلەت بەرگۈچى» ياكى «بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى» دېگەن ئۇقۇم ھاسىل بولغان. «بىلىك» ـ بىلىم ياكى ئىلىم دېگەن مەنىدە بولۇپ، «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن سۆزنى «بەخت ـ سائادەت بەرگۈچى بىلىم» دەپ چۈشىنىشكە بولاتتى. ۋاھبىرى، رادلوف ۋە تومسېن، كوپرۇلۇفلارنىڭ قاتارلىق ئالىملارمۇ، خۇددى شۇ مەنىدە «بەخت ـ سائادەت بىلىمى» دەپ تەرىپلەيدۇ.

لېكىن، «قۇتادغۇبىلىك» ئۇستىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭ

قۇرلىشىشنىڭ ئەگىشىپ، بەزى ئالىملار پەقەت «بەخت ـ سائادەت بەرگۈچى بىلىم» دېگەن تەبىر بىلەن قانائەتلەنمەي، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا «پادىشاھلارغا لايىق بىلىم»① دېسە، بەزى ئالىملار، مەسىلەن: پروفېسسور كافسۇغلۇ«ھۆكۈمرانلىق ئىلمى»، «ھاكىمىيەت ئىلمى»، «دۆلەتشۇناسلىق ئىلمى»، «دۆلەت ھاكىمىيىتىگە ئېرىشىش ئىلمى» دەپ باھا بەرگەن.② پروفېسسور سەدرى مەخسۇدى «ھوقۇق (قانۇن) شۇناسلىق دەستۇرى» دەپ قارايدۇ.③ پروفېسسور رىشىت رەھمىتى ئارات كىتاب مۇئەللىپىنىڭ:

كىتاب ئاتى ئۇردۇم قۇتادغۇبىلىگ
قۇتادسۇ ئوقمىغلىقا تۇتسۇ ئەلىگ

(كىتابقا: «قۇتادغۇبىلىك» دەپ ئات قويدۇم، ئوقۇغان كىشىنى قۇتلۇق قىلسۇن ۋە ئۇنىڭغا يول كۆرسەتسۇن) دېگەن ئىزاھاتنى نەقىل كەلتۈرۈپ: «قۇتادغۇبىلىك»ـــ«ئىنسانغا بەخت ـ سائادەتلىك بولۇش يولىنى كۆرسىتىپ بەرگۈچى بىلىم» دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ.④

ئۇزۇن يىللىق تەتقىقاتلاردىن كېيىن، ئىلىم دۇنياسىدا بۇ كىتاب توغرىسىدا ھەر خىل قاراشلار مەيدانغا كەلدى: گېرما-

---

① ۋ. گ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە 12 لېكسىيە»، 121- بەت، 1927-يىل، ئىستانبول.

② ئى. كافسۇغلۇ: «قۇتادغۇبىلىك» ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» 34-بەت، 1980-يىل، ئىستانبول.

③ سەدرى مەخسۇدى: «تۈرك تارىخى ۋە ھوقۇق» 93-، 97-بەتلەر، 1947-يىل، ئىستانبول.

④ رىشىت رەھمىتى ئارات: «قۇتادغۇبىلىك» 1-توم، مۇقەددىمە، 25-بەت، 1979-يىل، ئەنقەرە.

دیه ئالمی ئوتتو ئولبرت «قۇتادغۇبىلىك»نى ئارستوتېل بىلەن ئىبن سىنانىڭ ئىلغار پىكىرلىرىنىڭ تەسىرىدە يېزىلغان بىر پەلسەپە كىتابى دەپ ھېسابلايدۇ. تۈركىيە ئالمى كوپرۈلۈزادە ئات بۇ پىكىرگە قوشۇلۇپ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئۆز ئىچىگە ئالغان پىكىرلىرى ئېتىبارى بىلەن ئىبن سىنا تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك»① دەيدۇ. روس ئالمى ئا. سامايلوۋىچ «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سى ئوتتۇرىسىدا ئەدەبىي جەھەتتىن باغلىنىش بارلىقىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشىدۇ. ۋېنگرىيە ئالمى ۋامبېرى بىلەن ج. تېۈرى ۋەرۇس ئالمى بارتولد «قۇتادغۇبىلىك» تە قەدىمكى جۇڭگو ۋە ئىران پەلسەپىسىنىڭ تەسىرى بارلىقىنى تەكىتلەيدۇ② . ئىتالىيە ئالمىسى ئا. بومباچى «بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ تۈزۈلۈشى بىلەن تامامەن ئوربگىنال (باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان) بىر ئەسەردۇر. ئىرانلىقلارنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» كە «شاھنامەئى تۈركى» (تۈركىي تىلىدىكى شاھنامە) دەپ نام بەرگەنلىكى ھەققىدىكى گەپلەر «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «شاھنامە» ئوتتۇرىسىدا قانداقتۇر جىددىي مۇناسىۋەت بارلىقىنى ئىسپاتلىيالمايدۇ»③ دەيدۇ. پروفېسسور سەدرى مەخسۇدى مۇنداق دەيدۇ: «قۇتادغۇبىلىك» XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ بىر ئابىدىسى، بۇ ئەسەر تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىر مەدەنىيى مۇھىتىدا ئەسىرلەردىن بۇيان

---

① فۇئات كوپرۈلۈ: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى» 1-توم، 198-بەت، 1926-يىل، ئىستانبول.

② فۇئات كوپرۈلۈ: «تۈركى تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدە تەتقىقات» 27-بەت، 1934-يىل، ئىستانبول.

③ ئا. جافروغلۇ: «تۈرك تىلى تارىخى» 2-توم. 55-بەت، 1964-يىل، ئىستانبول.

توپلانغان ئەخلاق، سىياسەت ۋە ھوقۇق (قانۇن) غا دائىر پىكىرلەرنىڭ خۇلاسىسىدۇر»، «ھەممىدىن دىققەتكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، فىرەدۋىسى ئۆزىنىڭ «شاھنامە» سىدە ئەپسانىۋى ئىران تارىخىنى تەسۋىرلىگەن بولسا، تۈركىي خەلقلەر مۇتەپەككۇرى يۈسۈپ دۆلەت ئىداردىسىدىن، ھوقۇقتىن، ئىجتىمائىي ئەخلاقتىن بەھس قىلىدۇ.»① پۈتۈن ئۆمرىنى «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىغا بېغىشلىغان دوكتور رىشت رەھمىتى ئارات مۇنداق دەيدۇ: «قۇتادغۇبىلىك» نە ۋەقەلەرنى نەقىل قىلغۇچى بىر تارىخ؛ نەرايون-جاي ۋە شەھەرلەرنى تەسۋىرلىگۈچى بىر جۇغراپىيە؛ نە دىن كىشىلىرىنىڭ ئىجتىماتلىرىنى توپلىغان بىر كىتاب؛ نە ھېكىملەرنىڭ پىكىرلىرىنى ئاساس قىلغان پەلسەپە ۋە نە شەيخلەرنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىگە تايانغان نەسىھەتنامىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بەزىلەرنىڭ ئويلىغىنىدەك مەنسەپ ئەھلىگە ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن تەمسىز مەجاز (مېتافورا)لار بىلەن ئەخلاق دەرسى بەرگۈچى قۇرۇق نەسىھەتچى ئەمەس، بەلكى ئىنسان ھاياتىنىڭ مەنىسىنى تەھلىل قىلغان ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت ھەم دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەپ بېرىدىغان بىر ھايات پەلسەپىسىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن ئەڭ كەڭ مەنىدىكى بىر مۇتەپەككۇر ئالىمدۇر. ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرى ماۋزۇ ئېتىبارى بىلەن بىللە باشقا جەھەتلەردىمۇ تامامەن ئورىگىنال بىر ئەسەردۇر.»②

جاھان مىقياسىدىن ئېيتقاندا، بۇ ئەسەر ھەققىدىكى تەتـ

---

① سەدرى مەخسۇدى: «تۈرك تارىخى ۋە ھوقۇق» 39-، 97-بەتلەر، 1947-يىل، ئىستانبول.

② رىشت رەھمىتى ئارات: «قۇتادغۇبىلىك» 1-توم، 24-بەت، 1947-يىل. ئىستانبول.

قىقات بىر ئەسىردىن بۇيان داۋام قىلىماقتا. زامان ئۆتكەنسىرى، يېڭى-يېڭى نەتىجىلەر مەيدانغا كەلمەكتە. دېمەك، دۇنيا ئالىملىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى تۆھپىلىرىنى ئاساسىيلىق زور دېيىشكە بولىدۇ. لېكىن، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋەتىنى بولغان يىزنىڭ ئېنىقلانمىغان تەقىقات ئەھمىيلا باشلىنىۋاتىدۇ. ئەگەر بۇ ئەسەر تىلىنىڭ ھەقىقىي ۋارىسلىرى بولغان ئۇيغۇر جاما-ئەتچىلىكى ئارىسىدا تەتقىقات چوڭقۇرلاشسا تېخىمۇ زور نەتىجىلەر مەيدانغا كېلىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان يېڭى تۆھپىسى بولغان بولاتتى.

2. كىتابنىڭ كۆچۈرمە نۇسخىلىرى

بۇ كىتاب مەسنەۋى (ئىككىلىك) شەكلى ۋە ئارۇزۋەزنىنىڭ مۇتاقارىپ بەھرىدە يېزىلغان بولۇپ، جەمئىي 6645 بەيىت، يەنى 13290 مىسرادىن تەركىب تاپقان (كېيىن قوشۇلغان مۇقەددىمىلەر بۇنىڭ سىرتىدا) ۋە 85 بابقا بۆلۈنگەن. ئەپسۇسكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان نۇسخىسى تېپىلمىدى. ھازىر ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغىنى كېيىنكى چاغلاردا كۆچۈرۈلگەن ۋېنا، قاھىرە، پەرغانە نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت.

ۋېنا نۇسخىسى — مىلادى 1439-يىلى يەنى «قۇتادغۇبىلىك» دۇنياغا كېلىپ 370 يىلدىن كېيىن ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھېرات شەھىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ۋە 1474-يىل ئىستانبۇلغا كەلتۈرۈلگەن. 1790-يىلى ئاۋستىرىيىلىك شەرقشۇناس ھاممەر-پۇرگىستال ۋېناغا ئاپىرىپ، ۋېنا كۇتۇپخانىسىغا تاپشۇرغان (ھازىر مۇشۇ يەردە ساقلانماقتا). XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن

باشلاپ، ۋېنگرىيەلىك شەرقشۇناس كېرمان ۋامبىرى ۋە رۇس ئالىملىرىدىن ۋىلگىلىم رادلوف بۇ كىتابنى تۇنجى قېتىم قىسمەن ترانسكرىپسىيە ۋە قىسمەن تەرجىمىسى بىلەن دۇنياغا ئاشكارىلىغان.

قاھىرە نۇسخىسى — ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا بولۇپ، جەمئىي 5400 بېيىتتىن ئىبارەت. بۇ نۇسخىنى قاھىرە «ھىدىۋە» كۇتۇپخانىسىنىڭ نېمىس مۇدىرى دوكتور موريتز 1896 - يىلى تۇنجى قېتىم ئېلان قىلغان. كېيىن تۈركىيە تىل جەمئىيىتى بۇ نۇسخىنىڭ فوتوسىنى تۈركىيىگە كەلتۈرۈپ، 1943 - يىلى شۇ پېتى بېسىپ چىقارغان.

پەرغانە نۇسخىسى — ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ۋە ھەممىدىن تولۇق نۇسخا بولۇپ، جەمئىي 6095 بېيىتتىن ئىبارەت. بۇنى تۇنجى قېتىم 1914 - يىلى زەكى ۋەلىدى تۇغان پەرغانىنىڭ نەمەنگان شەھىرىدىن تاپقان ۋە شۇ چاغلاردا رۇس جامائەتچىلىكىگە بىر قۇر تونۇشتۇرغان. بۇ نۇسخا ئاردا بىر زامان يوقىلىپ كېتىپ، 1924 - يىلى ئۆزبېك ئالىمى پروفېسسور فىترەت تەرىپىدىن قايتا ئاشكارىلىنىپ تونۇشتۇرۇلغان. 1934 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى بۇ نۇسخىنىڭ فاكسىمىلىنى تۈركىيە تىل جەمئىيىتىگە تەقدىم قىلغان. تۈركىيە تىل جەمئىيىتى 1943 - يىلى بۇ نۇسخىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسىنى نەشىر قىلىپ چىقارغان*. ئاندىن كېيىن، دوكتور رىشىت رەھمىتى ئارات ئۇزۇن يىللىق ئەمگەك سىڭدۈرۈپ، بۇ نۇسخىلارنى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ تولۇقلاش بىلەن 1947 - يىلى

---

* نۇسخىلار توغرىسىدىكى مەلۇمات ئا. دىلاچارنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى ناملىق كىتابنىڭ 38-، 39-بەتلىرىدىن ئېلىندى.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تولۇق مەتىن (تېكىستى) نى تراڭسكرىپ سىيە بويىچە، نەشردىن چىقاردى ۋە 1959-يىلى ھازىرقى زامان تۈركچىسىگە قىلىنغان نەسرىي تەرجىمىسىنى ئېلان قىلىندى. رېشت رەھمىتى ئارات تۈزدىشكە باشلاپ، ئۆمەرى يار بەرمەكەنلىكتىن تاماملانماي قالغان «‹قۇتادغۇبىلىك› ئىندېكسى» (سۆزلۈكى) نى، تۈرك مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن تولۇقلىنىپ 1979-يىلى نەشر قىلىندى.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئەسلىدە قايسى يېزىق بىلەن يېزىلغانلىقى مەسىلىسىدە، بەزىلەر بۇ كىتاب يېزىلغان چاغلاردا ئىسلام دىنىنىڭ قاراخانىلار تەرىپىدىن رەسمىي دۆلەت دىنى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغانلىقىغا ۋە ئەرەب تەسىرىنىڭ كۈچەيگەنلىكىگە، شۇنىڭدەك «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۆزىدىكى:

بەگ ئاتى بىلىگ بىرلە باغلىق تۇرۇر
بىلىگ لامى كەتسە بەگ ئاتى قالۇر

دېگەن بېيىتتا، يەنى «ل» ھەرپىنىڭ ئەرەبچىدە «لام» دەپ ئوقۇلىدىغانلىقىغا قارىپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ كىتابنى ئەرەب يېزىقىدا يازغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن پىكىرگە كېلىدۇ. دوكتور رېشت رەھمىتى ئارات بۇ پىكىرگە قوشۇلماي، ئىسلامىيەتتىن كېيىنمۇ قاراخانىلاردا ئەرەب يېزىقى بىلەن بىللە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭمۇ باراۋەر قوللىنىلغانلىقىنى، ھەتتا ھەسەن بۇغراخان دەۋردە يارلىقنى تۆزۈلگەن مەھكىمە قارارلىرىنىڭمۇ شۇ ئىككى خىل يېزىقتا بولغانلىقىنى، بۇ ۋەسىقىلەرنىڭ بەزىلىرىدىكى شاھىتلارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىمزا قويغانلىقىنى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت-تۈرك» تە بەرگەن مەلۇماتى بويىچە، ئېيتقاندا، قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە پۈتۈن تۈرك ئۆلكىلىرىدە ھۆكۈمدار ۋە بەگلەرنىڭ

يارلىق مەكتۇپلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلىپ، ئىدارە، (ھۆكۈمەت) ئىشلىرىدا بۇ يېزىقنىڭ ھۆكۈمران ئورۇنـ دا تۇرغانلىقىنى، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا، ئالتۇن ئوردا ۋە ئىراندىكى بەزى تۈركىي. دۆلەتلەردە XII ئەسىرگە قەدەر ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوللىنىلغانلىقىنى دەلىل كەلتۈرۈپ، «قۇتادـ غۇبىلىك» نىڭ ھەمەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنغان ئەسلى نۇسخىسىنى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان دەپ قوبۇل قىلىش، ھازىرچە، ھەممىدىن توغرا بولىدۇ، دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ①. دېمەك، بۇ مەسىلە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

3. كىتاب دۇئەللىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇ ياشىغان دەۋرنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى تۇغرىسىدا ھازىرچە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۆزىدىكى ماتېرىياللاردىن باشقا تولۇق راق مەنبە يوق:

تەگكۈزدى ماڭا ئەلگىن ئەلىگ ياشىم،
قوغۇ② قىلدى قوزغۇن تۇسى تەگ باشىم.
ئوقسىز ئەمدى ئالتىمىش ماڭاركەل تىيۇ،
بۇ سۇغ بولماسا باردىم ئەمدى نارۇ.

يەنى:

(تەگكۈزدى ماڭا قولىن ئەللىك يېشىم،
قوغۇ قىلدى قوزغۇن تۇسىدەك بېشىم.

---

① رىشىد تەرەھمىتى ئارات: «قۇتادغۇبىلىك» 1-توم، مۇقەدـ دىمە، 32-بەت، 1947-يىل، ئىستانبول.

② قوغۇ—ئاققۇ.

مېنى قوچقىرىپ ئاتمىش ئەمدى دەيدۇ كەل،
بارۇرمەن نېرى گەر يەتمىسە ئەجەل)

بۇ بېيىتلارغا قارىغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ-بىلىك» نى يېزىۋاتقان چاغلىرىدا ئەللىك ياشلارغا كىرىپ قالغانىدى. «يىل ئالتمىش ئىككى ئەردى تورت يۈز بىلە...» «توكەل ئون سەكىز ئايدا ئايدىم بۇ سۆز...» دېگەن قۇرلارغا قارىغاندا، بۇ كىتاب ھىجرىيىنىڭ 462-يىلى (مىلادى 1069-يىلى) جەمئىي 18 ئايدا يېزىلىپ بولۇنغان. شۇنىڭغا قارىغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنى تەخمىنەن مىلادى 1020-1019-يىلى تۇغۇلغان دېيىشكە بولىدۇ، شائىرنىڭ تۇغۇلغان يېرى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى پايتەختى بالاساغۇن ئىدى، بۇ شەھەر مىلادى XI ئەسىردىن بۇيان مەۋجۇت بولۇپ، تارىختا بالاساغۇن، ۋالاساقۇن، بىلادساغۇن دېگەن نامىلار بىلەنمۇ ئاتالغان. ئۇنىڭ خارابىسى ھازىرقى قىرغىزىستاننىڭ پىشپەك ئوبلاستىدىكى «ئاق پىشىن» دېگەن جايغا توغرا كېلىدۇ. مىلادى 893-يىلى قاراخانىلار پايتەختىنى قەشقەرگە كۆچۈرگەندىن كېيىنمۇ، بالاساغۇن قاراخانىلارنىڭ ئىككىنچى پايتەختى ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن (ئۇ چاغدىكى مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرى قەشقەر، سەمەرقەنت، بۇخارا، فاراب، شاش ياكى تاشكەنت ۋە بالاساغۇن ئىدى). «قۇتادغۇبىلىك» يېزىلغان زامانلاردا قەشقەر پايتەخت ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» نى بالاساغۇندا يېزىشقا كىرىشىپ، 1068-يىلى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، يەنە بىر زامان ئەمگەك قىلغاچ، 1069-يىلى پۈتتۈرگەن*.

---

* ئا. دىلاچار: «قۇتادغۇبىلىك تەتقىقاتى» 23-بەت. 1972-يىل. ئەنقەرە.

ئاندىن ئۇنى قاراخانىلار خاقانى تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە تەقدىم قىلغان، ھەسەن بۇغراخان بۇ كىتابنىڭ قەدىر-قىممىتىگە يېتىپ، مۇئەللىپكە «خاس ھاجىپ» (بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇلۇغ خاس ھاجىپ) لىقى* ئۇنۋانىنى بەرگەن، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن شائىر قاراخانىلار ئوردىسىدا ئەڭ نوپۇزلۇق دۆلەت ئەربابى سۈپىتىدە پۈتۈن ھاكىمىيەتكە تەسىر ئۆتكۈزەلەيدىغان مەۋقەگە ئېرىشتى. شائىرنىڭ قانچىلىك ئۆمۈر كۆرگەنلىكى ھەققىدە ھازىرچە ئېنىق مەلۇمات يوق. بىراق كىتابنى يازغان چاغلىرى (ئەللىك ياشلىرى) دىلا جىسمانىي ئاجىزلىق، قېرىلىقتىن شىكايەت قىلىپ:

تاتىغ ئەردى بارچە يىگىتلىك ئىشىم،
ئاغۇ قىلدى ئەمدى ماڭا يەر ئاشىم.
(يىگىدەكتە تاتلىق ئىدى ھەر ئىشىم،
ئوغا قىلدى ئەمدى ماڭا يەر ئېشىم)

قادىكتەگ بۇدۇم ئەردى ئوقتەگ كۆنى تۈز،
ياتەگ ئەگرى بولدى ئەگىلدىم تېگىتتىم.
(قېيىندەك بويۇم ئەردى ئوقتەك دۇرۇست، تۈز،
بولۇپ ئەگرى يادەك ئېگىلدىم، ئېگىشتىم)

دېگىنىگە قاراپ بەزى ئالىملار شائىرغا ئۇزۇن ئۆمۈر نىسىپ بولمىغان بولسا كېرەك دېگەن پىكىرگە كېلىدۇ.

---

* «خاس ھاجىپ»—(ئەرەبچە) ئىمارەتچى، ۋەكىل، ۋەكالەتدار، خانىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى، خاس مەسلىھەتچى دېگەن مەنىلەردىكى سۆز بولۇپ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئېيتىشىچە بۇ سۆزنىڭ قەدىمكى تۈركچىسى «تاياڭۇ» يەنى سەلتەنەت تايانچىسى، دۆلەت تۈۋرۈكى، ئەڭ ئىشەنچىلىك زات، دېمەكتور («دىۋانۇ لۇغەتىت- تۈرك» فاكسىمىل نۇسخا، 230-بەت).

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەيەردە ۋە قانچىلىك تەھسىل كۆرگەنلىكى ھەققىدە ھازىرچە، قولىمىزدا ئېنىق ماتېرىيال بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ناھايىتى كەڭ بىلىمگە ئىگە ئالىم، چوڭقۇر پىكىرلىك پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇر، شائىر ئىكەنلىكىدە قىلچە شۈبھە يوق. «دىۋانۇ لۇغەتىت-تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) نى ئوقۇغان كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا ھەممۇد قەشقەرى ئۇلۇغ تىلشۇناس، ئېتنوگراف، تارىخچى، جۇغراپىيون، خەرىتىچى، گراماتىكا ئالىمى، دىئالېكتشۇناس، فولكلورچى، ئەرەب تىلى مۇتەخەسسىسى، ھەربىي-ستراتېگ بولۇپ گەۋدىلەنگىنىدەك، «قۇتادغۇبىلىك» نى ئوقۇغان كىشى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە، تارىخ ۋە دىنشۇناسلىق، دۆلەت، جەمئىيەت ۋە قانۇنشۇناسلىق، مائارىپ، ئائىلە ۋە ئەخلاقشۇناسلىق، تەبابەت، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، دىپلوماتىيە، تىل-ئەدەبىيات، شېئىرىيەت، فولكلور، دراماتورگىيە، ھەربىي ئىلىم قاتارلىق ساھەلەرنىڭ ھەممىسىدە ئاجايىپ يېتۈك بىر ئالىم ئىكەنلىكىگە قايىل بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، تۆۋەندىكى مىساللارنى كەلتۈرۈش كۇپايە:

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئاسمان بوشلۇقى، يۇلتۇز ۋە سەييارىلەر، 12 بۇرج ۋە يۇلتۇزلارنىڭ يىل پەسىللىرى بىلەن مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئۆز دەۋرىنىڭ ئاستروـنومىيىسى بويىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ، زۇھەل (ساتۇرن)، مۇشتىرى (يۇپىتېر)، مىرىخ (مارس)، چولپان (ۋېنېرا)، ئاتارۇت (مېركۇرى)، قۇياش ۋە ئاينى يەتتە سەييارە دەپ ئاتاپ ئۇلارنىڭ ئورنى، ھەرىكەت يولى، خۇسۇسىيىتى، ھەتتا «خۇلق-مىجەز» نى، شۇنىڭدەك قوزى، ئۆي، جەۋزا، سەرتان، بۇغداي بېشى، ئەرسلان، قەۋس، چايان، مىزان، ئوغلاق، سوغا

ۋە بەلىقتىن ئىبارەت 12 بۇرجنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى بايان قىلىدۇ. بۇ ھەقتىكى ئىلمىي بايانلىرى ھازىرقى زامان ئاسترونومىيىسىگىمۇ ئاساسي جەھەتتىن ئۇيغۇن.

بۇ كوكتىكى يۇلدۇز بىر ئانچە بەزەك،
بىر ئانچە قۇلاۋۇز بىر ئانچە يەزەك.

بۇلاردا ئەڭ ئۇستۇن سەكەنتىر يۇرىر،
ئىكى يىل سەكز ئاي بىر ئەۋدە قالىر.

ئانىڭدا باسا بولدى ئىكىنچ ئوڭاي،
بىر ئەۋدە قالىر ئون ئادىن ئىكى ئاي.

ئۇچىنچى كۇرۇد كەلدى كۆكسۇن يورىر،
قايۇقا بۇ باقسا ياشارمىش قۇرىر.

يەنى:

كۆكتىكى يۇلتۇزلارنىڭ بەزىسى بىزەك،
بەزىسى يولباشچى، بەزىسى جېسەك.

بۇلاردىن ئەڭ ئۇستۇن سەكەنتىر①تۇرۇر،
ئىككى يىل سەككىز ئاي بىر بۇرجدا قالۇر.

ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ ئوڭاي②،
قالۇر بىر بۇرجدا ئۇ دەل ئون ئىككى ئاي.

---

① سەكەنتىر—زۇھەل (ساتۇرن).

② ئوڭاي—مۇشتىرى (يۇپىتېر).

ئۇچىنچى كۇرۇددۇر،① غەزەپتە يۇرۇر،
قايان باقسا بارلىق ياشارغان قۇرۇر.

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى تارىخىدىكى ئۆتۈكەن ياكى ئۆتۈكەن② بەگلىرى، ئۇچ ئوردا ③بېگى، ئىلى بېگى، ياغما بېگى، ئالىپ ئەرتۇڭا (ئافراسىياپ) قاتارلىقلاردىن تاشقىرى، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن ئۆتكەن مۇسا، ئەيسا كەبى پەيغەمبەرلەر، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين، لوقمان ھېكىم، نوشىرۋان ئادىل، زۇھاك، پەرىدون ھەققىدە؛ روم (ۋىزانتىيە)، ئىران، سوغداق، ھىندى، «چىن ۋە ماچىن» ھەققىدە؛ «شاھنامە»، ئىبرانى (قەدىمكى يەھۇدى) ئەدەبىياتى ھەققىدە ئېيتقانلىرى؛ جۇملىدىن قەدىمكى يۇنان ھېكىمى ھىپپوكرات ئوتتۇرىغا قويغان تۆت خىلت (قان،سەپرا، بەلغەم، سەۋدا) ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرى ۋە باشقىلارمۇ بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

مۇنداق تاشقىرى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىرمۇنچە تۈركىي دىئالېكتلارنى پىششىق بىلگەندىن باشقا، ئەرەب - پارس تىللىرىنى ياخشى بىلەتتى. بەزى ئالىملارنىڭ ئېيتىشىچە «شۇزامانلاردا ئىشلىتىلىۋاتقان ئوتتۇرا ئىران تىللىرىدىن سوغداق (سوغد) تىلىنى، ھەتتا خەنزۇچىنىمۇ بىلەتتى.»④ ئەرەب -

---

①كۇرۇد - مىرىخ (مارس)

②ئۆتۈكەن (ئۆتۈكەن) - ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرقۇن ۋادىسىدىكى مۇقەددەس ئاناۋەتنى.

③ ئۇچ ئوردا - ھازىرقى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يېنىدىكى «ئۇچ» دېگەن جاي قەدىمكى زامانىدا مۇھىم سىياسىي مەركەزلەرنىڭ بىرى ئىدى

④ ئا. دىلاچار؛ «رقۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى» 22 - ۋە 148 - بەتلەر 1972 - يىل، ئەنقەرە (دوكتور رىشت رەھمىتى ئاراتنىڭ پىكرىچە، يۇسۇپ خاس ھاجىپ خەنزۇچە ماتېرىياللاردىن بەۋاستە ئەمەس، قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئارقىلىق پايدىلانغان ــ ئاپتورىدىن).

پارس ئەدەبىياتى بىلەن، بولۇپمۇ ئۇلۇغ پارس شائىرى ئۇبۇل-قاسىم پىردەۋسى (مىلادى 934 - 1025 - يىللار) ۋە مىلادى 786 - يىللىرىغىچە ياشىغان بۇيۇك ئەرەب ئالىمى خەلىل ئىبنى ئەخمەتنىڭ «ئىلمى ئارۇز»ى بىلەن يېقىندىن تونۇش ئىدى. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز خەلقىنىڭ قەدىمكى يازما مەدەنىي مىراسلىرىدىن، مەسەل، رىۋايەت، چۆچەك، ماقال - تەمسىل، شېئىر - قوشاقلىرىدىن، خەلقىنىڭ جانلىق تىل بايلىقىدىن ناھايىتى كۆپ ئوزۇقلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مەيلى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدا ھېچقانداق ئۆرنىكى بولمىغان مۇشۇنداق ئەسەرنى يېزىشقا مۇۋەپپەق بولغانىدى.

ھەممىدىن دەققەتسىكە ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا شۇكى، شائىر بۇ كىتابنى قاراخانىلار ھۆكۈمدارى - ھەسەن بوغرا خانغا تەقدىم قىلىۋاتقانلىقىغا قارىماي، ئۇنىڭغا بەزىدە مەدھىيە ئوقۇش بىلەن بىللە قاتتىق نەسىھەت قىلىدۇ، قاتتىق تەلەپلەرنى قويىدۇ، ھەتتا تەنبىھ بېرىدۇ. مەسىلەن:

نىتەگ بەگ بولۇر ئول بۇدۇنغا ئۇلۇغ،
تىلى يالغان ئەرسە، كور، ئېلگى قۇرۇغ.

(يالغانچى ۋە بېخىل كىشى قانداق قىلىپ ئەلنىڭ ئۇلۇغ بېگى بولالايدۇ)

ئاي ئىلىگ ئوتاچى سانى سەن بۇگۈن،
بۇدۇن بارچە ئىگلىك ساڭا مۇڭلۇغۇن.

(ئەي ھۆكۈمدار، سەن بۇگۈن بىر تەۋىپسەن، خەلقىنىڭ ھەممىسى ساڭا موھتاجلىق كېسىلىگە دۇچاردۇر)

قايۇسى كوتەرمىش بولۇركۈچ ئىرىنچ،
قايۇسى چىغايلىق بىلە يەر ساقىنچ.

(بەزىسى زۇلۇم يۈكىنى كۆتۈرمەكتە، بەزىسى يوقسۇللۇقتىن ھەسرەت چەكمەكتە)

قايۇ تاج قايۇسى يالتمتش بولۇر
قايۇ قادغۇ بىرلەتۇ لتمتش بولۇر.
(بەزسى تاج بەزسى يالتاج، بەزسى قايغۇبىلەن پىغان چەكمەكتە)

سەنتكدە تۇرور كور بولارتىك ئەمى،
ئوتاغدل دارۇبىرلە بولغدل قامى.
(ھەممىتىك داۋاسى سېنتكدە، سەن ئۇلارغا تېۋىپ بولۇپ دورا بەر ۋە ئىلاجىنى قىل)

قالى قىلماسا سەن ئەمى يائوتى،
بودۇنقا بولۇرسەن تىرىكلىك يۇتى.
(ئەگەر سەن ئۇلارنى داۋالاپ دەردىگە دەرمان بولمىساك، خەلقنىك ھاياتىغا زامىن بولسەن)

ئاي ئىلىگ باقا كور سەن ئوزكەن كوزۇن،
بىر ئوزكەن نەچە نەك تىرەر سەن ئوزۇن،
(ئەي ھۆكۈمدار، ئۆزۇڭگە بىر قارا، بىر ئۆزۇك ئۇ- چۇن نەقەدەر كۆپ نەرسىلەرنى توپلىدىك)

تەڭىز دەكى گەۋھەر تۇكەمەز ساڭا،
تۇپىندەكى يىنچۇ تۇيۇماز ساڭا.
(دېڭىزدىكى گۆھەر سېنىك ئۇچۇن تۇگىمەس، تۇۋىدىكى ئۇنچە - مارجانلارنىك ئايىغى ئۇزۇلمەس)

باغىز يىر قاتىنداقى ئالتۇن كۇمۇش،
تىرەرسەن خەزىنە ئۇرۇر سەن ئوكۇش.
(قوڭۇر يەر قېتىدىكى ئالتۇن - كۇمۇشلەرنى توپلاپ، خەزىنىلەربەرپا قىلىسەن)

ياغىز يەر ئوزەلە ئونۇگلى ئەۋىن،
تىرىپ سەن تولولار سەن قازناق ئەۋىن.

(قوگۇر يەر يۇزىدە ئۇنگەن دانلىقلارنى توپىلاپ، ئامبار تولدۇرىسەن)

ئۇچۇغلى يورىغلى سوۋ ئىچرە بالىق،
قۇتۇلماز سەنگدىن ئايا سارپ قىلىق.

(كۆكتىكى قاناتلىقلار، يەردىكى ئاياغلىقلار ۋە سۇدىكى بېلىقلارمۇ سېنىڭدىن قۇتۇلالمايدۇ، ئەي قاتتىق ھەجەزلىك كىشى)

ئاجۇن تەزگىنۇر ئىلدە ئارقىش يۇرىپ،
ئاغىسى چۇز تىيىك قىش ئالىر سەن تىرىپ.

(جاھان كېزىپ يۇرگەن كارۋانلارنىك ئېسىل يېپەك، تېيىن، سەۋسەرلىرىنى سەن يىغىپ ئالسەن)

ياقۇزدا يورىغلى قالىن كۆپ قوتۇز،
ياتۇزدە يورىغلى ئۇد ئىنگەك ئۇكۇز.

(يا تەسكەيىدە تۇپ - تۇپ يۇرگەن قوتازلار، ياتۇزدە يۇرگەن ئىنەك - ھۆكۈزلەر)

قايادا يورىغلى بۇ ئىمگا تەكە،
قۇتۇلماز سەنگدىن ئاي ئەرىسگ بوكە.

(ياقىيالاردا يۇرگەن ياۋا ئۆچكە ،كىيىكلەر، بۇلارنىك ھېچ قايسىسى سەندىن قۇتۇلالمايدۇ)

ئۇچارىع ئۇچۇرماز سەنىك قۇشلارىك،
يۇرىرىغ يورىتماز كور ئىرىسگ ئىتىك.

(ئۇۋ قۇشلىرىنىك دەستىدىن قاناتلىقلار ئۇچالمايدۇ، ئىتلىرىنىك دەستىدىن ئاياغلىقلار يۇرەلمەيدۇ)

ئاتالىغ ئاتاسىز قالىر يالغۇزۇن،
ئانالىغ ئاناسىز بولۇر ئوگسۇزۇن.

(ئاتىلىقلار ئاتسىز بولۇپ يالغۇز قالدۇ، ئانىلىقلار ئانىسىز بولۇپ يېتىم قالىدۇ)

بۇمۇنچا ئاجۇن بارچا بۇتىرۇ ساڭا.

تۆكەمەز تۆكەرسەن ئاي كۆچلۈك توڭا.

(شۇنچە دۇنيا سېنىڭ ئۈچۈن يەتمەس ۋە تۆگىمەس، ئەمما ئۆزۈڭ كېتەرسەن ئەي كۆچلۈك يىگىت)

شائىر ئۆزى ياشاپ تۇرغان رېئال ھاياتنى (يەنى ئوتتۇرا ئەسىر ئىجتىمائىيىتىنى) قاتتىق پاش قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

«ئەي بىلىملىك كىشى ئەتراپىڭغا بىر باق، نېمىلەرنى كۆرەرسەن. بىلىملىكلەر خارلانغان، ئېتىبارسىزلىققا چۈشكەن، چەتكە قېقىلغان، ئەقىللىكلەر تىلسىز، ئۇلار ئاغزىنى ئاچماس، ھالالنىڭ پەقەت ئېتىلا قالدى، ھەممە ياقنى ھارام قاپلىدى، بۇنى سەزگەن كىشى يوق...ۋاپا ئورنىنى جاپا ئىگىلىدى، توغرا يولدا ماڭغان كىشى نەدە؟!»

مۇشۇنداق قاتتىق نەسىھەت، تەنبىھ ۋە تەنقىدكە قارىماي، شائىرنى قەدىرلەپ خاس ھاجىپلىققا كۆتۈرگەن ھەسەن بۇغراخانىڭ ئۆزىمۇ دەققەتكە سازاۋەر بولۇشى كېرەك.

دېمەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپ پادىشاھلارغا مەدھىيە ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ داستىخان ساقىتلىرى بىلەن قورساق تويغۇزىدىغان قەسىدىخان سارای شائىرى ئەمەس، ئۆز زامانىسىنىڭ رېئال ھاياتىدىن ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىدە تۇرغان ئىلغار پىكىرلىك بۇيۈك مۇتەپەككۇر شائىر ۋە خەلقپەرۋەر، مەرىپەتچى، دۆلەت ئەربابى ئىدى. بۇ جەھەتتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن نەۋائى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى كۆپ ئوخشاشلىق بار ئىدى.

شائىر ياشىغان دەۋرنىڭ خاراكتېرلىك بەلگىسى شۇ ئىدىكى، ئېچكى - تاشقى ئۇرۇشلارغا ئاساسىي جەھەتتىن خاتىمە بېرىلىپ، قاراخانىلار سۇلالىسى بىر قەدەر تىنچ مۇھىتقا كۆچكەن. بولۇپمۇ

ئىچكى ـ تاشقى سەۋەبلەر بىلەن ماددىي ۋەمەنىۋى مەدەنىيەت كۈلـ
لىنىشكە باشلىغاندى. مەدەنىيەتتە بىر تەرەپتىن،ئەرەب ـ ئىسلام
مەدەنىيىتىنىڭ ئاكتىپ ئامىللىرى كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان بولسا،
يەنە بىر تەرەپتىن، شامان، مانىي، بۇددا دەۋرلىرىدە شەكىللەنگەن
قەدىمكى مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ئۇزۇنىڭ ھاياتىي
كۈچىنى ساقلاپ قالماقتا ۋە بەلكى زور سالماقنى ئىگىلىمەكتە
ئىدى؛ بىر تەرەپتىن تىل ـ يېزىق ئەدەبىيات ۋە باشقا ساھەلەر ـ
دە ئەرەب ئاسسىمىلياتسىيەسى باشلىنىپ كەتكەن بولسا، يەنە
بىر تەرەپتىن، بۇ ساھەلەردە ئەرەبلىشىپ كېتىشكە قارشى كەس ـ
كىن كۈرەش مەيدانغا كەلگەنىدى. رىشىت رەھمىتى ئاراتنىڭ
سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «تۈرك يېزىقى تىلى ماتېرىياللىرى
بىلەن مۇكەممەل قۇراللانغان، بۇ تىلنىڭ ئىنچىكىلىكلىرىنى
كامىل دەرىجىدە ئىگىلىگەن ۋە بۇ ساھەدە ئۇيغۇر ئەنئەنىسىنى
داۋاملاشتۇرۇۋاتقان» شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ
زامانداشى مەھمۇد قەشقەرى بىلەن ئەنە شۇ كۈرەشنىڭ ئالـ
دىنقى سېپىدە تۇراتتى.

ئىككىنچى تەرەپتىن، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ سىياسىي
مەنپەئىتى، يەنى فېئودالىق دۆلەتنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش،
مەملىكەتنى پارچىلىنىشتىن ساقلاپ، بىرلىكنى تەمىن ئېتىش،
دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى ئاكتىپ تەدبىرلەر بىلەن باشقۇرۇش،
جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئەخلاقىنى يەنى ئىنسان قەلبىنى
تۈزەش، باشقىچە ئېيتقاندا گۈللىنىۋاتقان فېئودالىق جەمئى ـ
يەتكە مۇناسىپ بىر مەدەنىيەت يارىتىش تەقەززاسى
«قۇتادغۇبىلىك» تەك بىر ئەسەرنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە موھتاج
ئىدى. شۇڭا، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەيدانغا كىلىشى تاسادىپىي
بولمىغىنىدەك، ھەسەن بۇغراخانىنىڭ بۇ ئەسەر مۇئەللىپىنى
شۇدەرىجىدە قەدىرلىشىمۇ ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەس ئىدى.

4. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تەسىرى

«قۇتادغۇبىلىك» ئۆز دەۋرىدىن باشلاپلا، ئەتراپتىكى ئەللەرگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن ۋە يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەنىدى، بۇ كىتابقا شۇ زامانلاردا باشقىلار تەرىپىدىن قوشۇلغان بىر نەسرىي مۇقەددىمىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «چىن ۋە ماچىن ئالىملىرى بىلەن ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى بىرلىكتە شۇنداق پىكىرگە كەلدىلەركى، پۈتۈن مەشرىق ۋىلايىتى بىرلە پۈتۈن تۈركىستان ئەللىرىدە بۇغرا خان تىلى ۋە تۈركىي سۆزلەر بىلەن ھېچكىم بۇ كىتابتىن ياخشىراق بىر كىتاب يازغىنى يوق. بۇ كىتاب قايسى پادىشاھ ياكى قايسى ئەلگە يەتسە، كىتابنىڭ غايىت ياخشىلىقى ۋە كۆركەملىكىدىن ئۇ ئەللەرنىڭ ھېكىملىرى، ئالىملىرى ئۇنى قوبۇل قىلىپ، تۈرلۈك ناملار بىلەن ئاتىدى. چىنلىقلار «ئەدە بۇلمۇلۇك» (شاھلارنىڭ ئەدەب-قائىدىلىرى)، ماچىن پادىشاھلىقىنىڭ ھېكىملىرى «ئايىنۇلمەملىكە» (مەملىكەت ئەينىكى)، مەشرىقلىقلار «زىننەتۇل ئۇمەرا» (ئەمرلەر زىننىتى)، ئىرانلىقلار «شاھنامەئى تۈركىي» دەپ ئاتىسا، بەزىلىرى «پادىشاھلارغا نەسىھەتنامە» دەپ ئات قويىدى. تۈرانلىقلار «قۇتادغۇ بىلىك» دەپ ئاتىدى.»* بۇنىڭدىن «قۇتاد غۇبىلىك» ئۆز دەۋرىدىلا ئەنەشۇ ئەللەرگە تارقىلىپ، ئۇلارنىڭ ئايرىم-ئايرىم ئاتلار بىلەن ئاتىغان دېگەن مەنە كېلىپ چىقمىسىمۇ، ماۋزۇ جەھەتتىن «قۇتادغۇبىلىك» كە ئوخشىغان كىتابلارغا تۈرلۈك ئەللەردە تۈرلۈك ئاتلار قويۇلغانلىقىنى ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قانچىلىك چوڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە چىڭگىزخاننىڭ «قۇتادغۇبىلىك» كە تەقلىد قىلىپ «چىڭ

---

* رىشىت رەھمىتى ئارات: «قۇتاد غۇبىلىك» 1 - توم، 2 - بەت،

گىزخان قۇتادغۇبىلىكى» ياكى «چىڭگىزخان ياسىقى»نى يازدۇرغان لىقى ۋە ئالتۇن ئوردا دۆلىتىنىڭ مەركەزلىرىدىن بولغان سارايچىق شەھرى خارابىسىدىن 1909 - يىلى تېپىلغان بىر كوزىدا «قۇتادغۇبىلىك»كە تەقلىد قىلىپ يېزىلغان بېيىتلارنىڭ بولغانلىقىنى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. رۇس ئالىمى ئا. سامايلوۋىچ 1912 - يىلى بۇ بېيىتلارنى ئوقۇپ، تۆۋەندىكىچە ئىلان قىلغان:

كىشى كوركى يۈز ئول، بۇ يۈز كوركى كوز،
بۇ ئوز * كوركى تىل ئول، بۇ تىل كوركى سوز.

بۇ بېيىت «قۇتاد غۇبىلىك» تە مۇنداق:

ئۇقۇش كوركى تىل ئول بۇ تىل كوركى سوز،
كىشى كوركى يۈز ئول، بۇ يۈز كوركى كوز.

XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى بىلەن XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان ئەدىب ئەھمەت يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» (ھەقىقەت بوسۇغىسى) ناملىق دېداكتىك داستانىنىڭ مەزمۇن، ئۇسلۇب ۋە تىل جەھەتتىن «قۇتادغۇبىلىك»كە ئوخشايدىغانلىقى، «قۇتادغۇبىلىك» تىن 250 يىل كېيىن، نەسىردىن رابغۇزى تەرىپىدىن يېزىلغان «قىسسە سۇل ئەنبىيا» ناملىق ئەسەردە «قۇتادغۇبىلىك» تەسىرىنىڭ كۈچلۈكلۈكى (مەسىلەن: باھار توغرىسىدىكى مەدھىيە) «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ دۆلەت، سىياسەت ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىلەر مەسىلىسى جەھەتتىلا ئەمەس، ئەدەبىيات جەھەتتىمۇ كېيىنكىلەرگە قانداق كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

---

* ئوز — كىشى مەنىسىدە.

ئىككىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» كە ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن بىر نەزەر

1. ئەسەر سۈژىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۆزىنىڭ سۈژىت قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى يۇكسەك بەدىئىيلىكى بىلەن ئۆز زامانىسى ئۈچۈنلا ئەمەس، بۈگۈنكى كۈندىمۇ دىققەتكە سازاۋەر بولۇشقا تېگىشلىك. ئۇنىڭدا لىرىكا ئاممىلىرى بىلەن ئېپىك بايان، دراممىلىق ئېپىزوتلار بىلەن تەبىئەت تەسۋىرى، ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر بىلەن شەخس (ئادەم) خاراكتېرى، پەلسەپىلىك تەپەككۇر بىلەن مەجاز (مېتافورا) ۋە يۇمۇرىستىك كىنايىلەر شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن جىپسلاشتۇرۇلغانكى، ئەسەرنى ئوقۇۋېتىپ، گاھى شەرق داستانچىلىقى، گاھى غەرب دراماچىلىقى زەۋقىگە مەپتۇن بولىسىز، يەنى ئۆزىڭىزنى گاھىدا بىر لىرو - ئېپىك داستان ئوقۇۋاتقاندەك سەزىسىز، گاھىدا بىر سەھنە ئەسىرىنى كۆرۈۋاتقاندەك سېزىسىز. يۇسۇپ خاس ھاجىپ كۆز ئالدىڭىزدا گاھى بىر جۇشقۇن ھېسسىياتلىق شائىر، گاھى پەيلاسوپ ناتىق بولۇپ گەۋدىلىنىدۇ.

شائىر ئەسەرنى باشلاش بىلەنلا، ئادەت بويىچە خۇدا ۋە پەيغەمبەرگە ھەمدۇ - سانائېيتىدۇ - دە، دەرھال باھار پەسلى، بۇغراخان مەدھىيىسى، ئالەم بوشلۇقى، ئىنسانىنى ھايۋاندىن ئاجرىتىپ تۇرىدىغان تۇپ پەرقلەرئەقىل - پاراسەت، بىلىم - ئەخلاق، تىل - پەزىلەتلىرى ۋە كىتابنى يېزىشتىكى مەقسىتىنى جۇشقۇنلۇق لىرىكا بىلەن ئاڭلىتىپ ئۆتىدۇ، ئاندىن ۋەقەلىككە كۆچىدۇ.

ئاساسىي ۋەقەلىكنىڭ قىسقىچە بايانى مۇنداق:

بىر زامانلاردا، كۈنتۈغدى ئاملىق بىر ھۆكۈمدار كەڭ بىر مەملىكەتنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىپ، ئۇنىڭ داڭقى جاھانغا يېيىلىدۇ. ئايتۇلدى ئاملىق ياش، ئاقىل ۋە بىلىملىك بىر كىشى كۈنتۈغدى ئىلىگ (ھۆكۈمدار) نىڭ بۇ پەزىلىتىگە مەپتۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا خالىس خىزمەت بىلەن يارىدەم بېرىش ئۈچۈن بىراق يەردىن سەپەر قىلىپ كېلىدۇ، بىرزامان مۇساپىرچىلىقتا يۈرۈپ، كۆسەمىش ئاملىق بىر دوستى ئارقىلىق كۈنتۈغدى ئىلىگنىڭ ھاجىپى بىلەن ئۇچرىشىدۇ، ھاجىپ ئۇنى كۈنتۈغدىغا ئۇچراشتۇرىدۇ. بىرقانچە قېتىملىق سۆھبەت ۋە مۇنازىرىلەر جەريانىدا، كۈنتۈغدى ئىلىگ ئايتۇلدىنىڭ ئەقىل-پاراسەت، بىلىم ۋە ئەخلاق-پەزىلىتىگە قايىل بولۇپ، ئۇنى ۋەزىرلىككە تەكلىپ قىلىدۇ. ئايتۇلدىنىڭ ئادىل قانۇنىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا زور ئىجتىھات بىلەن ئىشلىشى ئارقىسىدا مەملىكەت تېخىمۇ گۈللىنىپ، خەلق تىنچ، پاراۋان ياشاشقا باشلاپ، «بۆرە بىلەن قوزا بىللە ياشايدىغان» ۋەزىيەت بارلىققا كېلىدۇ. بىراق، تېخىمۇ نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا ئايتولدىنىڭ ئۆمرى يار بەرمەيدۇ. ئۇنىڭ ئورنىنى ئەقىل-پاراسەت، بىلىم-پەزىلەتتە دادىسىدىن قېلىشمايدىغان ئوغلى ئۆگدۈلمىش باسىدۇ. ئۆگدۈلمىش ئەمەلىي ئىش جەريانىدا، ھەتتا دادىسىدىن ئوشۇقراق تۆھپە يارىتىپ، مەملىكەت تېخىمۇ گۈللىنىدۇ. يىللار ئۆتكەنسېرى، ئۆگدۈلمىش مەملىكەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا يالغۇزلۇق قىلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، بىرەر يارەمچى بولغاندا، مەملىكەت ئىشلىرىنىڭ تېخىمۇ ئوبدان بولىدىغانلىقىنى، بىر غاردا ھەممە جەھەتتىن ئۆزىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان ئودغۇرمىش ئاملىق بىر زاھىتنىڭ ياشايدىغانلىقىنى كۈنتۈغدىغا ئېيتىدۇ. كۈنتۈغدى ئىلىگ ئۇ زاھىتنى ساراي خىزمىتىگە تەكلىپ قىلىپ مەخسۇس

نامه بىلەن ئۆگدۈلمىشنى ئەۋەتىدۇ. زاھىت ئۆزى كەلمەي خەت ئەۋەتىدۇ. بۇخەت ناھايىتى قاتتىق يېزىلغانلىقىغا قارىماي، ئۆزىنىڭ ئاجايىپ مەزمۇنى بىلەن كۈنتۇغدى ئىلىكنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ئۇ تېخىمۇ مەپتۇن بولۇپ، ئۆگدۈلمىشنى ئىككىنچى قېتىم خەت بىلەن ئەۋەتىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۆگدۈلمىش بىلەن زاھىت ئۇدغۇرمىش ئارىسىدا قاتتىق مۇنازىرىلەر بولىدۇ. زاھىت يەنە كەلمەيدۇ. كۈنتۇغدى ئىلىگ «ھېچ بولمىسا دىدارىنى بىر كۆرەي» دەپ ئۆگدۈلمىشنى 3 - قېتىم ئەۋەتكەندە، زاھىت كېلىدۇ. كۈنتۇغدىغا نۇرغۇن مەسىلىلەر ھەققىدە پىكىر - مەسلىھەت ۋە نەسىھەتلىرىنى قىلىدۇ. ئەمما سارايدا قېلىشنى خالىماي، ئۆز كۆلبىسىگە قايتىپ، قازا تاپىدۇ. زاھىتتىن قالغان ھاسىنى كۈنتۇغدى ئىلىگ، ئۇيغۇرقىنى ئۆگدۈلمىش تەۋەررۈك قىلىۋالىدۇ. ئۆگدۈلمىش يەنە دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، پۈتۈن ئۆمرىنى ئىنسان بەختىگە سەرپ قىلىدۇ.

شائىر يۇقىرىدىكى دراما‌تىك ۋەقەلىكنىڭ ئاخىرىنى مۇنۇ قۇرلار بىلەن چۈشۈرىدۇ:

«ئۇلار كەتتى، پەقەت ياغىش ناملىرى قالدى مەڭگۈگە!
بۇ نامىلار ھەر زامان - ھەر زامان چۈشەنگۈر ھۆرمەت بىلەن ياد قىلىنىۋىسى! مۇنداق كىشىلەر راستىنلا ئىنسان جىنسىمىدۇر، ياكى قىلىنغۇسى! مۇنداق كىشىلەر راستىنلا ئىنسان جىنسىمىدۇر، ياكى قىلغان ئىشلىرى پەرىشتىلەرنىڭ ئىشىمىدۇر؟»

دېمەك، شائىر ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئارزۇ - غايىلىرىنى ئەنە شۇ تۆت پېرسوناژ سۆھبىتىگە يەنى قانۇن ۋە ئادالەت سىمۋولى كۈنتۇغدى ئىلىگ (خان)، بەخت - دۆلەت سىمۋولى ئايتوغدى (ۋەزىر)، ئەقىل - پاراسەت سىمۋولى ئۆگدۈلمىش، قانائەت ياكى ئائىلىۋەت سىمۋولى ئۇدغۇرمىشتىن ئىبارەت تۆت ئاللىگورىك شەخسنىڭ سۆھبىتىگە سىڭدۈرىدۇ. بۇ تۆت شەخسنىڭ سۆھبىتىنى دراماتىك سۈژىت بىلەن داۋام قىلىش جەريانىدا، خەلق ھىما-

يه قىلىدىغان دۆلەت تەشكىلىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى، دۆلەتنىڭ بىلىم ۋە ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرغانلىقىدىلا ئۇنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرەلەيدىغانلىقى، قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ باراۋەرلىكى، ھەر ئىشتا ئەقىل - پاراسەت ۋە بىلىم - ئەخلاقنىڭ يولباشچى قىلىش كەبى كەلكى، دۆلەت باشلىقى ياكى ھۆكۈمدارنىڭ ھەممە ئىشتا ئۈلگە بولۇشى لازىملىقى، شۇنىڭدەك، خەلقنىڭ دۆلەتكە نىسبەتەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشى ۋە دۆلەت خادىملىرىنىڭ خەلققە نىسبەتەن قانداق مۇئامىلە قىلىشى، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئورنى ۋە ۋەزىپىسى قاتارلىق ناھايىتى نۇرغۇن مەسىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدۇ ۋە بۇ مەسىلەرنى ھەل قىلىش ئۈسۈللىرى كۆرسىتىپ بېرىلمدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، قانۇن - ئادالەت، بەخت - دۆلەت، ئەقىل - پاراسەت ۋە ئاقىۋەت — مانا بۇ تۆت نەرسە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەزمۇنىدىكى ئاساسىي ئامىللاردىن ئىبارەت. بۇ ھەقتە مۇئەللىپنىڭ ئۆزى «بۇ تۆت نەڭ ئوزە سۆزلەدىم سۆزۈگ» (مەن سۆزۈمنى بۇ تۆت نەرسە توغرىسىدا ئېيتتىم) دەيدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن نۇرغۇن پەلسەپىلىك پىكىرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان لىرو - ئېپىك داستان بولسا، شەكىل جەھەتتىن، ئاساسەن تۆت پېرسوناژنىڭ دىئالوگ ۋە مونولوگلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر دراما دۇر. ئاتاقلىق نېمىس تۈركشۇناسى فون. گابائىننىڭ «ئۇيغۇرچە ئەدەبىي ئەسەرلەر ئوقۇش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەزىلىرى ھەتتا يادلاش ۋە سەھنىگە ئېلىپ چىقىش ئۈچۈن يېزىلغان، (مائىتىرى سىمىت) (مائىترى بىلەن كۆرۈشۈش خاتىرىسى) ناملىق ئەسەر بۇنىڭ بىر ئىسپاتى» *دېگەن مۇلاھىزىسىنى «قۇتادغۇبىلىك» كىمۇ تەدبىق

---

* م. فون. گابائىن: «مائىترى بىلەن كۆرۈشۈش خاتىرىسى».

قىلىش مۇمكىن، دەرۋەقە بەزى ئەللەردە (مەسىلەن تۈركىيەدە) بۇ ئەسەر سەھنىلەشتۈرۈلۈپمۇ بولۇنغان.*

2. شائىرنىڭ ئوبراز يارىتىش ماھارىتى

«قۇتاد غۇبىلىك» تە ئاساسەن تۆت بەدىئىي ئوبراز يارىتىلغان. ھۆكۈمدار كۈنتۇغدى—ھەممىدىن ئاۋۋال، كۈن (قۇياش) نىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى يەنى ھەر زامان تولۇنلۇقتا پارلاپ ھەممىگە تەڭ نۇر چاچىدىغان، پۈتۈن جانلىقنى ئىسسىتىپ ھايات بەخش ئېتىدىغان، ھەر زامان پاك - غۇبارسىزلىق بىلەن «تەۋرەمەي» تۇرىدىغان خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا ئۆزىتەبىئىتىگە لايىق «كۈنتۇغدى» دەپ ئات قويۇلغان،

ئىلىگ ئايدى بىلگە مېنىڭ قىلقىمى،
كۆرۈپ مەڭزەتتۇ ئۇردى بۇ ئاتىمى.

(ئىلىگ دېدى: ئالىم قىلقىمنى كۆرۈپ، ئېتىمنى قويدى بۇكۈنىگە ئوخشىتىپ)

شائىر بۇ ئوبراز ئارقىلىق ئەل باشلىقى بولغان كىشىنىڭ تەبىئىتى خۇددى كۈنىگە ئوخشاش بولۇشى لازىملىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئاندىن، كۈنتۇغدى ئىلىگنىڭ قولىدا خەنجەر - پىچاق، بىر يېنىدا شېكەر، بىر يېنىدا زەھەر قويۇقلۇق ھالدا، چېتىقسىز ئوچ پۈتلۈق كۈمۈش كۈرسىدا سۈرلۈك قىياپەتتە ئولتۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. كۈنتۇغدى ئۆزى بۇنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ: ئوچ پۈتلۈق نەرسە قىڭغايماي تۇز تۇرىدۇ. ئۇلار چېتىقسىز بولغىنى ئۈچۈن، بىرى قىڭغايسا، قالغان ئىككىسى

---

*ئى. كافېروغلۇ: «رقۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتى تارىخىمىزدىكى ئورنى».

تىك تۇرالماي، ئۇستىدىكى كىشى يىقىلىپ چۈشىدۇ. تۆز نەرسە ئۆزبولىدۇ، ئەگرىلىكتىن يامانلىق تۇغۇلىدۇ. قانۇن مۇشۇنداق تۆزلۈك، توغرىلىق ئۈستىگە قۇرۇلۇشى لازىم، قانۇن ئالدىدا ھەممە باراۋەر:

كۆنىلىك ئۆزەلە كەسەرمەن ئىشىگ،
ئادىرمازمەن بەگسىگ ياقۇلسىغ كىشىگ.

(قىلمۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن، ئايرىماي بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن)

خەنجەرلىشىنى ئۆزارتماي تېز ۋە كەسكىن ھەل قىلىشىنىك ئالامىتى؛ شېكەر — زۇلۇم چەككەنلەرنىڭ دەردىگە دەرمان؛ زەھەر — زۇلۇم قىلغانلارغا بېرىلىدىغان جازا.

كېرەك ئوغلۇم ئەرسەياقىن ياياغۇق،
كېرەك بارقىن ئەرسە كىچىگلى قونۇق.
تۆرۈدە ئىكىگۈ ماڭا بىر سانى،
كەسەردە ئادىن بولماغاي ئول مېنى.

(مەيلى ئوغلۇم، مەيلى يېقىنىم ياكى يات بولسۇن ۋە مەيلى يولۇچى، ئۆتكۈنچى مۇساپىر بولسۇن، قانۇن ئالدىدا، مېنىڭ ئۈچۈن ھەممىسى ئوخشاش، ھۆكۈم ۋاقتىدا ھېچبىرىگە پەرقلىق قارىمايمەن)

شۇنداق قىلىپ، كۈنتۇغدى ئىلىگ ئارقىلىق «ئادىل پادىشاھ ياكى ئادىل قانۇن» ئوبرازى كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ.

ئايتولدى ھۆكۈمدار كۈنتۇغدىنىڭ ھۆزۈرىغا كىرگەندە، كۆرسىتىلگەن كۆرسىغا ئولتۇرماي، يەل توپنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇۋالىدۇ. كۈنتۇغدى گەپ قىلىۋاتقانىدا، ئۇ گاھى كۆزىنى يۇمۇۋالىدۇ، گاھى تەتۈر قارىۋالىدۇ. ئۇنىڭ بۇ قىلقىغا كۈنتۇغدى كايىپ سەۋەبىنى سورىغاندا، ئايتولدى: «بەخت ـ سائادەت دېگەن مەن شۇ، مەن ئۆز تەبىئىيىتىم بىلەن ئايغا ئوخشىغانلىقىم ئۈچۈن

هېكمله‌ر ئېتىمنى ئايتولدى قويغان، ئاي گاهىدا تولۇپ، گاهىدا كىچىكله‌پ هه‌تتا يوقاپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگه خۇددى مۇشۇ توپقا ئوخشاش مېنى چىڭ بېسىپ تۇرمىسا، بىر يه‌رده قارار-تاپمايمه‌ن، مېنى تۇتۇشنى بىلمىگه‌ن كىشىنىڭ قۇلىدا تۇرمايمه‌ن، ۋاقتى كه‌لسه ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈيمه‌ن» دېگه‌ن مه‌زمۇندا جاۋاب بېرىدۇ ۋه بىرشائىرنىڭ سۆزى بىله‌ن ئۆزىنىڭ ئىسپاتلايدۇ:

كه‌يىك سانى ده‌ۋلە‌ت كىشىگه ته‌ڭ،
قالى كه‌زسه به‌كله تۇشه هه‌م تەڭ.
تۇتا بىلسه ده‌ۋلە‌ت ته‌زۇمه‌ز تۇرۇر،
قالى ته‌زسه ته‌گمه‌ز يانا ته‌رك كه‌زىگ.

(به‌ختنى ئىنسان ئۇچۇن ئۇركىكه‌ك كىيىك هېسابلا، ئه‌گه‌ر قولۇڭغا كه‌لسه ئۇنى چۇشه‌پ چىڭ تۇت، ئىنسان تۇ-تۇشنى بىلسه، به‌خت قېچىپ كه‌تمه‌ي تۇرىدۇ، ئه‌گه‌ر قاچۇرۇپ قويساڭ، ساڭا هه‌رگىز چاپسان قايتىپ كه‌لمه‌يدۇ)

ئاندىن، به‌ختنى چۇشه‌پ تۇتۇشنىڭ ئه‌ڭ مۇهىم ئامىللىرى كه‌مته‌رلىك، مۇلايىملىق، توغرا نىيه‌تلىك، يۇمشاق تىللىق، هوشيارلىق، سېخىيلىق، راستلىق، ئۆزىدىن چوڭلارغا ھۆرمه‌ت، كىچىكله‌رگه شه‌پقه‌ت قىلىش؛ هه‌سه‌ت، غه‌يۋه‌ت، كىبىر - غۇ-رۇر ۋه هاۋايى - هه‌ۋه‌ستىن قاتتىق ساقلىنىش، پىتنه - پاساتـ تىن يىراق بولۇش، يالغانچى بولماسلىق، قۇۋلۇق - شۇملۇق قىلماسلىق، ئىچكۈلۈككه بېرىلمه‌سلىك، ئىسراپخورلۇق قىلماس-لىق، ئۇمۇمەن گۈزه‌ل ئه‌خلاقلىق بىر كىشى بولۇش ئىكه‌نلە-كىنى ته‌كىتله‌يدۇ. ئه‌مه‌لىيه‌تته ئۆزى كۈنتۈغدى ئىلىگىكه يار-ده‌ملىشىپ، دۆلە‌ت خادىملىرى ۋه جه‌مئىيه‌ت ئه‌زالىرى ئىچە-ده شۇ ئىشلارنى جارى قىلدۇرۇشقا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچه تىرىشىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، بىر ئالىيجانا‌ب ئىنسان ئوبرازى كۆز

ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ.

ئۆگدۈلمىشىنىڭ ئوبرازى ئاتىسىنىڭ ئوبرازىدىنمۇ يارقىن-راق بولۇپ، ئۇ يۇقىرىدىكى ئالىيجاناب پەزىلەتلەرنى تولۇق ئىگىلىگەندىن تاشقىرى، تېخىمۇ يۇقىرى بالداقتا كۆتۈرۈلىدۇ. يەنى ئۆگدۈلمىش ئەقىل - پاراسىتى، بىلىم - ئىقتىدارى ۋە جانۇ - تېنىنى ئەل بەختى ئۈچۈن پىدا قىلىدىغان، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان، ھەرقانداق مۇشكۈل ئىشنى ئەقىل ۋە بىلىم بىلەن يېشىلىدىغان ئۇلۇغ ھىممەت ۋە جاسارەت ساھىبى سۈپىتىدە، چىن مەنىسى بىلەن ئىنسانلا، ئادالەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر، ئاقىل - دانا ئالىم، ھىممەتلىك ۋە تەدبىرلىك دۆلەت ئەربابى سۈپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ. ئۆگدۈلمىشىنىڭ ئوبرازىدىكى يەنە بىر نادىر ۋە ئېسىل پەزىلەت شۈكى، ئۇ بىلىم، ئەخلاق ۋە قابىلىيەتتە ئۆزىدىن ئارتۇق كىشىلەرگە، ھەرگىز ھەسەت قىلمايدۇ. شان - شۆھرەت تالاشمايدۇ، ئەكسىچە، ئۇنداق كىشىلەرنى ئۇچراتقان ھامان خۇشال بولۇپ، ئۇنى دۆلەت خىزمىتىگە دەۋەت قىلىدۇ. ئۆزى بولسا، ئۇنىڭدىن ئۆگىنىشنى ئۆز بۇرچى ھېسابلايدۇ. بۇنىڭغا ئۆگدۈلمىشىنىڭ زاھىت ئۇدغۇرمىشنى كۈنتۇغدىغا تونۇشتۇرغانلىقى، ئۇنى «مېنىڭدىن ئارتۇق» دەپ ماختىغانلىقى؛ كۈنتۇغدى ئىلىگ ئۇدغۇرمىشنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بىلىم ۋە قابىلىيىتى بىلەن تونۇشقاندىن كېيىن، «ھەقىقەتەن مېنىڭ يېنىمدا سېنىڭدىن ئېشىپ چۈشىدىغان پەزىلەتلىك كىشى يوق ئىكەن، سەن سارايدا قېلىپ، مېنى خۇشال قىل» دەپ ئۇدغۇرمىشنى يۇزمۇ يۈز ماختىغانىدا، ئۆگدۈلمىشنىڭ تارلىق قىلمايلا، چىن كۆڭلىدىن سۆيۈنگەنلىكى ئېنىق مىسال بولالايدۇ. ئۆگدۈلمىش ئوبرازىدىن زوقلانغان كىتابخان ئۆگدۈلمىش دەل يۈزۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىغۇ

دېگەن پىكىرگە كېلىپ قېلىشى مۇمكىن، ھەقىقەتەنمۇ شائىر ئۆزىنىڭ ھەمدە ئۇلۇغ غايىلىرىنى دېگۈدەك ئۆگدۈلمىش ئوبرازىغا سىڭدۈرگەن.

تۆتىنچى پېرسونا ئۇدغۇرمىش، ھەممىدىن مۇرەككەپ شەخس. ئۇ بۇيۇك ئالىم، دانىشمەن، پەيلاسوپ، لېكىن رېئال دۇنيادىن قول ئۈزگەن زامىنەت، ئۇ، بۇ دۇنيانىي پەقەت بىر قونالغۇ (ئۆتەڭ)، كىشى ئۇچۇن ئازغىنا يېمەكلىك بىلەن بەدەننى ياپقۇدەك بىر پارچە لاتا كۇپايە، باشقا ئىشلارنىڭ ھەممىسى بەيھۇدە ئاۋارىگەرچىلىك دەپ قارايدۇ. كۇنتۇغدى ئىلىگىنىڭ ساراي خىزمىتىگە تەكلىپ قىلىنىپ يازغان خېتىگە «ماڭا ئۇنداق يۇقىرى مەنسەپ ۋە دەبدەبىلىك ھاياتىنىڭ نېمە كېرىكى؟ بەندىنىڭ بەندىگە خىزمەت قىلىشى نېمىدېگەن بىمەنە ئىش» دەپ قاتتىق جاۋاب قايتۇرىدۇ. لېكىن، ئاخىرىدا ئۆگدۈلمىش بىلەن كۇنتۇغدى ئىلىگىنىڭ دەخلىقە پايدىلىق بولۇش كېرەك، دەخلىقە پايدىلىق ئىش قىلغان كىشىلەرلا ھەقىقي بەختكە ئېرىشىدۇ، دەخلىقە خىزمەت قىلىشنىڭ ئۆزىمۇ بىر ئىبادەت» دېگەن گەپلىرىگە قايىل بولىدۇ ۋە ئۆگدۈلمىش كە: «سېنىڭ ماڭغان يولۇڭ توغرا، سەن شۇ يولدا داۋام ئەت» دەيدۇ ۋە كۇنتۇغدى ئىلىگىكە مەملىكەتنى باشقۇرۇش ئىشىغا دائىر بىرمۇنچە ياخشى مەسلىھەتلەرنى بېرىدۇ.

شائىر بۇ ئۇدغۇرمىش ئوبرازى ئارقىلىق كۇنتۇغدى ئىلىگ بىلەن ئۆگدۈلمىشنىڭ ئوبرازىنى، توغرىسى ئۆزىنىڭ ئالىيجاناب غايىلىرىنى تېخىمۇ يورۇتۇپ بېرىدۇ.

3. «قۇتادغۇبىلىك» ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى

«قۇتادغۇبىلىك» شېئىرىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس بىرمۇنچە ئالاھىدىلىكلىرى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندىمۇ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتى

نىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۆرنەكى، شۇنداقلا ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ XI ئەسىردىلا خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە ئېرىشكەنلىكىنىڭ جانلىق ئىسپاتى ھېسابلىنىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى پاكىتلار دىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:

A. ئوبرازلىق تەپەككۇر ياكى بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئۇنچىلىرى مەلۇمكى، بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكى ئوبرازلىق تەپەككۇر ياكى بەدىئىي تەسەۋۋۇردىن ئىبارەت. بولۇپمۇ ئەدەبىياتنىڭ شېئىرىيەت ژانىرى شائىرنىڭ رېئال ھاياتنى ئوبرازلىق تەپەككۇر ياكى بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، شائىر رېئال ھاياتتىن ھاسىل قىلغان ئىدراكىي (ئەقلىي) تونۇش ۋە بىلىمنى ھېس - تۇيغۇ تىلى بىلەن، يەنى بەدىئىي تەسەۋۋۇر بىلەن ئىپادىلەپ بەرگۈچى سەنئەتكارىدۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ بايلىقى ۋە تېما تېكىسىنىڭ كەڭلىكى بىلەن ئۆز مۇئەللىپىنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىسا، تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۆز مۇئەللىپىنىڭ باي تەسەۋۋۇرلۇق بۈيۈك شائىر، سەنئەتكار ئىكەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ. تارىخىتىكى بىر مۇنچە ئۇلۇغ شائىرلارغا ئوخشاش يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ئۆز داستانىنىڭ نۇرغۇن بۆلەكلىرىنى ئوبرازلىق تەپەككۇر ياكى بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئۇنچىلىرى بىلەن شۇنداق ماھىرانە بېزەكلەنكى، كىشىلەر بۇ بۆلەكلەرنى ئوقۇۋېتىپ، XII ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى زەلىلنىڭ:

«ئەي زەلىلى، بۇنە سوزدۇر دەپ مېنى ئەيىب ئەتمىگىل،
جىلۋە بەرمەيدۇ ھەقىقەتنىڭ ماجازى بولمىسا.»

دېگەن مىسرالارنى ئىختىيارسىز ئەسلەيدۇ. مەسىلەن:
ئەسكەر باشلىقى يۈرەكلىك ۋە جەسۇر بولۇشى لازىم، شۇ
چاغدىلا ئۇنىڭ جەڭچىلىرىمۇ جاسارەتلىك بولالايدۇ دېگەن
پىكىر مۇنداق گەۋدىلەندۈرۈلگەن:

كۆر ئارسلان بولۇ بىرسە ئىتتىقا باشى،
بۇ ئىت بارچە ئارسلان بولۇر ئۆز تۇشى.

قالى بولسا ئارسلانغا ئىت باشچىسى،
ئول ئارسلان بولۇر بارچە ئىت ساقىشى.

(كۆرگىنىكى، ئارسلان ئىتلارغا باش بولسا، ھەممە ئىت ئارسلانغا ئوخشاش بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر ئارسلانغا ئىت باشلىق بولۇپ قالسا، بۇ ئارسلانمۇ ئىتنىڭ قاتارىغا ئۆتۈپ قالىدۇ)، يەنە بىر مىسال:

بودۇم ئوقتەگ ئەردى كوڭۈل ئەردى يا،
كوڭۈل قىلغۇ ئوقتەگ بودۇم بولدى يا.

(بويۇم ئوقيانىڭ ئوقىدەك تۈز چاغدا، كۆڭلۈم يادەك ئەگرى ئىدى، كۆڭۈلنى ئوقتەك تۈزلەپ بولغۇچە، بويۇم يادەك ئېگىلىپ كەتتى)

شائىر ياشلىق باھارىنىڭ ئۆتۈپ كەتكىنىگە ئېچىنىپ مۇنداق دەيدۇ:

يورىغلى بولۇتتەگ يىگىتلىكنى ئىدتىم،
توپى يېل كىچەر تەگ تىرىگلىك تۈكەتتىم.

تەمام ئەرغۇۋانتەگ قىزىل مەڭزىم ئەردى،
بۇكۈن زەفىران ئورغىن ئەگدە تارتتىم.

يېپار سىسىغ قارا باشقا كافۇر ئاشۇدۇم،
تولۇنتەگ تولۇ يۈز قايۇقا ئىلەتتىم.

ياروق ياز تەگ ئەردىم تۇمەن تۇ چېچەك،
خازانمۇ تۇشۇتتۇم قامۇغنى قۇرىتتىم.

(ياشلىقىمنى ئۇزۇن بۇلۇتتەك ئۆتكۈزۈۋەتتىم، ئۆمرۈمنى بوران ـ شامال تېزلىكىدە تۈگىتىۋەتتىم. مەكىزلىرىم تېپىزىل، دەل ئارغۇاندەك ئىدى، بۈگۈن يۈزۈمگە زەپىران ئۇرۇقىنى چاچتىم، ئىپارەدەك قارا بېشىمنا كافۇر پۈركىدىم، تۇلۇن ئايـدەك تولغۇن يۈزۈمنى نەلەرگە كەتكۈزۈۋەتتىم، رەڭگارەڭ چېچەكلەر بىلەن تولغان پارلاق باھار كەبى ئىدىم، خازان ۋاقتىغا دۇچار بولدۇمىكەن، ھەممىنى قۇرۇ ئۇم)

تالڭ تەسۋىرىگە مىسال:

قالىق يىرتتى كەدىمش قارا كۆڭلەكىن،
ئاچىلدى ياروق يۈز كوتۇردى ئەگىن.

كۈلە باقتى ئورلەپ تالۇ قىز يۈزى،
يارۇدى بۇ دۇنيا ئىرى ھەم قۇزى.

(ئاسمان ئۇستىگە كىيگەن قارا كۆڭلىكىنى يىرتتى، پەرەنجىسىنى كۆتۈرۈش بىلەن پارلاق يۈزى ئېچىلدى، ئۈزلەپ چىققان كۈزدىل تۈرنىڭ يۈزى كۈلۈپ بېقىش بىلەن بۇ دۇنيانىڭ ھەممە ۋادا ۋە دەريالىرى يورۇپ كەتتى)

B. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋەزنى ۋە قافىيىسى

ۋەزىن ۋە قافىيە شېئىرنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئادەتتە ۋەزىن ۋە قافىيىسىز ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شېئىر

هېسابلانمايدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم ئاددىي ساۋات (نەسرىي شېئىر بۇنىڭ سىرتىدا). شېئىرىيەتتە ۋەزىن ۋە قاپىيىگە قاتتىق تەلەپ قويۇش ئۇيغۇرلەن شەرق خەلقلىرىدە، جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردا كونا بىر مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنە دېيىشكە بولىدۇ. ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە، خەلق قوشاقلىرىدىن تارتىپ شېئىر ۋە داستانلارغىچە ۋەزىن ۋە قاپىيىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ۋەزىن ۋە قاپىيە تۈرلىرىمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغان، ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ھەتتا باش قاپىيە شەكلىمۇ مەۋجۇت ئىدى، قاراخانىلار دەۋرىدە بولسا، ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن ئەدەبىي ئەسەرلەردە يەنە بىرمۇنچە يېڭىلىقلار مەيدانغا كەلدى. جۈملىدىن، مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا ئاروز ۋەزنى تېخىمۇ ئومۇملاشتى.

«قۇتادغۇبىلىك» XI ئەسىردە ساپ ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئاروز ۋەزنىدە يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىسى ئىدى. بۇ ئەسەر باشتىن-ئاياغ ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇتاقارىپ بەھرىدە يېزىلغان. شائىرنىڭ ۋەزىن جەھەتتىكى ماھارىتى شۇ قەدەر ئۇستۇنكى، 6645 بەيىت ئىچىدە ۋەزىنىدە بۇزۇلۇش ھادىسىسى كۆرۈلمەيدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاروز ۋەزنىدە يېزىلغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن شۇنى ئالاھىدە قەيت قىلىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئاروز ۋەزنى پۈتۈنلەي ئەرەب شېئىرىيىتىگە خاس ۋەزىن بولماي، ئۇنىتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئورتاق بايلىقىدۇر. بۇ كەمگىچە، بىرمۇنچە كىشىلەر ئاروز ۋەزنى ئەرەب تىلىغىلا خاس، ئاروز ۋەزنى ئەرەبلەردىن تارقالغان، ئۇيغۇر تىلىدا بۇ ۋەزىن بىلەن ياخشى شېئىر يازغىلى بولمايدۇ، دېگەن قاراشتا بولۇپ كەلمەكتە. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۆزى ۋە «دىۋانۇلۇغەتتۈرك»

تۇرك» تىكى بىر قىسىم قەدىمكى قوشاقلارمۇ مۇنداق قاراشلار-
نىڭ تېخى ئەمەلىيەت سىنىقىدىن تولۇق ئۆتمىگەنلىكىدىن
دېرەك بېرىدۇ. بۇنىڭ دەللىلى شۇكى، بىرىنچىدىن، 13 مىڭ
نەچچە يۈز مىسرادىن تەركىب تاپقان «قۇتادغۇبىلىك» تە
ئەرەب-پارس سۆزلىرى ئىنتايىن ئاز بولۇشىغا قارىماي،
ۋەزىن چاقىدىغان ھالەتلەر ئۇچرىمايدۇ. بۇ ھال، بىر تەرەپ-
تىن، ساپ ئۇيغۇر تىلىدا ئارۇز ۋەزنى بىلەن يېزىشنىڭ تاما-
مەن مۇمكىنلىكىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئارۇز
ۋەزنىنىڭ پەقەت ئەرەب تىلىغىلا خاس ئەمەسلىكىنى ئىسپات-
لايدۇ. ئىككىنچىدىن، مىلادى 11 ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ياشىغان
ئەرەب ئالىمى خېلىل ئىبنى ئەھمەت «ئارۇز ئىلمى» نى ئوت-
تۇرىغا قويۇشتىن ئىلگىرىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ شېئىر-
قوشاقلىرىدا ئارۇز ۋەزنى بار ئىدى. بۇنىڭغا «دىۋانۇلۇغەتتىت
تۇرك» تىكى قەدىمكى قوشاقلار دەلىل بولالايدۇ. بۇ ھەقتە
«ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنى مەسىلىسى» («شىنجاڭ
ئەدەبىيات - سەنئىتى» 1979 - يىل، 12- سان) دېگەن ماقا-
لەمدە بەزى مىسالار كۆرسىتىلگەن. «قۇتادغۇبىلىك» تە نەقىل
قىلىنغان بەزى قەدىمكى ماقال - تەمسىلەرمۇ بۇنىڭ دەللىلى.
مەسىلەن:

بۇ ئۆز كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كۆركى كۆز،
ئۇقۇش كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز.

بۇ بېيىت ماقال - تەمسىل ئىكەن، دېمەك، ئۇنىڭ تارىخى
شائىر ياشىغان دەۋردىن كۆپ بۇرۇنقى يىللارغا توغرا كېلى-
دىغانلىقى تەبىئىدۇر.

ئۇچىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بەزى نادىر ژانرلىرى

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى يەنە بىر مۇھىم تۆھپىسى شۇكى، ئۇ-نىڭدا ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئۇچرايدىغان بەزى نادىر ژانر-لارغا پۈختا ئاساس سېلىنغان، چاغاتاي ئەدەبىياتى دەۋرىدىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر داۋام قىلىپ، ئىجابىي رول ئويناپ كېلىۋاتقان بەزى نادىر شېئىرىي ژانرلارنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تىن بىزگە قالغان قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسلار ئىكەنلىكى تۆۋەندىكى مىساللاردىن روشەن بىلىنىدۇ:

1. رۇبائىي

شېئىرىيەتنىڭ رۇبائىي ژانرى ھازىرغا قەدەر پارس ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس سالغۇچى ئۆزەر ھەيىامدۇر، دەپ قارىلىپ كەلمەكتە. ھەقىقەتەنمۇ رۇبائىي پارس خەلقىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرى ئۆزەر ھەيىامنىڭ نامى بىلەن مەھكەم باغلانغان. بىراق «قۇتادغۇبىلىك» تىكى نەچچە ئونلىغان رۇبائىيلار يۇقىرىدىكى قاراشلار ھەققىدە قايتا-دىن ئويلىنىپ ۋە ئىزدىنىپ كۆرۈش لازىملىقىنى يېڭى مەسىلە سۇپىتىدە ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرى ئالدىغا قويىدى، دەپ قا-راشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتاد-غۇبىلىك» نى يازغان زامانلاردا ئۆزەر ھەيىام تېخى ياش يىگىت بولۇپ، رۇبائىيچىلىقتا ئۆز تەسىرىنى يىراق ئەللەرگە چە كۆرسىتەلەيدىغان دەرىجىگە يەتمىگەنىدى. مۇھىمى، ئۆزەر ھەيىامنىڭ رۇبائىيلىرى تېخى جاھانغا تارقالمىغانىدى. يۇسۇپ

خاس هاجىپ بىر قىسىم بەيىتلارنى «رۇبائىي» دەپ ئاتىمىغان، كېيىنكى تەتقىقاتچىلار بۇ بەيىتلارنى «تۆتلۈكلەر» دەپ ئاتاپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، بۇ بەيىتلار ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن دەل رۇبائىيىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئۆرنەكلىرىدۇر. مەسىلەن:

نەگۇ ئەر بولۇر كور، مىڭەر دۇشمانى،
مىڭەر سوزلەمەسە كۆڭىگە ئانى.
بۆرىمۇ بولۇر كورگىل ئىتتە قايار،
ئۇدۇلا ئىشتىسە مىڭ ئىتلەر ئۇنى.

(نەچۈك ئەر سانالۇر مىڭەر دۇشمانى—
مىڭ غەيرەت قىلمىسا ئۇنى ھەر كۆنى،
كور، ئىتتىن قاچقان ئۇ بۆرە بولۇرمۇ،
ئاڭلانسا كەيندىن مىڭ ئىتنىڭ ئۇنى)

كەيىك سانى دەۋلەت كىشىگە تەزىگ،
قالى كەلسە بەكلە تۇشا ھەم تىزىگ.
تۇتا بىلسە دەۋلەت تەزۇ مەز تۇرۇر،
قالى تەزسە تەگمەز يانا تەرك كەزىگ.

(سائادەت كىشىگە ھۇركەك كېيىكتەك،
ئەگەر كەلسە ساقلا چۈشەپ تېز ۋەبەك.
تۇتۇشنى بىلسە دەۋلەت قاچماي تۇرۇر،
قېچىپ كەتسە كەلمەس يېنىپ تېز گېزەك)

قۇت ئول بەگ بۇدۇنقا قۇتادغۇ كەرەك،
قۇتادسا بۇدۇن قارنى تودغۇ كەرەك.
بۇ بەگلەر تېگىز ئول تۇپى يىنچۇلۇگ،
تېگىزكەياغۇغلى بايۇغۇ كەرەك.

(بەگدۇر بەخت، ئەلگە بەخت بەخش قىلماق كېرەك،
بەخت بەرسە، ئەل قارىسى تويدۇرماق كېرەك.
بۇ بەگلەر دېگىزدۇر، تۇۋى ئونچىلىك،
دېگىزغا يېقىنلار بېيىماق كېرەك)

مانا بۇ كۇپلېتلاردا رۇبائىينىڭ ھەممە ئالاھىدىلىكلىرى، يەنى چوڭقۇر پەلسەپىلىك پىكىر، ھەر جەھەتتىن مۇستەقىل لىك ۋە تولۇنلۇق، تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن پىششىق ھەم ئىخچاملىق، شەكىل جەھەتتىن تۆتلۈك بولۇش خۇسۇسىيەتلىرى تولۇق ئىپادىلەنگەن.

2. تەجنىس ۋە تۈيۈقلار

تەجنىس ۋە تۈيۈق — ئومۇنىم سۆزلەردىن پايدىلىنىپ يېزىلغان بىر خىل شېئىر شەكلى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە كەڭ تارقالغان بىر خىل نادىر سۆز سەنئىتىدۇر. بۇ خىل شېئىر شەكلى قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ياشاپ، بەلكى تەرەققىي قىلماقتا. «قۇتادغۇبىلىك» تە مانا شۇ سۆز سەنئىتىگىمۇ ئالقاپلان ئاساس سېلىنغانلىقىنى كۆرىمىز.

مەسىلەن: «قىز» دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا ھازىرقى مەنىسىدىن تاشقىرى «قىس»، «كەم»، «نادىر» دېگەن مەنىلەرنى بېرەتتى. شائىر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ مۇنداق يازغان:

بۇ مۇنداغ كىشىلەر بولۇر ئىزى قىز،
بۇ قىز قىزلىقى قىلدى قىز ئاتى قىز.

«هېساب» دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «ساقىش» دېيىلەتتى. «ساقىش» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى (كېلىپ چىقىشى) «ساق ئىش» بولغاچقا شائىر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ مۇنداق يازغان:

ساقىش ساقلىقتىن بولدى ئاتى ساقىش،
كورۇ بارسا ساقىش ئېزى ئۆڭ ساق ئىش.
(هېساب ساقلىقىدىن ئاتالدى «ساقىش»
كۆرەرسەن هېساب ئۇ ئۆزى بەك ساق ئىش)

«قەسىر»، «سارای»، «ئوردا» سۆزلىرى قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «قارشى» دېيىلەتتى. «قارشى» سۆزى يەنە هازىرقى مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلەتتى. شائىر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، مۇنداق يازغان:

بۇ بەگلەر ئەۋى ئاتى قارشى تۇرۇر،
بۇ قارشى ئىچىندەكى قارشى تۇرۇر.

(بۇ بەگلەر ئۆيىنىڭ ئېتى «قارشى» دۇر،
بۇ «قارشى» ئەهلى ئوزئارا قارشىدۇر)

«ئۆگ» دېگەن سۆز قەدىمكى زامانىدا ئەقىل ـ ئىدراك، ماختىماق، چوڭ ياكى بۇيۇك دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلاتتى، شائىر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ناهايىتى ئوبدان «تۇيۇق» (مۇختەسىلات) يازغان:

قايۇ ئەردە بولسا ئۇقۇش بىرلە ئۆگ،
ئانى ئەر ئاتاغىل نەچە ئۆگسە ئۆگ.

تۇقۇش ئۆڭ بىلىگ كىمدە بولسا تۆگەل،
ياۋۇز ئەرسە كەدتي كىچىك بولسا ئۆگ.

(ئەگەر كىمدە بولسا ئاڭ ـ ئىدراك ۋە ئۆگ،
ئۇنى ئەر ساناپ سەن قانچە ئوگسەك ئۆگ.
ئەقىل، ئاڭ، بىلىم كىمدە بولسا تولۇق،
يامان بولسا خوپ دەپ، كىچىك بولسا ئۆگ)

بۇ يەردە «ئۆگ» سۆزى بىرىنچى مىسرادا «ئەقىل»، ئىككىنچى مىسرادا «ماختىماق»، تۆتىنچى مىسرادا «چوڭ» دەنىلىرىدە كەلگەن.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، «قۇتادغۇبىلىك» مەزمۇن جەھەتتىن قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئادىل قانۇن ۋە ئەقىل ـ بىلىم بىلەن دۆلەتنى تەرتىپكە سېلىشنىڭ غايىۋى پروگراممىسى، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ قەلبى ۋە پىئىل ـ ئەتۋارىنى ئەخلاق بىلەن تۇزىتىش دەستۇرى، ئۆز دەۋرىگە مۇناسىپ هايات پەلسەپىسى بولسا، شەكىل جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ گۈزەل قامۇسى، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەڭ نادىر نامايەندىسىدۇر. بۇ ئەسەر مەزمۇن ۋە شەكىل ئېتىبارى بىلەن تۈركىي تىللاردىكى ئەسەرلەر ئىچىدە ئۆزىدىن بۇرۇن هېچبىر ئۆرنەكى بولمىغىنىدەك، ئۆز دەۋرىدە هېچقانداق تەڭدىشى كۆرۈلمىگەن ئەسەر بولغانلىقى ئۈچۈن، جاهان كلاسسىك ئەدەبىياتى سەھىپىسىدىكى نادىر ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە. ئۇيغۇر خەلقى ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان بۇ قىممەتلىك تۆھپىسى بىلەن پەخىرلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى بۇيۇك مۇتەپەككۇرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ*

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق داستانى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىسى، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شائىرلىيىتىنىڭ بوۋىسى، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى، XI ئەسىر قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق دۆلەت ئەربابى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇيۇك مۇتەپەككۇر پەيلاسوپى سۈپىتىدە جاھانغا مەشھۇر. ئۇنىڭ زامانداشى مەھمۇد قەشقەرى (قەشقەرلىك مەھمۇد) ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت - تۈرك» ناملىق ئەسىرى بىلەن ئۇيغۇر ئالىمى، سىپلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاتىسى ۋە تۈركولوگىيىنىڭ ئاساسچىسى سۈپىتىدە جاھان تۈركولوگلىرىنىڭ ئۇستازى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ بۇ ئىككى ئۇلۇغ ئەربابى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ئەمگەكلىرى بىلەن پەخىرلىنىشكە ھەقلىق، جۈملىدىن ئۇلار كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىزنىڭمۇ پەخرى - غورۇرىدۇر.

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە ئۇچ چوڭ دىن، يەنى بۇددا دىنى، خرىستىئان ۋە ئىسلام دىنى، ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت، يەنى قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتى،

---

* بۇ ماقالە «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1982-يىل 2-سانىدا ئېلان قىلىنغان.

قەدىمكى مەندى مەدەنىيىتى ۋە قەدىمكى يۇنان مەدەنىيىتى بىر-بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ رايونىدا، ئىجتىمائىي ئىقتىساد بويىچە ئىش تەقسىماتى بۇرژۇئىراق مەيدانغا كېلىپ، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان ۋە «يىپەك يولى» سودىسىغا ھەم مەيدان، ھەم كۆۋرۈك بولغان بىر رايوندا ياشىغانلىقتىن ئۇچۇن، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتتە ئۆز دەۋردە يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەن مۇنەۋۋەر مىللەت ئىدى. X ئەسىردىن XII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مۇكۇم سۇركەن قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت-تۈرك» ئەسىرى ئەنە شۇ مەدەنىيەتنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىلىرى ئىدى.* ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرى تىل، تارىخ جۇغراپىيە، ئېتنوگرافىيە (مىللەتشۇناسلىق) ۋە كەڭ فولكلور ۋاستىسى بىلەن تۈركي خەلقلەرنىڭ تاشقى دۇنياسىنى يورۇتۇپ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ بەرگەن بولسا، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى تۈركي خەلقلەرنىڭ ئىچكى (مەنىۋى) دۇنياسىنى، يەنى ئۇلارنىڭ دۇنيا قاراشلىرىنى، كىشىلىك ھاياتنىڭ مەنىسى ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنى، ئەخلاق-پەزىلەت، دۆلەت-جەمئىيەت، ئىلىم-ئەقىل ۋە قانۇن ھەققىدىكى چۈشەنچە ھەم ئەمەلىي تەجرىبىلىرىنى، يىغىپ ئېيتقاندا، پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنى بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن يورۇتۇپ بەرگەن. شۇڭلا، بۇ ئىككى شاھانە ئەسەر پۈتۈن بىر دەۋرنىڭ قوشكىزەك مەھسۇلى

---

* قېنى جىياشېك: «ئۇيغۇر تارىخىدىن قىسقىچە مەلۇماتلار» 1-توم 80-81-بەتلەر 1955-يىل نەشرى.

سۈپىتىدە ۋەتەنىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىر جۈپ بىباھا گۆھەر بولۇپ، X ، XI ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىنى ھەر تەرەپلىمە چۈشىنىشتە، جۈملىدىن، كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىز تارىخىنىڭ نۇرغۇنلىغان مىللەتلەر تەرىپىدىن ئورتاق يارىتىلغانلىقىنى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتىنىمىزدىكى ئەڭ قەدىمكى مەدەنىي مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ۋەتەن مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا قوشقان ئاجايىپ ھەسسىلىرىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

بىرىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ياشىغان دەۋرى

قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ XI ئەسىر مۇھىتىدا مەھمۇد قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك بۈيۈك ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر شائىرلارنىڭ يېتىشىپ چىقىشى تاسادىپىي ھادىسە بولماي، بەلكى شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئىدى. چۈنكى XI ئەسىرده شەرقتە كۈچاغىچە بولغان ئارىلىق بىلەن شەرقىي ـ شىمالدا ئىلى ۋادىسىنى، غەربتە ئامۇ دەريا (جەيھۇن) نىڭ شەرقىي قىرغىچە بولغان جايلارنى، جەنۇبتا چەرچەنگىچە بولغان خوتەن رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ زېمىن قاراخانىلارغا تەۋە ئىدى. بۇ يەرلەردە قەشقەر، بالاساغۇن، بارسخان، بارچۇق (ھازىرقى مارالبېشى)، تالاس (ھازىرقى جامبۇل)، فاراب (ئوترار)، شاش (تاشكەنت)، سەمەرقەند، بۇخارا قاتارلىق ئونلىغان چوڭ شەھەرلەر قەد كۆتۈرۈپ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە ئايلانغانىدى. پاختا، يىپەك، يۇڭ توقۇمىچىلىقى، گىلەمچىلىق، بوياقچىلىق، كۆنچىلىك، سىرچىلىق، كوزىچىلىق، تۆمۈرچىلىك، مىسكەرچىلىك، زەرگەرچىلىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش

هۇنەر، سانائەت، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىقتا ئوخشاش يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشلىرى ئالاھىدە راۋاجلانغان، يەنى مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بارلىققا كەلگەن، شەھەرلەر ئارا قاتناش ۋە سودا - سېتىق تەرەققىي قىلغان، پۇل - مۇئامىلە ئىشلىرىمۇ تەرتىپكە چۈشكەنىدى. بولۇپمۇ قۇمۇل، تۇرپان، قارا شەھەر، كۇچادىن ئۆتۈپ ئىران، رۇم ۋە ئەرەب ئەللىرىگە بارىدىغان «يىپەك يولى» لىنىيىلىرىنىڭ قارا - خانىلار زېمىنىدا بولۇشى بۇخانداناللىقنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن تېز گۈللىنىشىگە تۈرتكە بولدى. دېمەك، XI ئەسىرگە يەتكەندە قاراخانىلار مۇستەھكەم بازىسقا ئىگە كۈچلۈك بىر فېئودال سۇلالە بولۇپ قالغانىدى.

«ھەربىر بازىسنىڭ ئۆزىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ئۇستقۇرۇلمىسى بار» لىقى ھەممىگە مەلۇم، شۇنىڭغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ ئۇستقۇرۇلمىسى بولغان مەدەنىيەتتىمۇ ئالاھىدە يېڭىلىقلار مەيدانغا كەلگەنىدى. قەدىمكى مىللىي ئەنئەنىلەرنىڭ ھاياتىي كۈچىگە ئىگە ئاممىلىرىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتى جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن بۇ مەدەنىيەت بىرقەدەر تېز راۋاجلانىدى. بۇنىڭ سەۋەبىي شۇكى، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك مۇستەھكەم بازىس ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن بىرقەدەر تېپچ مۇھىت شارائىتىدا شەرق ۋە غەرب بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، ئىسلام - پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتى، بولۇپمۇ، ئىسلام دىنىي قارا - خانىلارنىڭ رەسمىي دۆلەت دىنى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئەرەب خەلىپىلىرىنىڭ كۆپتىن بۇيان توپلاپ كەلگەن

دۇنياۋى ئىلىم - پەن جەۋھەرلىرىنى تەتقىق قىلىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە دىنىي ئايرىمىلىقلاردىن قەتئىنەزەر، شەرقتىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇددا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ساھەسىدىكى ئۇتۇقلىرىمۇ قارا خانىلار ئۇيغۇرلىرىغا ئىجابىي تەسىر كۆرسەتمەكتە ئىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە بولغان قوللاش ۋە مەدەنىيەتنىڭ تېز راۋاجلىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىغانىدى. مەسىلەن: دوكتور زەكى ۋەلىدى تۇغاننىڭ «بىيتىشىچە، قاراخانىلاردىن «X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشىغان ھارۇن مۇسا بۇغراخان بالاساغۇندا ئۆلۈمىغا ۋە ماشايىخلارنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، مەسچىت - مەدرىسىلەر سېلىشقا نۇرغۇن پۇل سەرپ قىلغان ..... »، «1032 - يىلى ۋاپات بولغان يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئۆزى مۇزىكا ئۇستىسى ئىدى»، «1080 - يىلى تەختكە ئولتۇرغان خىزىرخان شائىرلارنى بەك ھىمايە قىلاتتى، شېئىرىيەتتە مۇشائىرىلەر ئۆتكۈزەتتى، بىر قېتىم بىر ماھىر شائىرغا 250 دىنار قىممەتلىك تۆت ئالتۇن تاۋاق مۇكاپات بېرىلگەن.»*

جۈملىدىن، قەشقەرلىك تارىخچى مەجدىدىن مۇھەممەتنىڭ 1058 - يىلى «تۈركستان تارىخى» ناملىق ئەسىرىنى ئىبراھىم خانغا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ 1069 - يىلى «قۇتادغۇبىلىك» نى ھەسەن بۇغراخانغا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ 1074 - يىلى «دىۋانۇلۇغەتت - تۈرك» نى باغدادتا ئابباسىيلار خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللاغا، مۇھەممەت سەمەرقەندىنىڭ 1077 - يىلى «ئاغرازى سىياسەتى ئىلمىررىياسە» (ھاكىمىيەت ئىلمىي ھەققىدىكى سىياسىي ھەقسەتلەر) ناملىق ئەسىرىنى قەشقەردەمەسئۇت

---

* زەكى ۋەلىدى تۇغان: «تۈرك - تاتار تارىخى» 28 - بەت. 1915 - يىل. قازان.

خانىغا تەقدىم قىلغانلىقى ۋە ئوبۇل فوتۇه ئەل - ئەسەئە-
نىك شۇ چاغلاردا «تارىخى تەشەببۇس» نامىلىق ئەسىرىنىڭ دۇنـ
ياغا كەلگەنلىكى ــ مانا بۇ پاكىتلارمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ كۈزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان خاراكتېرلىك بەلگىسى شۇ ئىدىكى، ئۇنىڭدا بىر تەـ رەپتىن، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن ئەرەب - ئىسلام مەدەنـ يىتىنىڭ ئامىللىرى كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، شامان، مانىي، بۇددا دەۋرلىرىدە شەكىللەنگەن قەـ دىمكى مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىمۇ ئۇزۇنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ھامان ساقلاپ تۇرماقتا ئىدى؛ بىر تەرەپتىن ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بەزى ئىلغار ئامىللىرى سىڭىپ كىرىۋاتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تىل - يېزىق، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە باشقا ساھەلەردە ئەرەب ئاسسىمىلياتسىيىسى باشلانغاندى ۋە بۇنىڭغا قارشى مىللىي تىل، مىللىي ئەدەبىيات ئۇچۇن، يەنى تىل ۋە ئەدەبىياتنا ئەرەبلىشىپ كەتمەسلىك ئۇچۇن كەسكىن كۈرەشمۇ مەيدانغا كەلگەنىدى. «دىۋانۇلۇغەتتۈرك» بىلەن «قۇتادغۇبـ لىك» نىڭ دۇنياغا كېلىشى ئەنە شۇ كۈرەشنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇنداق بىر دەۋردە ياشىدى ۋە ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرى ئەنە شۇنداق بىر دەۋردە دۇنياغا كەلدى.

ئىككىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىدىيىۋى سىستېمىسىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى

ھەممىدىن بۇرۇن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كې-
لىدۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا

تۇرغان قاراخانىلار دەۋرىدە ياشىغانلىقىغا ۋە ئۆزىنىڭمۇ تەقۋادار بىر مۇسۇلمان بولۇشىغا قارىماي، ئۆز ئەسىرىنىڭ باش قىسمىدا خۇدا، پەيغەمبەر ۋە ساھابىلەر ھەققىدە ئازراق توختالغاندىن باشقا، ئىسلامنىڭ شەرىئەت ئەھكاملىرى ۋە ئاساسىي پرىنسىپلىرى، دىن مۇئەسسەسلىرى، قازىلار ۋە باشقا دىنىي ئەقىدە ھەم نۇقتىئىنەزەرلەر ھەققىدە گەپ قىلمايدۇ. ھەتتا ئاللا، پەيغەمبەر قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ مىللىي تىلىدىكى «تەڭرى، بايات»، «يالاۋاچ» سۆزلىرىنى ئىشلىتىدۇ. پۈتۈن «قۇتادغۇبىلىك»-تە ئەرەبچىدىن كەلگەن ئىلمىي ئاتالغۇلار بىلەن باشقا ئەرەبچە-پارسچە سۆزلەرنىڭ سانى ناھايىتى ئاز دېيەرلىكتۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە، مىسال ۋە نەقىللەرنى «ئايەت» ياكى «ھەدىس-لەر» دىن ئەمەس، ئۇزاق مىللىي تارىخىمىزدىكى بۈيۈك ئەجدادلىرىدىن كەلتۈرىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ يارىتىلىش، ئۆلۈم، روھ ۋە ئاقىۋەت قاتارلىق مەسىلىلەردە ئۆزىنىڭ «خۇداگۇي» بولۇشىغا قارىماي، كائىنات ۋە دۇنيانىڭ «مادداۋى» ئىكەنلىكى، بۇ ماددىنىڭ تەنھاي ھەرىكەت قىلىدىغانلىقىنى، ھەرىكەت جەريانىدا كونا نەرسىلەرنىڭ يوق بولۇپ، يېڭى نەرسىلەرنىڭ چوقۇم مەيدانغا كېلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ يېڭىلىق تەرىپىدە تۇرىدىغانلىقىنى تەنتەنە بىلەن جاكارلايدۇ. مەسىلەن: ئۆز دەۋرى-دىكى پەيلاسوپلار تەرىپىدىن ھايات ۋە تەبىئەتنىڭ ئاساسى دەپ تونۇلغان تۆت ئاناسىر (يەل، سۇ، تۇپراق، ئوت) ئۇستىدە توختىلىپ*(بۇنى تۆت ساھابە، يەنى تۆت چاھارياردىن تەقەسىلىغان ھالدا) مۇنداق دەيدۇ:

---

* قەدىمكى جۇڭگو پەيلاسوپلىرى پۈتۈن مەۋجۇداتنى بەش ئاناسىردىن يەنى مېتال، ياغاچ، سۇ، تۇپراق، ئوتتىن تەشكىل تاپقان، ھەممىنىڭ ئاساسى يەل دەپ بىلىدۇ.

بۇ تۆرت ئەش ماڭا تورت تادۇ* تەك تۇرۇر،
تۇزۇلسە تادۇچىن تىرىكلىك بولۇر.

ئاسمان بوشلۇقىدىكى يۇلتۇزلارنىڭ تەبىئىي قانۇنىيەت بىلەن بىر - بىرىگە تۇتۇنۇشماي ھەركەت قىلىدىغانلىقى ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

بۇلاردا بىرىسى بىرىگە ياغى،
ياغمۇ ياغى ئىدى كەستى چۇغى.
قارشىماز ياغمۇر ياراشتى ئۇچۇن،
كۆرۈشمەز ياغمۇر كۆتۈردى ئوچىن.

يەشمىسى:

يېغىدۇر بۇلارنىڭ بىرىگە - بىرى،
قويۇپ ياۋغا ياۋ، قىلدى جەڭنى نېرى.
قېرىشماس بۇ ياۋلار ياراشقان ئۇچۇن،
كۆرەشمەس بۇ ياۋلار كۆتۈرگەچ ئۆچىن.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىمۇ قەدىمكى جۇڭگو ياكى مىسىر ۋە بابىل - ئاسورىيىدە ئۆتكەن بەزى پەيلاسوپلارغا ئوخشاش سۇبيېكتىپ ئېتىقادىنىڭ قانداقلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئۆزىدە مەلۇم ستىخىيىلىك ساددا ماتېرىيالىستىك قاراشنىڭ بارلىقىنى نامايان قىلىدۇ. ئۇ دۇنيا ۋە ھاياتنىڭ ماددا ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغاندىن تاشقىرى، خۇددى قەدىمكى جۇڭگو پەيلاسوپى لاۋزىغا ئوخشاش چەكسىز ئۆزگىرىشلەر جەريانىدا كونا نەرسىلەرنىڭ يوقىلىپ، يېڭى نەرسىلەرنىڭ ھامان غەلبە قازىنىشىغا ئىشىنىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ يېڭىلىق تەرەپدارى ئىكەنلىكىنى جاكارلايدۇ.

مەسىلەن:

---

* تادز — ئانانسىر، زات.

قاموغ ئەسكى نەشىلەر ئىرمىنچىك بولۇر،
ئىرمىنچىگ يۈكى كۆز يېرمىنچىگ بولۇر.
ياشى نەگ بولۇردا بۇ ئەسكى نەرەگ،
تالو نەگ بولۇردا ياۋۇز نە كېرەگ.

يەشمەسى:

پۈتۈن كونا نەرسە يېقىمسىز بولۇر،
يېقىمسىز يۈكى كۆز كۆڭۈلسىز بولۇر.
يېڭى نەرسە بولسا، كونا نە كېرەگ،
ئۇز نەرسە بار يەردە يامان نە كېرەگ.

مۇنداق مىسالارنى كۆپلەپ كەلتۈرۈش مۇمكىن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەدىبىۋى سىتېمىسىدا ھەممە-دىن مۇھىم ئورۇن تۇتمىدىغان ئامىل قانۇن ياكى دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش مەسىلىسىدۇر. قەدىمكى زامان پەيلاسوپلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، مەسىلەن: مىلادىدىن بۇرۇنقى ٧، ٧ ئەسىرلەردە ياشىغان قەدىمكى جۇڭگو پەيلاسوپلىرىدىن لاۋزى بىلەن كۇڭزى، قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى ئاردىستوتېل، «ئوتتۇرا ئەسىر ئاردىستوتېلى» دەپ شۆھرەت قازانغان ئەبۇ نەسىر فارابى، ئىبن سىنا ۋە باشقىلارمۇ بۇ مەسىلىگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىغان ۋە نۇرغۇن ئەسەرلەر يازغانىدى. بۇنىڭغا ئاردىستوتېلنىڭ «پولىتىكا»، فارابىنىڭ «ئەس - سىياسەتول مەدەنىيە» (دۆلەت سىياسىتى ھەققىدە)، ئىبن سىنانىڭ «كىتابۇس سىياسە» ناملىق ئەسىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە. لېكىن، مەيلى ئاردىستوتېل ۋە مەيلى فارابى بولسۇن، دۆلەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى بىر «غايىۋى دۆلەت» سىخېمىسىدا ئەكس ئەتتۈرىدى. يەنى ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان مەۋجۇت جەمئىيەتتىكى دۆلەت تۇغرىسىدا ئەمەس، بەلكى ئارزۇ قىلغان «غايىۋى دۆلەت» تۇغرىسىدا

يۈكسەك تەپەككۇرلار يۈرگۈزگەنىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بولسا، توغرىسىدىن توغرا قاراخانىلار دۆلىتىنى ياخشىلاش ۋە مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە، مەۋجۇت دۆلەت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە ئۇنى ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرۇش پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. «قۇتادغۇبىلىك» نى قاراخانىلار ھۆكۈمدارى ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلىشتىن مەقسىتىمۇ شۇ ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «بۇ كۈن تۇغدى تىكلى تۆرۈ ئول كۆنى» (بۇ كۈن تۇغدى دېگىنىم توغرىسىدىن توغرا قانۇننىك ئۆزىدۇر) دېگەن مىسرا بىلەن دۆلەت ھۆكۈمدارى بولغان كىشى، ھەممىدىن بۇرۇن قانۇننىڭ ئۆزى بولۇشى ۋە قانۇنغا ئۆزى ئەمەل قىلىشى لازىم دەپ تەكىتلەيدۇ. شۇ ۋەجىدىن بىر-بىرىگە چېتىلمىغان ئۇچ پۈتلۈق كۈمۈش كۈرسىدا ئولتۇرغان ھۆكۈمدارنى بىر قولدا خەنجەر-پىچاق، ئوڭ تەرىپىدە بىر چەنە شېكەر، سول تەرىپىدە بىر قاچا زەھەر تۇيۇقلۇق ھالدا كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ ھالەتنى مۇنداق شەرھىلەيدۇ: كۈرسىنىڭ چېتىقسىز ئۇچ پۈتلۈق بولۇشى ئادالەت سىمۋولىدۇر. چۈنكى ئۇچ پۈتلۈق نەرسە ئاسان قىڭغايمايدۇ، تۈز تۇرىدۇ. ئەگەر بىرى قىڭغايسا، قالغان ئىككىسى تۇرالمايۋ، ئۇستىدىكى كىشى يىقىلىدۇ. پىچاق خەلقنىڭ ئىشەنچى ئارقىسىغا سوزمايۋ تېز ھەم كەسكىن ھەل قىلىشنىڭ ئالامىتى، شېكەر-زۇلۇم چەكلەنلىكتىن ئادالەت تىلەپ كەلگەنلەرگە بېرىلىدۇ، زەھەر-خەلقنى ئېزىپ، ئادالەتتىن كەچكەنلەرگە ئىچكۈزۈلىدۇ.

كۆڭلىڭ ئۈزەلە كىسەرمەن ئىشىگ،
ئادىرمازمەن بەگلىگ ياقۇلىمىگ كىشىگ.

يەشمىسى:

قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ئىشنى ھەل،
دېمەيمەن كىشىنى بەگ، قۇل، كەمبەغەل.

دەپ ھۆكۈمدارنىڭ ئۆز ئاغزى بىلەن قانۇن ئالدىدا ھەممىنىڭ باراۋەر ئىكەنلىكىنى جاكارلايدۇ. نوشىرۋاننىڭ ئادالەت بىلەن ياخشى ئات چىقارغانلىقىنى مىسال كەلتۈرۈپ:
ھۆكۈمدارنى نوشىرۋاندەك ئادىل بولۇشقا چاقىرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئادىل قانۇن يولغا قويۇلسا، ئەلگە بەخت ـ سائادەت يېغىپ، تىنچلىق بولىدۇ. ھەتتا قوي بىلەن بۆرى بىر يەردە سۇ ئىچىدۇ. مىسالى، خەلق قوي، ھۆكۈمدار چوپاندۇر. چوپان قويغا كۆيۈمچان بولۇشى كېرەك:

بۇدۇن قوي سانى ئول بىگى قويچىسى،
باغرىساق كىرەك قويغا قوي كۈتچىسى.

يەشمىسى:

خەلقتۇر قوي كەبى، بېگىدۇر چوپان،
چوپان بولماق كېرەك قويغا مېھرىبان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھۆكۈمدار قانۇنىنىڭ ئۆزىدۇر دېگىنى، ھەرگىز «پادىشاھنىڭ ئېيتقىنى قانۇن» دېگەن ھېنىدە ئەمەس. ئەكسىچە، ھۆكۈمدار ئادىل قانۇننىڭ ئىجراچىسى بولۇشى لازىم دېگەنلىكتۇر. ئۇنىڭ پىكرىچە، قانۇنىدا تۆۋەندىكى تۆت پرىنسىپ بولۇشى شەرت: بىرىنچى، ئادالەت؛ ئىككىنچى، خەلققە ياخشىلىق قىلماق، يەنى خەلق پايدىسىنى كۆزلىمەك؛ ئۈچىنچى، باراۋەرلىك؛ تۆتىنچى، ئىنسانىيلىق. بۇنىڭ ئۈچۈن

تۆۋەندىكىلەرنى مىسال كەلتۈرۈش كۆپايە بولسا كېرەك: «قانۇن ھۆكۈمدارلىقتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ھۆكۈمدارلىق ھەرقانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئۇلۇغى قانۇندۇر. ھەممىدىن مۇھىمى قانۇنـ نىڭ ئادىل تەتبىق قىلىنىشىدۇر. مەيلى ئوغلۇم، تۇغقىنىم بولـ سۇن، مەيلى يولۇچى مۇساپىر بولسۇن، مېنىڭ ئۈچۈن ھەممـ ـى ئوخشاش، ھۆكۈم چىقىرىدىغان چاغدا ھېچ قايسىمنى پەرقلەندۈرمەيمەن ... دۆلەتنىڭ ئۈلى ـ ئادالەت، قانۇننى ئادىل يۈرگۈزگەن ھۆكۈمدار پۈتۈن تىلەكلەرگە ئېرىشىدۇ ... خەلقـ ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىل، بىرىنىڭ يەنە بىرىگە زورلـۇق قىلىشىغا يول قويما، قانۇن قۇياشى پۈتۈن ئىنسانلارغا يېتىشسۇن، پۈتۈن جاھان بورىسۇن ... ھەممە ئادەم بالىلىرىنىڭ ئەسلى بىر، ئۇلارنى ئايرىيدىغان شەرت پەقەت بىلىم دەرىجىلىرىدۇر ... قانۇن ئىنسانىيلىقنى قانچىلىك دەرىجىدە يولغا قويسا، خەلق شۇ دەرىجىدە بەختلىك بولۇپ، دۆلەت مۇستەھكەملىنىدۇ ... دۆـ لەتنى خاراب قىلىدىغان نەرسە ئىككى: بىرى، ۋەزىپە ئىقتىدا ـ رىنى بوشاشتۇرۇپ قويۇش، يەنە بىرى ئىنسانلارغا زۇلۇم قىلىش؛ بىر ھۆكۈمدار قۇلنى پەقىرلىقتىن قۇتقازمسا، ئۇ قانداق ھۆـ كۈمدار بولالىسۇن ...»

ھالبۇكى، ئەپلاتۇن بىلەن ئارىستوتىل يۈزۈپ خاس ھا ـ جىتىنىڭ بۇ قاراشلىرىغا تامامەن زىت پوزىتسىيىدە تۇرىدۇ. ئەپلاتۇن: «تەڭ بولمىغانلارغا تەڭ مۇئامىلە قىلىش تەڭسىزلىك تۇر ..... ئادالەتسىزلىك قىلىش ھۇر (ئازاد) ئادەمگە تېخىمۇ كۆپرەك يارىشىدۇ. بۇ سۈرەت بىلەن ئۇ تېخىمۇ كۆچلۈك خو ـ جايىن بولالايدۇ. ئادالەتسىزلىكنى ئاخىرقى چېكىگە يەتكۈزە ـ لىگەنلەر جەمئىيەتنى قولغا ئالالايدىغان ئەڭ ئەقىللىك كىشىلەر

هېسابلىنىدۇ ...»① دەيدۇ. ئاردىستوتىل: «قوللار ئەھلى ھايۋانغا ئوخشايدىكى، ئىككىسىنىڭمۇ جىسمانىي كۈچىدىنلا پايدىلىنىلىدۇ، قوللار — مال - مۈلۈكنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، خوجايىننىڭ مۈلكى ھېسابىغا كىرىدۇ ... كىشىلەر ئارىسىدا تەڭسىزلىك بولۇشى تەبىئىي ھال، بەزىلىرى ھۆكۈم سۈرۈش، بەزىلىرى ھۆكۈمگە بويسۇنۇش ئۈچۈن يارىتىلغان»② دەيدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قەلەم تۇتقۇچىلار» ۋەزىرلەر بىلەن «قىلىچ تۇتقۇچىلار» ئەسكەر باشلىقلىرىنىڭ «خەلق ئارىسىدىن چىققان ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانلاردىن تاللاپ ئېلىنىشى لازىم» لىقىنى تەكىتلىسە (2422 - بەيتىكە قارالسۇن)، فارابى بۇ مەسىلىدە ئەپلاتۇن بىلەن ئارىستوتېلنىڭ قاراشلىرىنى تەكرارلاپ «پەزىلەتلىك شەھەر ھەققىدە» دېگەن كىتابىدا «پازىل شەھەر رەئىسى» نىڭ يارىتىلىشىدىن (تۇغما ھالدا) شۇنىڭغا لايىق شەرتلىرى بولۇشى كېرەكلىكىنى، يەنى بىرىنچىدىن تەبىئىتى ۋە يارىتىلىشى ئېتىبارى بىلەن رەئىسلىككە لايىق بولۇشى، ئىككىنچىدىن، ئۆزىدە رەئىسلىك ئىرادىسى ۋە مەلەكىسى بولۇشى لازىملىقىنى ئالغا سۈرىدۇ (پروفېسسور كافمانغا ئوخشاش «رەھبەرلىك» ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن). بۇ مىسالاردىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىنسان ھوقۇقى، قانۇن، ئادالەت ۋە قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ باراۋەرلىكى قاتارلىق مەسىلىلەردە قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ ۋارىسى ياكى شاگىرتى ئەمەس، ئۆزىنىڭ خاس ئىندىۋىدۇئاللىقا ئىگە بۇيۇك

---

① ئەپلاتۇن: «دۆلەت» (تۈركچە تەرجىمىسى). 1 - توم 31 - بەت.

② ئا. شەنبل: «قەدىمكى يۇنانداغى سىياسىي چۈشەنچىلەر» (تۈركچە تەرجىمىسى) 163 - بەت.

مۇتەپسەككۇر ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىددىيىۋى سىستېمىسىدىكى يەنە بىر مۇھىم مەسىلە ئەقىل، بىلىم ۋە ئەخلاق - پەزىلەت تېمىسىدۇر. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە: دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى ئادىل قانۇن بىلەن تۈزەش ۋە ئىدارە قىلىش ئۈچۈن، بەخت ۋە ياخشىلىقنىڭ ھامىيسى بولغان ئەقىللىك - بىلىملىك، پەزىلەتلىك ۋەزىر ۋە دۆلەت خادىملىرى بولۇشى لازىم. «قۇت» (دۆلەت ياكى بەخت - سائادەت) كە ئېرىشىش، قولغا كەلگەن «قۇت» نى مەھكەم ساقلاپ قېلىش، دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، ئەلنى بەيىتىپ، تىنچ ئاسايىشتا ياشاشقا سازاۋەر قىلىش، ھەركىم ئۆزىنى ۋە يۇرتىنى سادائەتمەن قىلىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ياخشى تىلەكلەرنىڭ ھەممىسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئەقىل، بىلىم ۋە ئەخلاق-پەزىلەت ھەممىدۇر مۇھىمدۇر، بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكىلەرنى مىسال كەلتۈرۈش كۇپايە: «ھەر تۈرلۈك ياخشىلىقلار ئەقىلدىن كېلىدۇ. ئەقىللىك ئىنسان بۈيۈكتۇر ... ئەقىل ئىنسان-ئۈچۈن مىڭ خىل پەزىلەتنىڭ بېشى، كىچىدەك قاراڭغۇلۇقتىكى ئىنسانغا ئەقىل مەشئەل كەبى يورىتىدۇ ..... ئەقىل ھەر زامان ئوڭدىن ئىش قىلىدۇ. ئەقىل بىلەن قىلىغان ئىشنىڭ سوغى يوقتۇر ..... ئەقىللىك بولۇش تەڭرىنىڭ نېمىتى ..... دۆلەت بەرەرئاغرىقتا دۇچار بولسا، ئۇنىڭ ئىلاجى ئەقىل ۋە بىلىمدۇر. ھۆكۈمدار مەملىكەت ۋە قانۇنلارنى بىلىم بىلەن قولغا كەلتۈرەر ۋە ئەقىل بىلەن ئىدارە قىلار ... بىلىملىكلەرنىڭ بىلىمى خەلقنىڭ يولىنى ئايدىڭ لىتىدۇ ... سەنمۇ ئۇلارنىڭ بىلىمىنى ئۆگەن، بىل، ئۇلارغا ھۆرمەت كۆرسەت ... بىلىملىكلەرنى قوي پادىسىنىڭ سەركىسى ھېسابلا، ئۇلار پادىنى توغرا يول بىلەن باشلاپ ماڭسۇن ... بىلىملىك كىشىنىڭ ئورنى كۆك (ئاسمان) دىنمۇ ئېگىز ... ئىنسان

ئەقىل ۋە بىلىم بىلەن يۈكسىلەر ... بالىلارغا پەزىلەت ۋە بىلىم ئۆگىتىش لازىمكى، ئۇلار ياخشى ۋە گۈزەل بولۇپ يېتىشسۇن... بىلىم بىل، ئۆزۈڭنى يۈكسەلت ياكى ھايۋان ئاتىلىپ، ئىنسانلىقتىن يىراقلاش ... ئىپار بىلەن بىلىم بىر - بىرىگە ئوخشايدۇ. ئىنسان بۇ ئىككى نەرسە ئالدىدا ئۆزىنى يوروشۇن تۇتالمايدۇ... مۇنۇ تۆت نەرسىنىڭ ئېزىنى ئازدىمە: ئوت، دۇشمەن، كېسەللىك، بىلىم ... بىلىملىكسىنىڭ سۆزى بىلىمسىز ئۇچۇن كۆز بولۇر.»①

بۇلا ئەمەس. بىلىم مەسىلىسىدە ئۆگىنىشكە تېگىشلىك بەزى كونكرېت پەنلەر، مەسىلەن: ئاسترونومىيە بىلەن ماتېماتىكا ئالاھىدە كۆرسىتىلگەن. «يۇلتۇزچىلار يىل، ئاي، كۈنلەرنىڭ ھېسابىنى بىلىدۇ، ئەي ئىنسان، مۇنداق ھېساب بەك لازىمدۇر. بۇنى ئۆگەنمەكچى بولساڭ گېئومېتريىيە ئوقى، ئاندىن ساڭا ھېسابنىڭ ئىشكى ئېچىلىدۇ. كۆپەيتىش، بۆلۈش ۋە ھەممە كەسىرلەرنى تولۇق ئۆگەن ... يەتتە قات ئاسماننىڭ سىرلىرىنى يەردە ياتقان غازاڭدەك پىششىق بىل ... ئالگىبرا ئۆگەن...»②

ئىجتىمائىي تەپەككۇرلەر دىنىي شەرىئەت قائىدىلىرى كونتورۇلۇقىدا تۇرغان بىر دەۋردە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دىنىي ئەقىدىلەرگە بۇ ئاستە ئالاقىسى بولمىغان مۇنداق ئەخلاقىي بىلىم پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى دىققەتكە ئەرزىيدىغان بىر مەسىلە.

ئەخلاق - پەزىلەت تېمىسىدا توغرىلىق (تۇزلۇك) ياخشىلىق، مۇلايىملىق، مېھرىبانلىق، ئاڭلىقلىق، سەۋرچانلىق،

---

①② رېشىت رەھمىتى ئاراتنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» 1 - توم، 54 - 56 - بابلارغا قارالسۇن.

ئېغىر - بېسىقلىق، مەردلىك، سېخىيلىق، چوڭلارغا ھۆرمەت، كىچىكلەرگە شەپقەت، ئەدەب، قائىدە - يوسۇنلۇق بولۇش، تىلـ
نىڭ پەزىلىتىنى ساقلاش، پايدىسىز سۆزلەرنى قىلماسلىق، شېرىن سۆزلۈك، يۇمشاق تىللىق بولۇش، زوراۋانلىق، ئوغرىـ
لىق، لۇكچەكلىك، يالغانچىلىق، تەكەببۇرلۇق، ھەسەتخورلۇق، ئادائوەت ساقلاش، ئاچكۆزلۈك، ھاياسىزلىق، ھاراقخورلۇق، زىنا
ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يامانلىقلاردىن قاتتىق ساقلىنىش ئالاھىدە تەكىتلەنگەن. بولۇپمۇ ھۆكۈمدار بولغان كىشىنىڭ ئەخلاق - پەـ
زىلەتتە ھەممىگە ئۈلگە بولۇشى، شەخسەن ئۆزى يۇمشاق كۆڭۈللۈك، شېرىن تىللىق بولۇشى، يامان ۋە چىركىن ئىشلاردىن قېچىشى، كىشىلەرگە شەپقەتلىك بولۇشى لازىملىقى تەكرار - تەكرار قەيت قىلىنغان.

مەلۇمكى، بىلىم ۋە ئەخلاق تېمىسى ئىنسانىيەتنىڭ مەڭگۈ نىيەتـ قەدەم قويغان كۈندىن باشلاپ دېگۈدەك ئەڭ مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. ياكى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىنسان بالىلىرى بىلىم ۋە ئەخلاق ئىگىسى بولۇشقا باشلىغىنىدىن كېيىنلا، بەدىئىلىكتىن مەڭگۈلۈككە قەدەم قويدى. مىلادىدىن 3000 يىل بۇرۇن قەدىمكى مىسىردا «سىبويەت» دېگەن نام بىلەن ئەخلاق كىتابلىرى يېزىلىشقا باشلىغان. مىلادىدىن 2870 يىل بۇرۇن، مىسىر فېرئەۋۇنى ئېسىنىڭ باش ۋەزىرى بولغان پىتاخ خوتىپ ئۆزىنىڭ شۇ مەزمۇندىكى كىتابىنى مەكـ
تەپلەردە ئەخلاق دەرسلىكى قىلىپ ئوقۇتقان. ئۇنىڭدىن بىرـ
ئىككى مىسال: «بىلگەنلىرىڭ بىلەن مەغرۇرلانما، بىلىملىكلەردىن پايدىلانغىنىڭدەك بىلىمسىزلەردىنمۇ پايدىلىنىشنى بىل، چۈنكى بىلىمنىڭ چېكى يوق، بىر ھېكمەتلىك سۆز خۇددى قىممەتلىك گۆھەرگە ئوخشاش يوشۇرۇندۇركى، ئۇنى ئىستىسەڭ، بىر چۆرە (قۇل ئايال) ياكى پېقىر لەرنىڭ پېقىرى بولغان بىر كىشىنىڭ

يېنىدىمۇ تاپالايسەن ..... بىلىم كۆز ۋە قولاقتىن كىرەر، ئەقىل ئۇنى سىگدۈرەر ..... ئاچكۆزلۈك ساقايماس ئاغرىق ...» قەدىمكى ھىسسىلىقلاردىن بۇرۇنراق، يەنى مىلادىدىن 3500 يىل ئىلگىرى قەدىمكى بابىل ـ ئاسسۇرىيەدىمۇ ئەخلاق بابىدا ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. قەدىمكى جۇڭگودا لاۋزى (مىلادىدىن بۇرۇن 603 ـ 531)، كۇڭزى (مىلادىدىن بۇرۇن 551 ـ 479)، مېڭزى (مىلادىدىن بۇرۇن 390 ـ 305) قاتارلىق پەيلاسوپلارمۇ، بىلىم ۋە ئەخلاق تېمىسىدا نۇرغۇن پىكىر يۈرگۈزگەن. لاۋزى مۇنداق دەيدۇ: «ئۆزۈڭنى چوڭ تۇتما ... مەرھەمەتلىك ۋە يۇمشاق كۆڭۈللۈك بول ... بىلىمدىن قىممەتلىكرەك نەرسە يوق، بۇنى چۈشەنمەكنىمك ئۈزى بىر پەزىلەت، بىلىم ئىنسانىنى تەربىيىلەشكە ئۇندەيدۇ ...»①

كۇڭزى مۇنداق دەيدۇ: «پەزىلەت ئىگىسى ھېچقاچان ھېچ يەردە يېتىم قالمايدۇ، ئۇنىڭغا دائىم ھەمراھ تېپىلىدۇ..... ئەخلاقىي ۋە روھىي يۈكسىلىشنىمك يولى ئىلىمدۇر. ئەگەر بىرى مەنسەپ دۆلەت باشقۇرۇشنىمك يولى ئەمەس دەپ سوردىسا، مەن مۇنداق جاۋاب بېرەتتىم: خەلقنى تۇيدۇرماق (باي قىلماق)، قوشۇن تەربىيىلىمەك ۋە خەلقنىڭ قانۇنلارغا بويسۇنۇشىنى تەلەپ قىلماق ۋە قانۇنىنى قەتئىي يولغا قويماق.....» ② مېڭزى مۇنداق دەيدۇ: «مۇۋەپپەقىيەتلىمك ئىش قىلىشنى تىلىگەن بىر دۆلەت باشلىقى خەلقنىمك قېرىنداشى ۋە ئاتىسى بولۇشى كېرەمك. خەلقنىمك خۇشاللىقىغا خوش بولۇپ، قايغۇسىغا

---

① «تۆت كىتابنىمك ھازىرقى زامان تىلىغا شەرھى». «لاۋزى بابى» غا قارالسۇن.

② «مۇھاكىمە ۋە بايان»، 232 ـ بەت. 1963 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.

قايغۇرۇشى لازىم، خاتالىق ۋە كەمچىلىكنى بىلىش ھەم ئۇنى ئوچۇق ئېتىراپ قىلىش ھەركىم ئۈچۈن بىر پەزىلەت، ئەڭ يۇقىرى ئورۇندا تۇرغان دۆلەت باشلىقىمۇ شۇنداق قىلىشى لازىم، خەلق قەلبىدە ئورۇن ئالالمىغان ھۆكۈمدار ئورۇنسىزدىن چۈشۈرۈلۈشى كېرەك. ماھىيەتتە، خەلق بىرىنچى ئورۇندا، تەڭرى ئىككىنچى ئورۇندا، پادىشاھلار ھەممىدىن كېيىن تۇرىدۇ. ئەقىللىك پادىشاھ مەملىكىتىنىڭ كەڭلىكىنى ئەمەس، خەلقنىڭ ئىشەنچىنى، بىلىملىك بولۇشىنى ۋە توغرىلىقىنى سۆيىدۇ.....»①

قەدىمكى زامان پەيلاسوپلىرىنىڭ بىلىم ۋە ئەخلاق-پەزىلەت بابىدىكى تەپەككۇرلىرىدا زاھىر بولغان مۇنداق ئاكتىپ ئاممىلارنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىدىيىۋى سىستېمىسىدا يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىنىشى، بىر تەرەپتىن مەسىلىلەرنىڭ قايسى مىللەت ۋە قايسى دەۋردە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پۈتۈن ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئورتاق بىر تېما ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن، قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر② مىللىي شارائىتىدا يېتىشكەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىقىغا ئىگە بۇيۇك مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى تەخمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ بېرىدۇ؛ جۈملىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىدىيىۋى سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە قەدىمكى يۇنان ياكى غەرب تەسىرىگە قارىغاندا قەدىمكى شەرق تەسىرىنىڭ كۈچلۈكرەك بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، رۇس ئالىمى ۋ. بارتولدنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە

---

① «ئۆت كىتابنىڭ ھازىرقى زامان تىلىغا شەرھى». «مېڭزى بابى» غا قارالسۇن.

② بو يەردىكى «ئۇيغۇر» سۆزىنى شۇ چاغدىكى قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ نامى مەنىسىدە چۈشىنىش توغرا راق بولىدۇ.

چۈشكۈ مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى كۆچلۈك بەگەن پىكرى بىلەن پروفېسسور فىك جياشىڭنىڭ: «ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەنسىرى كېيىن، خەنزۇلار بىلەن ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلىرىنىڭ قويۇقلىشىشى ئارقىسىدا، ئۇلارنىڭ پەلسەپىلىك ئىدىيىلىرىدە خەنزۇلارنىڭ بەزىبىر فېئودالىلىق ئىدېئولوگىيىسىنىڭ ئامىللىرى مۇ كۆرۈلگەن»① دېگەن سۆزلىرىنى دەلىل كەلتۈرۈش ئارقۇچە بولمىسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۇستىگە، تۈركىيە ئالىمى س. مەخسۇدى: «كۈنغۇچيۇس (كۇڭزى) ئالغا سۈرگەن پەلسەپە تۈركلەرنىڭ مىللىي ئەخلاقىدىن ئۈزاق بىر پەلسەپە ئەمەس» دەيدۇ ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى بىر ئۇيغۇرچە تېكىستتىن مۇنۇ پارچىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ: «ھېكىم كۈنغۇچيۇس دەيدۇكى، يۇرت سورايىدىغان بەگلەرگە ئۈچ نەرسە لازىم: يەنى ئەسكەر، ئاش ۋە خەلقىنىڭ ئىشەنچى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى خەلق ئىشەنچىسى مۇھاپىزىتىدە تۇرۇشتىن ئىبارەت.»②

«قوتادغۇبىلىك» تەكى يەنە بىر مۇھىم بىر مەسىلە، ئاق-ۋاقىت ياكى قانائەت سەۋۈلى بولغان ئۇدغۇرمىش ئوبرازىدا ئىپادىلەنگەن رېئال دۇنيا تۇرمۇشى بىلەن مەۋھۇم «ئاقىۋەت» تەن ئىبارەت زىددىيەتلىكىمەسىلىدۇركى، مۇنداقلا قاراشتا ئۇدغۇرمىش ئۆلۈم بىلەن تۈگەيدىغان قىسقا ھاياتقا نىسبەتەن «قانائەت» پوزىتسىيەسىدە تۇرىدىغان بىر تەقۋادار سۈپى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ئۇ رېئال ھاياتتىكى بەخت-سائادەتكە قىزىقمايدۇ، ئۇنىڭ ئورنىدا، ئاخىرەتلىك ئۈچۈن ياخشىلىق تىلەشنى ئەۋ-

---

① فىك جياشىڭ: «ئۇيغۇر تارىخىدىن قىسقىچە مەلۇماتلار» 1 - توم، 81 - بەت.

② س. مەخسۇدى: «تۈرك تارىخى ۋە ھوقۇق» 64 - 66 - بەتلەر، 1947 - يىل نەشرى.

زدل كۆرسەدۇ، ئەھەلسىھەتتە بولسا يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەل ئەنە شۇنداق مۇرەككەپ خاراكتېرلىك بىر پېرسوناژ ئارقىلىق رېئال دۇنيا بىلەن مەۋھۇم ئاقتۇەت توغرىسىدىكى زىددىيەتلىك قاراشنى ھەل قىلىپ، ئاخىرقى نەتىجىدە كىشىلەرنى ياخشىلىق تىلەشتىن كۆرە قولدىن كېلىشچە ياخشىلىق قىلىشقا ئۇندەيدۇ. رېئال كىشىلىك تۇرمۇشقا مۇھەببەت باغلاشقا، شۇ يول بىلەن «ھەرئىككى دۇنيادا بەختلىك بولۇشقا» چاقىرىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان نۇقتىلارنىڭ بىرى دەل ئەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت.

XX ئەسىر كىرگەنگە قەدەر «قوتادغۇبىلىك» نىڭ مۇكەممەل نەشرى مەيدانغا كەلمىگەن ۋە ئەسلى تېكىستىنى تونۇرا ئوقۇپ چۈشىنىشتىن تېخى ئۇنۇملۇك نەتىجە ھاسىل قىلىنمىغان بىر شارائىتتا، بۇ كىتابقا پەقەت مەنتىقىي مۇلاھىزىلەر بويىچىلا باھا بېرىش، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسىنى سۈبيېكتىپ قىياسلار بىلەن تەھلىل قىلىش ھادىسىلىرى يۈز بېرىپ كەلگەنىدى. مەسىلەن: بەزىلەر «قوتادغۇبىلىك» قەدىمكى ھىندى - ئىران پەلسەپىسىنىڭ تەسىرىدە، ھەتتا ئىر-دەۋسىنىڭ «شاھنامە» سى قېلىپىدا يېزىلغان بىر نەسىھەتنامە، دېسە، بەزىلەر قەدىمكى يۇنان پەلسەپىسى تەسىرىدە يېزىلغان بىر ئەخلاق كىتابى دېيىشكەن؛ بەزىلەر يۈسۈپ خاس ھاجىپنى توغرىدىن توغرا ئارستوتېل بىلەن فارابى ۋە ئىبن سىنانىڭ باغلاپ ئۇلارنىڭ يولىدىن ماڭغۇچى ياكى ئۇلارغا تەقلىد قىلغۇچى دەپ چۈشەنگەنىدى. كېيىنچە، «قوتادغۇبىلىك» نىڭ تولۇق نەشرى ۋە توغرا ئوقۇلۇشى جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلەر ئارقىسىدا، بۇ قاراشلارنىڭ كۆپ قىسمى تۈزىتىلدى. «مەن - ، دەيدۇ ۋامبېرى، — دەسلەپ بۇ ئەسەرنى خەنزۇچە ياكى پارسچە بىر كىتابتىن قىلىنغان تەرجىمە ياكى

ئۆزلىشىۋېرىپ دەپ چۈشەنگەنسىدىم، يەنە چوڭقۇر ئەنسىرەپ قىلغىنىمدىن كېيىنلا، ئۇ، تۈركىي خەلقلەر مەسئۇلى ئىكەن دېگەن خۇلاسىگە كەلدىم.» ① پروفېسسور ئى. كافئوغلۇ مۇنداق دەيدۇ: «قوتادغۇبىلىك» پەلسەپە ياكى ئەخلاق كىتابى بولۇشتىن تولىراق قانۇن ۋە ھۆكۈمرانلىقنىڭ شەرت ھەم سۈپەتلىرىنى يورۇتۇپ بەرگەن، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش يوللىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەن ۋە شۇ سەۋەبتىن ئىجتىمائىي ھايات ھەققىدىكى بىر سىياسەت كىتابىدۇر. ھالبۇكى، ئىبن سىنانىڭ توغرىسىدىن توغرا بۇ مەسىلىلەرگە ئاتالغان، يەنى دۆلەت ۋە ھۆكۈمرانلىق نەزەرىيىلىرىنىڭ تەھلىلىنى ئۆزىگە غايە قىلغان مەخسۇس بىر ئەسىرى مەۋجۇت ئەمەس.... يۇسۇپ خاس ھاجىپنى ئاردىتوتىلغا باغلاش يولىدىكى مۇددىئالار 80 يىل بۇرۇنقى شارائىتتا مەيدانغا كەلگەن ھۆكۈم بولۇشى مۇمكىن. قەدىمكى ئۇيغۇرچىنىڭ ئىلمىي، دىنىي ۋە مەدەنىي ئاتالغۇلىرىدىن ھەقىقىي يوسۇندا ۋاقىپ بولماي تۇرۇپ، بۇ مەسىلىدە بىر خۇلاسىگە كېلىش ئوڭاي ئەمەس.» ② خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، «قوتادغۇبىلىك» شەرقىتە بۇددىست ئۇيغۇر ئىددىقاتى خانلىقى، غەربتە ئىسلامچى ئۇيغۇر قاراخانىلار سۇلالىسى بىرلا ۋاقىتتا ياشاپ تۇرغان شارائىتتا، دىنىي ئېتىقاد ئايرىمىلىقلىرىدىن قەتئىينەزەر، بۇ ئىككى خانلىقتىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ مۇجەسسەم بىرلىكىنى ساقلاپ تۇرغان شارائىتتا، بولۇپمۇ قاراخانىلار

---

① ۋامبىرى: «uiguriehe sprachmonemente bau Sad Kudatubilik» (ئى. كافئوغلۇ تەرجىمىسى 5- بەت.)

② ئى. كافئوغلۇ: «قوتادغۇبىلىك» ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى»، 39 - 38 بەتلەر 1980 - يىل

ئۇيغۇرلىرى ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بەزى ئاكتىپ ئامىللى-
رىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇزۇن زامانىمىزغىچە نىسبەتەن يۇقىرى سەۋ-
يىلىك مەدەنىيەتنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ھەتتا ۋەتىنىمىزنىڭ
تۆت تۇلۇغ كەشپىياتى — مەتبەئە، قەغەز، سىلىتىق دورىسى،
كومپاس — نى ئۇيغۇر خەلقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ئەرەب
ئەللىرىگە ۋە غەربىي ياۋروپاغا تارقىتىۋاتقان بىر شارائىتتا،
يېڭىچە ئىپتىقاندا، ئۇيغۇرلار ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتتە شۇ زامان
بويىچە ئۇزۇنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان بىر
شارائىتتا مەيدانغا كېلىپ، پۈتۈن بىر دەۋر ئىدىئولوگىيىسىنى
ئۇزۇندە ئەكس ئەتتۈرگەن شاھانە ئەسەردۇر. ئۇ، مەزمۇن ئىپتىبارى
بىلەن دۆلەتنى ئادىل قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش پروگرامى-
مىسى (بىر سىياسەتنامە)، جەمئىيەتنى بىلىم ۋە ئەخلاق
بىلەن تۇزەش ھەم ئىلگىرى سۈرۈش دەستۇرى (بىر پەلسەپە
كىتابى ۋە نەسىھەتنامە) بولىپ، ئۇسلۇب جەھەتتىن پەلسەپىلىك
يېكىرلەرنى بەدىئىي تەسەۋۋۇر ۋە ئوبرازلىق تىل بىلەن ئەكس
ئەتتۈرگەن بىر ئەدەبىي ئەسەر؛ جۇملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي
تىلى ۋە شېئىرىيىتىنىڭ قەدىمكى مۇجەسسەم بىر گەۋدىسىدۇر.
بولۇپمۇ، ئىسلامىيەت ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەرلەشكەندىن كېيىن-
مۇ ساپ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغانلىقى بىلەن، ئۇيغۇر تىلى ۋە
ئەدەبىياتى تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. باشقىچە ئىپتىقاندا، بۇ
ئەسەر ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىدا پۈتۈن بىر دەۋرگە
باشچىلىق قىلغانلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. ئەسەرنىڭ
مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇ ئۇيغۇر مىللىي
مۇھىتىدا، ئۇزۇن ئىچىمىزدىن يېتىشكەن، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى ئىدى-
ئولوگىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن چىن ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ۋە
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساس سالغۇچى پەيلاسوپ شائىردۇر،
شائىر ئۇزۇن ئەسىرنى ئايلىنىپ ئۆتكەن مۇنداق دېگەنىدى:

بىلمىگ بىل ئۇزۇڭگە ئورۇن قىل تۆرە،
بىلمىگ بىلسە ئۇزقا ئەدى بەرك تۇرا.
نەچە بىلمدىك ئەرسە تاقى بىل تىلە،
بىلمىگلىگ تەگۈر كۆرتىلەككە سورا.

(بىلىم ئۆگەن، ئۆزۈڭگە تۆرىدىن ئورۇن ھازىرلا، بىلىم ئىنسان ئۈچۈن مەھكەم بىر قورغان. ھەرقانچە بىلگەن بولساڭ- مۇ، يەنە ئۆگەن، يەنە ئىزدەن. قارىغۇنكى، بىلىملىك كىشىلەر سورا - سورا ئۆز تىلەكلىرىگە ئېرىشكەن)

بۇ ماقالە ئەنە شۇ سۆزلەر بىلەن ئاياغلىشىدۇ. بۇنىڭدىن مەقسەت تۆتتە زامانىۋىلىشىش ئۈچۈن نۇرغۇن ساھەلەردە، جۈملىدىن مەدەنىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ قەدىم- كىنى بۈگۈنكى كۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يولىدا ھارماي- تالماي ئۆگىنىش لازىملىقىنى تەكىتلەپ ئۆتۈشتىن ئىبارەت.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى *

مەلۇمكى، «قۇتادغۇبىلىك» مەزمۇن جەھەتتىن پۈتۈن بىر تارىخىي دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنى يەنى قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈم، قانۇن ۋە ئەخلاق ئۆلچەملىرى، پەلسەپە، ۋە دىن، ئىلىم-پەن ۋە مائارىپ، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت قاتارلىق ساھەلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بىر قامۇس بولغانلىقى؛ ئۇسلۇب ۋە ژانىر جەھەتتىن، قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدىكى خەلقلەر ئەدەبىياتىدا شۇ زامانغىچە مىسلىي كۆرۈلمىگەن چوڭ ھەجىملىك داستان ياكى نەزم بىلەن يېزىلغان يىرىك دراما ۋە XI ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن جاھان مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك گۆھەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئىسلام دىنى قاراخانىلار زېمىنىدا ئاللىقاچان ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەن ۋە ئەرەب، پارس تىللىرى ئىلىم ھەم سەنئەت ساھەسىدە كەڭ تۈردە قوللىنىلىشقا باشلىغان شارائىتتا مۇئەللىپنىڭ شۇ رېئاللىقتىكى تۈرلۈك-تۈمەن چېگىش تېمىلارنى ئۆز ئانا تىلىدا گۈزەل ۋە يېڭىك ئۇسلۇب بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقالىغانلىقى ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇ جەھەتلەردىن قارىغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ مۇتەپەككۇر شائىرلىق

---

* بۇ ماقالە 1986 - يىلى قەشقەردە ئۆتكۈزۈلگەن 1- نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك «قۇتادغۇبىلىك» مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان ۋە «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى «ژۇرنىلىنىڭ شۇ يىلدىكى 2- سانىغا بېسىلغان.

تالانتى ۋە پەيلاسوپلارغا خاس دانىشمەنلىك ئەمگىكى بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدىكى خەلقلەر ئەدەبىياتى تارىخىدا بۇيۇك بىر دەۋر ياراتقان ئۇلۇغ شەخستۇر.

دەرۋەقە، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدىكى خەلقلەردە يازما ئەدەبىيات بارلىققا كەلگەندىن بۇيان، مەيلى ئۇرقۇن-يېنىسەي (توغرىسى ئىنىساي) ۋادىسىدىكى كۆك تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە بولسۇن، مەيلى بۇددا دىنىنىڭ ئۇيغۇرلاردا بولسۇن ۋە ھەتتا ئىسلام دىنىنى بۇرۇنراق قوبۇل قىلغان غەربىتىكى تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا بولسۇن، «قۇتادغۇبىلىك» دەۋرىگىچە ھېچكىم مۇنداق نادىر ئەسەرنى يارىتىشقا قادىر بولالمىغان، «قۇتادغۇبىلىك» كە كېيىنكىلەر تەرىپىدىن يېزىلغان نەسرىي مۇقەددىمىدە: «چىن-ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى بىر قارارغا كەلدىلەركى، مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۈتۈن تۈركىي تىلدىكى خەلقلەر ياشايدىغان يەرلەردە، بۇغراخان تىلىدا تۈركىي سۆز بىلەن (ھېچكىم) بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى ھەرگىز يازغىنى يوق»، دەپ تەرىپلىگەنلىكىمۇ ھېچبىر تاسادىپى ھادىسە ئەمەس.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ بەدىئىي قىممىتىنى ھېسابقا ئالمىغان ياكى ھېسابقا ئېلىشنى خالىمىغان بەزى كىشىلەر بۇ ئەسەرنى نوقۇل دېداكتىك (پەند-نەسىھەتلىك) داستان دەپ چاغلايدۇ ۋە قاراخانىلار سۇلالىسى بىلەن زامانداش بەزى سۇلالىلەرنىڭ مەشھۇر سىياسىي ئەربابلىرى ھېسابلانغان قابۇس بىنىنى ۋەشمەنگىرنىڭ «قابۇسنامە» سى، نىزامۇلمۇلكنىڭ «سىياسەتنامە» سى ۋە سۇبۇكتىكىننىڭ «پەندنامە» سى بىلەن بىر قاتاردا قويۇشقا ئۇرۇنىدۇ. ھالبۇكى، بۇ ئۇچ ئەسەر ئۆز دەۋرىدە پۈتۈن مۇسۇلمان شەرقىدە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن نادىر «سىياسەتنامە» لەر بولسىمۇ، مەزمۇنى پەقەت پەندى-نەسىھەت بىلەن چەكلەنگەنلىكى تۈپەيلى، مەزمۇننىڭ بايلىقى ۋە بەدىئىي قىممىتى

تىنىك يۈكسەكلىكى جەھەتتىن ئۆلاردىن ئەچىچە ھەسسە ئۈستۈن بولغان «قوتادغۇبىلىك» بىلەن بىر قاتاردا تۇرالمايدۇ.

چۈنكى، يۇقىرىدىكى ئۈچ ئەسەرگە مەزمۇن بولغان پەندـ نەسىھەت تىمىسى «قوتادغۇبىلىك» تە پەندى ـ نەسىھەت ئەسلىرىدىكىگە ئوخشاش نەسىھەتكۈي ناتىقنىڭ نۇتقى بىلەن ئەمەس، بەلكى سۈژىت، جانلىق ئوبراز، بەدىئى تەسەۋۋۇر ياكى شېئىرىي تىل بىلەن، باشقىچە ئېيتقاندا، بەدىئىي سۈژىتلىق داستان ياكى نەزىمە بىلەن يېزىلغان دراما شەكلىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. «قۇتادغۇبىلىك» نى ئوقۇيدىكەنمىز، مۇئەللىپنىڭ دەبدەبىلىك ۋەز ـ نەسىھەتلىرىنى ئەمەس، مىجەز ـ خۇلقى، ئىجتىمائىي ئورنى، ھاياتقا بولغان كۆزقاراشلىرى، ياشاش ۋە پىكىر قىلىش ئۇسۇللىرى، قىياپەت (پورتىرېت) ۋە كېيىم ـ كېچەكلىرىگىچە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىنىدىۋىدۇئال شەخسلەر (تىپىك پېرسوناژلار) ئارىسىدىكى جانلىق ۋە كەسكىن دىئالوگلارنى ياكى چوڭقۇر مۇلاھىزىلىك مونولوگلارنى ئاڭلايمىز. شۇنداقلا ۋەقەلىكلەر جەريانىدا يۈز بەرگەن دراماتىك توقۇنۇشلارنى كۆرىمىز. شائىرنىڭ فۇنتاندەك ئېتىلىپ چىققان لىرىزمى تەسىرىدە ئۆزىمىزنى ئۇنتۇپ، گۈزەل تەبىئەت تەسۋىرلىرىنىڭ ئاجايىپ جەزىبىدار مەنزىرىلىرىگە غەرق بولىمىز. شېئىرىيەتنىڭ ئەۋرىشىمىدەك يۇمشاق، تاڭ سەلكىنىدەك يېنىك ۋەزىنلىرى، تىللادەك جاراڭلاپ تۇرىدىغان قاپىيىلەر، ئاجايىپ مەجاز (مېتافورا) لار بىلەن چۆكۈر پەلسەپىلىك تەپەككۇر دۇردانىلىرىگە تولغان ھېكمەتلەر دەرياسىغا چۆمۈلۈپ، قانچە ـ قانچە مىسرا ۋە بابلارنىڭ ئوقۇلۇپ بولغانلىقىنى تۇيماي قالىمىز. نەتىجىدە، دۆلەت، جەمئىيەت، سىياسەت، ئىقتىساد، قانۇن (ھوقۇق)، ئەخلاق، بىلىم ۋە ئەقىل توغرىسىدا، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ياشاشتىكى مەقسىتى ھەم ۋەزىپە ـ بۇرچى توغرىسىدا، ئادالەت ۋە زۇلۇم، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، يورۇقلۇق ۋە

قاراڭغۇلۇق، ئالىيجانابلىق ۋە پەسكەشلىك، باتۇرلۇق ۋە قورقۇنچاقلىق، مۇھەببەت ۋە نەپرەت، شادلىق ۋە ھەسرەت، قىسقىسى، ئىنسان ھاياتىنىڭ ھەممە جەھەتلىرى توغرىسىدا قويۇلغان مەسىلە ۋە مۇلاھىزىلەردىن قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ مەنىۋى قىياپىتىنى كۆرەلەيمىز؛ شائىرنىڭ شۇ جەمئىيەت رېئاللىقىغا بولغان نارازىلىقى ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىپ، راتسىونال (ئەقىلگە مۇۋاپىق) بىر غايىۋى جەمئىيەت بەرپا قىلىش يولىدىكى ئالىيجانابانە غايە ۋە ئىزدىنىشلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز. مانا مۇشۇنداق باي مەزمۇننى مۇئەييەن بەدىئىي سۆزۈتتىا تېزىپ، بۇيۇك بىر داستان ياكى نەزمىي دراما يېزىش ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ باشلانىدى. بۇ پەقەت شۇ جەمئىيەت رېئاللىقىنى ئەتراپلىق كۆزىتىپ، ئۇنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنى چوڭقۇر ھېس قىلالىغان ۋە شۇ جەمئىيەت رېئاللىقىدىكى نۇقسانلارنى ئېچىپ تاشلاشقا جۇرئەت قىلالىغان مۇشۇنداق مۇتەپەككۇر شائىرنىڭلا قولىدىن كېلەتتى.

* *

XI ئەسىردە قاراخانىلار سۇلالىسى پايتەختى بولغان قەشقەر دىيارىدا يۇسۇپ خاس ھاجىپتەك بۇيۇك پەيلاسوپ ۋە مۇتەپەككۇر شائىرنىڭ يېتىشىپ چىقىشى ھەرگىز تاسادىپىي ئەھۋال ئەمەس ئىدى.

تارىختا «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان بۇگۈنكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا كونا تاش قورال دەۋرىدىن باشلاپلا ئادەملەر ياشىغان قەدىمكى ماكان بولۇپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى دەسلەپ مەيدانغا كەلگەن جايلارنىڭ بىرى ئىدى. كېيىنچە، قول - ھۈنەر ۋە سودا - سېتىقنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن قەدىمكى «يىپەك يولى» ئاشۇ رايوندا شەكىللەنىدى. سودا - سېتىق، دىن، مەدەنىيەت تارقىتىشنىڭ ۋاستىسى بولغاچقا، تۆت

بۇيۇك قەدىمكى مەدەنىيەت يەنى يۇنان مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، مېسوپوتامىيە مەدەنىيىتى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى ھەمدە خرىستىان، مانىي، زەردۇش، بۇددا ۋە ئىسلام قاتارلىق بىر قانچە مەشھۇر دىنلارمۇ شۇ رايوندا گىرەلىشىپ، نەتىجىدە بۇ رايون دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ «تۆت كوچا ئاغزى» غا ئايلاندى. مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش نەتىجىسىدە، بۇ رايون ئاھالىسى ھىندى - ياۋروپا ۋە خەنزو - تىبەت تىللىرى بىلەنمۇ تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىرىشتى. شۇنداق قىلىپ، بۇ رايون ئۇچ بۇيۇك تىل سىستېمىسى (ئالتاي - ئورال، ھىندى - ياۋروپا ۋە خەنزۇ - تىبەت تىللىرى) گىرەلىشىپ كەتكەن جاي بولۇپ قالدى. سىلادى VI ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ رايونىنىڭ غەربىي قىسمىغا ئەرەبلەرنىڭ قەدىمى ماقنى تەشكىل قىلىشقا باشلىدى. ئەسلىدە سىلادى ۷، VII ئەسىرلەردىن باشلاپ، گېرمان قەبىلىلىرىنىڭ ھۇجۇمى بىلەن غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ھالاك بولۇپ، ياۋروپا كرىزىس ئىچىدە قالغاندا، قەدىمكى رىمنىڭ ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيىتىگە ئەرەب تەرجىمانلىرى (جۈملىدىن غەيرىي ئەرەب ئالىملىرى، مەسىلەن، ئەبۇ نەسىر فارابى) ئارقىلىق ئەرەب ئىمپېرىيىسى ۋاردىلىق قىلىشقا باشلىغانىدى. ئەرەب ئىمپېرىيىسى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان بىر مۇنچە غەيرىي ئەرەب ئەللىرى (جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى) دىن تەشكىل تاپقاچقا، شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتى شەكىللەنىدى. بۇ مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشىدە، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھازىرقى شىنجاڭ خەلقلىرى مۇھىم سالماقنى تەشكىل قىلاتتى. بۇ خەلقلەر ئارىسىدىن چىققان مۇسا خارەزمى، ئەھمەد ئىبلى پەرغانى، ئەبۇ نەسىر فارابى، ئەبۇ

ئېلى ئىسىن سىنا، ئەبۇ رەيھان بېرونى، مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاتارلىق ئالىملار ئۇزۇنلۇك ئاجايىپ تالانت ۋە پائالىيەتلىرى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتىنى تەخمىنۇ بەيىتتى ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، دۇنياۋى سەۋىيىگە يەتكۈزدى. بولۇپمۇ مەھمۇد قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەشقەر دىيارىدىن بالقىپ چىققان ئىلىم - پەن ۋە سەنئەت قۇياشىغا ئوخشاش پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھەتتا ئەرەب - پارس ئەللىرىگىمۇ ئۆز شۆھرىتىنى يايدى ۋە غەربتە بۇخارا، سەمەرقەندە باغداد ئىلىم - پەن ۋە سەنئەتنىڭ مەركىزى بولغان بولسا، شەرقتە قەشقەر دىيارىنى ئەنە شۇنداق مەركەزگە ئايلاندۇردى.

يەنە بىر تەرەپتىن، قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇرلىرى ئىچىدىن چىققان سىڭقۇسەلى تۇتۇق، ئارغۇن سەلى، بۇيان بۇغا تېكىن، ئاپىرىدىچۇر تېكىن، سىلىغ تېكىن قاتارلىق ئالىم، تەرجىمان شائىرلار ئىلىم - پەن، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى پائالىيەتلىرى بىلەن تۈرپان رايونىنى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ بىر مەركىزىگە ئايلاندۇرغانىدى. قاراخانىلار سۇلالىسى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدا دىنى ئايرىمچىلىقلارنىڭ بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، تىل ۋە مەدەنىيەت بىرلىكى ساقلىنىپ تۇراتتى. قەشقەر دىيارىدا يېزىلغان «دىۋانۇ لۇغەتىت - تۈرك» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» تىلى بىلەن تۈرپان (بېشىبالىق) دا مەيدانغا كەلگەن تەرجىمە ۋە ئىجادىي ئەسەرلەر تىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىك بۇنىڭ جانلىق دەلىلىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بەزى ئالىملارنىڭ: يۈسۈپ خاس ھاجىپ تۈرپان مەنبەلىرىدىن خەۋەرسىز ئەمەس ئىدى، دېگەن پىكرى دىققەتكە سازاۋەردۇر.

يىغىپ ئېيتقاندا، بۇ دەۋر شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرى بولۇپ، بۇ مەدەنىيەت شۇ چاغدىكى ياۋروپا مەدەنىيىتىدىن ئاللىقاچان ئېشىپ كەتكەنىدى. يۈسۈپ

خاس هاجىپ ئەنە شۇنداق دەۋردە ياشىدى. ۋە ئىجاد قىلدى. ئۇنىڭ شاھ ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» ئەنە شۇنداق دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

* *

ھازىرقى زامان ئەدەبىيات نەزەرىيىسى بويىچە ئېيتقاندا، شېئىرىيەت، پروزا، نەسىر ۋە دراماتورگىيە يازما ئەدەبىياتنى تەشكىل قىلغۇچى تۆت ئاساسىي ئامىل ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە شېئىرىيەت بىلەن دراماتورگىيە بىرقەدەر ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، قەدىمكى يۇنان ۋە ھىندى داستانلىرى بىلەن تېياتىرلىرى ھەمدە جۇڭگو چاڭچىلىسى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. ئىدىقۇتتا سانسكرىت تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، 1964 - يىلى قۇمۇلنىڭ تۆمۈرتى دېگەن تېغىدىن تېپىلغان «مائىترى سىمىت» نامىلىق 20 نەچچە پەردىلىك دراممۇ شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇرلاردا مىڭ يىللار بۇرۇنلا دراما سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك»نىڭ شەكىل جەھەتتىن داستان بولۇشى بىلەن بىللە دراممۇ مەنسۇپلۇقى مەسىلىسىنى تېخىمۇ يورۇتۇپ بېرىدۇ، مەشھۇر تۈركولوگ م. گابائىن خانىمنىڭ: قەدىمكى زامانلاردا ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر ئوقۇش ئۇچۇنلا ئەمەس، سەھنىدە ئويناش ئۇچۇنمۇ يېزىلاتتى، دېگەن نۇقتىسىنەزەرىمۇ شۇنىڭغا قارىتىلغان بولسا كېرەك. شېئىرىيەتكە كەلسەك، باشقا مىللەتلەردىكىگە ئوخشاش ئۇيغۇرلاردىمۇ ھەممىدىن بۇرۇن مەيدانغا كېلىپ، ھەممىدىن كۆپرەك راۋاجلانغان ژانىر شېئىرىيەتتۇر. ئۇرخۇن - بېنىسەي ئابىدىلىرىنىڭ شېئىرىي تىل بىلەن يېزىلغانلىقى، تۈرپاندىن تېپىلغان بىرمۇنچە بۇددىس ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ئاجايىپ ياخشى شېئىرلىرى، «دىۋانۇ لۇغەتىت - تۈرك»

ئه كىرگۈزۈلگەن بىرمۇنچە بەيىتلار بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ (خەلق قوشاقلىرى بۇنىڭ سىرتىدا).

ئەمما، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى پەقەت يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەۋرىدە ئىلمىي سىستېمىغا چۈشۈپ، يۇقىرى تەرەققىيات باسقۇچىغا كىردى، «قۇتادغۇبىلىك» ھەم ئىلمىي، ھەم ئەدەبىي ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەنە شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق نامايەندىسىدۇر. بۇ ماقالىمىزدە پەقەت ئۇنىڭ ئەدەبىي قىممىتى (ئاساسەن شېئىرىيەتتىكى ماھىرلىقى) ھەققىدىلا بەزى مۇلاھىزىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ

يۇسۇپ خاس ھاجىپ: شېئىر ۋە شائىر توغرىسىدا

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، قىلىدىغىنى نازۇكراق تەپەككۇر قىلالايدىغان، دېڭىزنىڭ ئاستىغا شۇڭغۇپ كىرىپ، ئۇنچە - مەرۋايىتلار تېرىپ چىقىدىغان غەۋۋاسقا ئوخشاش رېئال تۇرمۇشتىن سۆز ئۇنچىلىرىنى تېرىپ، قىلىچتىن ئىتتىكرەك تىل بىلەن بەزىلەرنى ماختاپ، بەزىلەرنى سۆكىدىغان، ماختىغان كىشىنىڭ شۆھرىتىنى جاھانغا يېيىپ، سۆككەن كىشىنىڭ نامىنى سېسىتىپ تاشلايدىغان ئادەم شائىردۇر ۋە ئۇلارنىڭ ئېيتقان ياكى يازغانلىرى شېئىردۇر («قۇتادغۇبىلىك»، 56 - بابقا قارالسۇن). دېمەك، شائىرنىڭ تەپەككۇرى قىلىدىغىنى نازۇكراق بولۇشى، شېئىر ئىنجۇ - ياقۇتتەك سۆز دۇردانىلىرىدىن تەشكىل تاپقان ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر سەنئىتى بولۇشى، شائىر ئۆز تىلىنىڭ قىلىچتەك ئۆتكۈرلۈكى بىلەن ماختاشقا تېگىشلىك كىشىلەرنى ماختاپ، سۆكۈشكە تېگىشلىكلەرنى سۆكۈشى لازىم.

كىمنى ياكى نېمىنى ماختاپ، كىمنى ياكى نېمىنى سۆكۈش مەسىلىسىگە كەلسەك، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ

پۈتۈن مەزمۇنى تەنە شۇ مەسىلىگە قارىتىلغان. يەنى ئۇنىڭدا ئادالەت ۋە ئادالەتسىزلىك كاپالىتى بولغان ئادىل قانۇن، ئەخلاق-پەزىلەت، ئەقىل-ئىدراك، ئالىم ۋە بىلىم، يۇرت ۋە ئەلگە سادا-قەت ھەم خىزمەت، دوستقا ۋاپا ۋە مۇھەببەت، دۇشمەنىگە غەزەپ ۋە نەپرەت، تۈرمۇشتا راستچىل ۋە پاكلىق، جەڭدە باتۇرلۇق ۋە شىجائەت، جاپادا چىدام ۋە غەيرەت، يوقسۇللارغا شەپقەت، زوراۋانلارغا لەنەت قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئالىيجانابانە پەزىلەتلەر (ياكى شۇ پەزىلەت ئىگىلىرى) ماختىلىپ، ئۇنىڭ ئەكسى بولغانلارنىڭ ھەممىسى سۆكۈلگەن. نەتىجىدە، ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئەدەبىياتنىڭ مەۋجۇت جەمئىيەتكە نىسبەتەن ھەر زامان ئىلغار مەيدانىدا تۇرۇپ، قالاقلىق ۋە قاراڭغۇلۇققا قارشى كۈرەش قىلىش بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈش ئۇنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلگەن. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئەدەبىياتنىڭ ناھايىتى زور خاھىشچانلىقىغا ئىگە ئىدىئولوگىيە ئىكەنلىكى، شائىرنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ھەر زامان ئىلغارلىق رولىنى ئويناپ، ئۇنى تەربىيىلىگۈچى بولۇشى لازىملىقى قەيت قىلىنغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ: ئانا تىل توغرىسىدا

كىشى كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كۆركى كۆز،
ئۇقۇش كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز.

شائىر ئۆز ئەسىرىدە ئىنسانىنىڭ ئەڭ ئالىي پەزىلىتىنىڭ بىرى تىل ئىكەنلىكىنى ئەنە شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن، يازغۇچى ۋە شائىرلارنىڭ ئۆز ئانا تىلىغا قاتتىق ھۆرمەت قىلىشى، ئۇنى سۆيۈشى، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنى بىلىشى، ئۆز تىلىدا سۆز بار تۇرۇقلۇق باشقىلاردىن سۆز ئۆتنە ئېلىپ يۈرمەسلىكنى تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ:

ئېلىمگ سۈندۈم ئۈش مەن بىلمىكنى تىلەپ.
سۆزۈگ سۆزگە تىزىدىم شاشۇردۇم ئۇرا.
كېيىمك تاغى كۆردۈم بۇ تۈركچە سۆزۈگ.
ئانى ئاقرۇ تۈتتۈم ياقۇردۇم ئارا.

(مانا قولنى سۈندۈم ئىلىمنى تىلەپ،
قېتىپ سۆزنى سۆزگە، تىزىپ مەن ئۈدا.
بۇ تۈركىي سۆزنى كۆردۈم ياۋايى كىيىمك،
ئۇنى ئاستا تۈتتۈم، ئۆگىتتىم ئارا)

سىقادىم سەۋتىمتىم كۆڭۈل بەردى تەرك.
تاقى ما بەلىگىلەر بىرەرسە يېرە.
سۈنۈپ تۈتىمشىمچە ئەدەردىم سۆزۈگ،
كىلۈ بەردى ئۆتۈرۇ يىپارى بۈرا.
(سىلاپ ئەكىلەتتىم، كۆڭۈل بەردى تېز،
تېخى بەزى قورقۇپ، ھۈركۈپلا تۈرا.
سۆز ئالدىم قولۇمغا چىققىنچە، مەن،
كېيىلىۋەردى خۇش ھىد ئىپارەك پۈرا)

دېمەك، كەڭ تەبىئەتنىڭ ئەركىسى بولغان ياۋايى كىيىكتەك گۈزەل، ئۇماق، شوخ ۋە ئۇيناق تۈركىي تىلى شۇنچە باي تىلى دۇركى، ئۇنىڭدىن قانچە سۆز ئالمىمەن دېسە، شۇنچىسى قولىغا چىقىدۇ ۋە ئۇ سۆزلەر ئىپارەك خۇش پۈراق چېچىپ تۇرىدۇ؛ ئۇنى سىيلاپ، ئەركىلىتىپ، ئۆگىتىۋىلىشقا تىرىشسا، ئۇ ئىگىسىگە تېزلا كۆڭۈل بېرىپ، ھەممە ھاجىتىدىن چىقالايدۇ.

13 مىڭ 290 مىسرالىق «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئەرەب - پارس سۆزلىرىنىڭ ئىنتايىن ئاز ئىشلىتىلگەنلىكى (ئىشلەتكەندىمۇ پەقەت تىبابەت، ئىسلام ئەھكاملىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ساھەلەردىكى خاس ئاتالغۇلار بىلەنلا چەكلەنگەنلىكى)

بۇنىڭ جانلىق دەللىلىدۇر. ئۇلۇغ مۇتەپ-ككۇر شائىرنىڭ بۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك پەزىلىتى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەۋرىدە ئۆز ئانا تىلىنى ياراتقاي، ئەرەب، پارس تىللىرىدا يېزىشقا بېرىلىپ كېتىپ، ئەرەب تىلىنى «ئەسەلدەست» (ھەسەلدەك شېرىن)، پارس تىلىنى «شېكەردەست» (شېكەردەك تاتلىق) دەپ دەۋاقىلغۇچىلارغا قارشى «تۈركى ھۇنەردەست» (تۈركىي تىل ئۆلىم-سەنئەتتىلىدۇر) دەپ جاۋاب بەرگەنلىكىنى ئەسلىتىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئانا تىل جەھەتتىكى بۇ ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ شېئىرىيەتتىكى ماھارىتى

پىكىر (يەنى مەنە) — شېئىرنىڭ جېنى. بىراق، يالىڭاچ بەرىلگەن پىكىر شېئىر بولۇۋەرمەيدۇ. پىكىر (مەنە) بەدىئىي تۈسكە كىرگەندىلا شېئىر بولالايدۇ. بەدىئىي تۈس پەقەت مەجاز (ھېتافورا) لار ياردىمى بىلەنلا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. شۇڭا، مەجاز — شېئىرنىڭ قېنى، ۋەزىن ۋە قاپىيىلەر ئۇنىڭ ھۆسنى ۋە پۇرىقى دېيىلىدۇ.

شۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندىمۇ «قۇتادغۇبىلىك» نى ئۇقۇغان كىشى شائىرنىڭ ماھارىتىگە قايىل قىلىپ، ئاپىرىن دەيدۇ ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ XI ئەسىردىلا نەقەدەر يۇكسەلگەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايدۇ. مەسىلەن:

«كۆڭۈل تۈپسىز دېگىزكە ئوخشايدۇ، بىلىم شۇ دېگىزنىڭ تېگىدە كۆمۈلۈپ ياتقان ئۇنچە-مەرۋايىتتۇر، ئۇنى دېگىزنىڭ تېگىدىن چىقىرىپ (ئىشلەتمەي)، ئۇنىڭ سايىسىدىكى تاش بىلەن نېمە پەرقى بولسۇن؟ ئالتۇنمۇ قارا يەر تېگىدە ياتقاندا، بىر

خىل تاش ياكى مەتال ئىدى. ئۇنى قەزىپ چىقارغاندىلا، شاھلارنىڭ بېشىغا تاج بولىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، ئالىملار قورساق-تىكى ئىلمىنى ئەل-يۇرت ئۈچۈن ئىشلەتسەي، يىل-يىللار ساقلىغان بىلەنمۇ، ئۇنىڭ ھېچقانداق پايدىسى بولمايدۇ...»

«ئادەم ۋۇجۇدى قاراڭغۇ ئۆيگە ئوخشايدۇ، پەقەت ئەقىل-پاراسەت بىلەنلا بۇ ئۆيي يورۇيدۇ.»

«كۆڭۈل دېگەن شىشە(ئەينەك)دەك نازۇك نەرسە، ئاۋايلىمىساڭ سۇنۇپ كېتىدۇ، ياكى ئىسسىقتا ئېرىپ، سوغۇقتا مۇزلاپ قالىدۇ.»

«ئادىل قانۇن كۆكنى تېرەپ تۇرغان تۈۋرۈكتۇر، ئۇ بۇزۇلسا، ئاسمان يىقىلىپ چۈشىدۇ.»

«قارا يەر بىلەن سۇ يارىشىپ ئۆتكەچكە، شۇ ئىناقلىق خاسىيىتىدىن تۇمەنمىك چېچەكلەر ئېچىلىپ يايرايدۇ، شۇنىڭغا ئوخشاش، ئادەملەر دوست ۋە قېرىنداش بولۇشۇپ، ئوبدان ئۆتسە، ھايات ھەمىشە خۇشاللىق بىلەن ئۆتكەن بولاتتى.»

مۇنداق ھېكمەتلىك پىكىرلەرنى يۇز-يۈزلەپ مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن، بۇ پىكىرلەرنىڭ ھەممىسى مەلۇم مەجازلار بىلەن ئېيتىلغاچقا، ۋەزىن ۋە قافىيىلەرسىز (نەسىر ھالىدا) نەقىل قىلساقمۇ، يەنىلا شېئىرىيەت جارانگلاپ تۇرىدۇ. مۇنداق پىكىر-لەرنى نەزم ھالىدا ئوقۇساق، ئۇنىڭدىن تېخىمۇ كۆپ ئىستېتىك زوق ئالالايمىز. مەسىلەن:

قەزىل ئىدى مەڭزىم تامام ئەرغىۋاندەك،
بۇگۈن ئاڭا زەپەر ئورۇغىن سۇرۇتتىم.
ئىپارەدەك قارا باشقا مەن كافۇر پۈركۈدۈم،
تولۇندەك تولۇق يۈزنى نەگە ئەۋەتتىم.
يورۇق يازدەك ئىدىم تۇمەن رەڭ چېچەكلىك،
خازان بولدىمىكىن، ھەممىنى قۇرۇتتۇم.

بۇ مسرالاردا ئادەملەر ئۇچۇن ياشلىقىنىڭ نە قەدەر گۈزەل بىر چاغ ئىكەنلىكى، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قېلىشنىڭ نەقەدەر ئېغىر ھەسرەت كەلتۈرىدىغانلىقى ئەنە شۇنداق نەپس مەجازلار بىلەن ئىپادىلەنگەن.

تۆۋەندىكى ئىككى مسرادا بولسا، پەقەت «بوي (قەددى، قامەت)، كۆكۈل، ئوق ۋە ياي (يا)» دېگەن تۆتلا سۆزنىڭ يارىمى بىلەن شۇنداق بىر پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغانكى، بۇنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدىكى شېئىرىي ماھارەت ئىكەنلىكىگە ھەرقانداق كىشى قايىل قالىدۇ:

371. بودۇم ئەردى ئوق تەگ، كوكۈل ئەردى يا،
كوكۈل قىلغۇ ئوق تەگ بودۇم بولدى يا.

يەنى بويۇم ئوقيانىڭ ئوقىدەك تۇز چاغدا (يىگىتلىك چېغىمدا) كۆكۈلۈم يادەك ئەگرى (ھاۋايى - ھەۋەسكە ببىرىلىپ كەتكەن) ئىدى؛ كۆكۈلۈمنى ئوقتەك تۇزەپ (مەنىۋى كامالەتكە ئېرىشىپ) بولغۇچە بويۇم يادەك ئېگىلىپ كەتتى.

تۆۋەندىكى مسرالارمۇ، شائىر ماھارىتىنىڭ نەقەدەر يۇدە سەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

چىن ئىنسانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەڭ ياخشى پەزىلەت يەنى تىل بىلەن دىلىنىڭ ئوخشاش بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدا:

863. تېشىدەك ئىچىمۇ، ئىچىدەك تېشى،
بۇ پەكلىغ بولۇر چىن ۋە توغرا كىشى.

864. چىقارىپ يۇرەكنى ئالقاندا تۇتۇپ،
ئۇياتماي يۇرەلمسە ئەلنى كۆرۈپ.

بەلىم توغرىسىدا:

.6605 بەلىم بىل، ئۆزۈك بول تۆردە ئولتۇرا،
بەلىمدۇر كىشىگە ئۇ مەھكەم تۇرا.

.6608 بەلۈرمەن دېسەك، سەن بەلىمدىن يىراق،
بەلىمسىز ئاتالدىك بەلىملىك ئارا.

.6609 بەلىم بىر دېگىزدۇر، ئۇچى يوق تۇۋى،
نەچەلىك سۈمۈرگەي سۇ سۈندۈك شورا.

قوماندا بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەر توغرىسىدا:

.2310 سوقۇشقاندا يولۇاس يۈرەكلىك كېرەك،
تۈتۈشقاندا يىلپىز بىلەكلىك كېرەك.

.2311 تۆگكۈز كەبى تەرسا، بۆرىدەك كۈچى،
ئېيىقتەك ئېتىلغاق، قوتازدەك ئۆچى.

.2312 ئۇ بولسۇن ھىيلىگەر قىزىل تۈلكىدەك،
ئاداۋەتچى بولسۇن بۇغرا تۆگىدەك.

.2313 سېغىزخاندىن سەگەكرەك بولسۇن ئۆزى،
كۆرسۇن قىيا قوزغىنىدەك يىراقنى كۆزى.

.2314 ھىممەتتە ئۇ بولسۇن گويا ئارسلان،
كېچەسى ھۇقۇشتەك ئويغاق ھەر زامان.

تەبىئەت تەسۋىرى — باھار توغرىسىدا:

.63 ئېسىپ كەلدى شەرقتىن باھارنىڭ يېلى،
بېزەشكە جاھان ئاچتى جەننەت يولى.

.64 قوڭغۇر يەر ئىپار تولدى، كافور كېتىپ،
بېزەنمەك تىلەر دۇنيا كۆركەم ئېتىپ.

.67 قۇرۇغان ياغاچلار كىيىندى يېشىل،
بېزەندى قېنىق ھال، سېرىق، كۆك، قىزىل.

.70 تۇمەن رەڭ چېچەكلەر ئېچىلدى كۆزۈپ،
ئىپار، كافۇر ھىدىغا دۇنيا تولۇپ.

72. غاز، ئۆردەك، قىل، ئاقتۇ خۇشاللىق بىلەن،
قاقىلداپ ئۇچۇشۇر يۇقىرى - تۆۋەن.
73. ئەنە كۆر، بىرى قونسا، ئۈچار ئۇ بىرى،
بىرى ئۈزسە ئويناپ، ئىچەر سۇ بىرى.
75. ئولاي قۇش سايرىدى ئۇندەپ يېلدىشىن،
گۈزەل قىز قىچقىرغان كەبى سۆيمىشىن.
76. قاقىلدادى كەكلىك، كۈلۈپ قاتقارا،
قىزىل ئاغزى قاندەك، قېشى قاپقارا.

تالاق مەنزىرىسى توغرىسىدا:

5677. سەھەر قۇشى قوپتى ئەگىپ ئۈچۈپ،
ناۋا قىلدى سايراپ مىزا مىر ئوقۇپ.
5679. نۇر نەيزە چېچىلدى يەردىن پۈتاقلاپ،
پەلەك مەڭزى ئوتتەك بولدى يېلىنجاپ.
5680. جانان كۈلگەن كەبى يورۇدى جاھان،
تاراپ قايغۇ، شادلىق بولدى نامايان.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەجىنىس، تۈيۇق، رۇبائىي ۋە غەزەل (قەسىدە) گە ئوخشاش گۈزەل ژانىرلىرىمۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاساس سالغان، بۇنىڭ ئۈچۈن 1993، 1994، 2221، 3421، 2422، 4246 - بېيىتلارغا قاراش كۆپايە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئاروز ۋەزنى

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ باشتىن - ئاياغ ئاروز ۋەزنىدىكى مۇت قاپىپ بەھرىدە (مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇتاقارىبى مۇسەممەنى مەقسۇر ياكى مەھزۇپ ۋەزنىدە، پەقەت 3800 -، 3801 - بېيىتلار بىلەن ئاخىرىدىكى ئۈچ قەسىدىنىڭ ئىككىسى مۇتاقارىبى مۇسەممەنى سالىم ۋەزنىدە) يېزىلغانلىقى ئاروز ۋەزنىنىڭ ئەرەب ياكى پارسىلارغىلا ئەمەس، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىرىكى

خەلقەرگىمۇ ئورتاق ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئۇزۇن تارىخىي جەريانىدا بىر قانچە مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئورتاق ئەمگىكى بىلەن شەكىللىنىپ تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئۆز ئانا تىلى بىلەن ئاروز ۋەزنىدە يېزىش جەھەتتىكى يۈكسەك ماهارىتى بەزى كىشىلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ئاروز ۋەزنى بىلەن شېئىر يازغىلى بولمايدۇ، ياكى ئاروز ۋەزنى پىكىرنى بوغۇپ قويىدۇ دېگەن قاراشلارنىڭ نە قاتارلىق ئورۇنسىز ئىكەنلىكىنى، ئەكسىچە، ئاروز ۋەزنىنىڭ (ئايرىم بەھىرلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا) تۈركىي تىلغا ناھايىتى يېقىن بولۇپ، ئاروز ۋەزنى بىلەن تۈركىي تىل ئوتتۇرىسىدا گارمونىڭ باغلىنىش بارلىقىنى، گەپ شائىرلارنىڭ ئۆزىدە ئىكەنلىكىنى دەللەپ بەردى. يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ كېيىن، لۇتفى، سەككاكى، نەۋائى ۋەكىللىكىدىكى «چاغاتاي ئەدەبىياتى» نامايەندىلىرىنىڭ ئاجايىپ مۇۋەپپەقىيەتلىرى بۇنىڭ تېخىمۇ يارقىن مىسالىدۇر.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تولۇق بىر نەشرى تېخى مەيدانغا كېلىپ، ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنمىغان شارائىتتا، بەزى ئالىملار «قۇتادغۇبىلىك» ۋەزنىنى جەھەتتىن «شاهنامە» گە تەقلىد قىلىنغان دېگەن قاراشتا بولۇپ كەلگەن. هالبۇكى، «شاهنامە» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» يېزىلغان ۋاقىتنى ۋە «قۇتادغۇبىلىك» تېكى ئاروز سەنئىتىنىڭ يۇكسەكلىكى بىلەن ئۆزىگە خاس ئورىگىنالىلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، «قۇتادغۇبىلىك» نى شائىرنىڭ ئاروز ۋەزنىدە يازغان تۇنجى ئەسىرى دەپ هېسابلاش خاتا. ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ، شائىرنىڭ بۇ ۋەزندە ئاللىقاچان ئەسەر يازغانلىقى ئۆزلۈكىدىن مەلۇم بولىدۇ. شۇنىڭدەك، بۇ ئەسەردىكى 170 نەچچە تۆتلۈك لەر خەلق ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىنىڭ بىرى بولغان قىتئەلەرنىڭ داۋامىدىن ئىبارەت بولۇپ، پارس مەس-

نەۋىلىرىدە، جۇملىسىدىن «شاھنامە» دە مۇنداق ئەھۋال مەۋجۇت ئەمەس.

دېمەك، «قۇتادغۇبىلىك» ئەمدىلا ئايىغى چىقىپ تايتاقلاپ مېڭىشقا باشلىغان مەدەنىيەتنىڭ ئەمەس، بەلكى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىغان مەدەنىيەتنىڭ سەۋىيىسى بولغىنىدەك، ئۇنىڭ شېئىرىي ۋەزنىمۇ ئۇزۇن يىللىق تەرەققىياتنىڭ داۋامى، ياكى راۋاجىدۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىجادىيىەت مېتودى

مەلۇمكى، ئەدەبىيات - سەنئەتتە رېئالىزم ۋە رومانتىزمدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئاساسىي ئىجادىيىەت مېتودى مەۋجۇت، بۇ ئىككى ئاساسىي مېتود ئىككى چوڭ ئىدىيىۋى ئېقىم دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

رېئال تۇرمۇشنى ئوبيېكتىپ ھالدا كۆزىتىپ، ئۇنى ئەسلى قىياپىتى بويىچە ئەكس ئەتتۈرۈش يولى بىلەن تىپىك شارائىتتا تىپىك قەھرىمان يارىتىش، رېئالىزم مېتودىدۇر. جۇڭگونىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن «نەزمىنامە» مەجمۇئەسىدىكى بىر قىسىم ئەسەرلەر، دۇفۇ (مىلادى 712 - 770) شېئىرلىرى ۋە «باھادىر شاھ لى زىچىڭ» بىلەن «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» ئەنە شۇنىڭ جۇملىسىدىن ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئېقىم XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن كېيىن ياۋروپادا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ، «تەنقىدىي رېئالىزم» دەپ ئاتالدى. بالزاك، دىكىنىس، ل. تولستوي، چىخوپ قاتارلىقلار شۇ ئېقىمنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدۇر. رېئاللىقنى غايىۋى ئىستەك - ئارزۇلار ۋە قايغۇ تاشقىلىق لىرىك تەسەۋۋۇر ئىلى بىلەن مۇبالىغىلەشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈش رومانتىزم

مېتودى بولۇپ، ئۇ ئەمەلىيەتتە غايىۋىلىكنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى ئىپادىسىدۇر، يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان «نەزمىنامە» دىكى بىر قىسىم ئەسەرلەر بىلەن چۈيۈەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى I-II ئەسىر) ۋە لى بەي (VII ئەسىر) شېئىرلىرى شۇنىڭ جۈملىسىگە كىرىدۇ. ياۋروپادا بولسا، رومانتىزم ئېقىمى XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابىي دەۋرىدە پەيدا بولدى.

يۇمۇپ خاس هاجىپنىڭ ئىجادىيىتى مېتودىدا مۇشۇ ئىدىيىۋى ئېقىملارنىڭ هەر ئىككىلىسى مەۋجۇتتۇر. «قوتادغۇبىلىك» ئەينى زامانىدىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى مەلۇم ۋاستىلەر ئارقىلىق چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى جەھەتتىن رېئالىزم ئېقىمىغا مەنسۇپ بولسا، ئەسەر قەھرىمانلىرىنىڭ غايىۋىلەشتۈرۈلگەنلىكى، مۇئەللىپنىڭ ئۆزى تالالمىغان تۆت مەجازى شەخس ئارقىلىق «غايىۋى جەمئىيەت» ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ ئەسەر رومانتىزم ئېقىمىغا مەنسۇپتۇر، يەنى «قوتادغۇبىلىك» رېئالىزم بىلەن رومانتىزم چەمبەرچاس باغلىنىپ هەم ئىجتىمائىي رېئاللىقتىكى زىددىيەتلەر ئېچىپ تاشلانغان هەم غايىۋىلىك يۈكسەك دەرىجىدە ئىپادىلەنگەن ئەسەر. ئايتوۋلدى، ئۆگدۈلمىش ۋە ئودغۇرمىشلارنىڭ كۈنتۇغدى ئېلىككە تەكلىپ ياكى نەسىھەت تەرىزىدە ئېيتقان گەپلىرى ئەمەلىيەتتە بىزگە قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي مەۋجۇتلۇقنىڭ يەنمۇ چاقلىنىپ ئەپلىك سىزىلغان بىر سۈرىتىنى ياكى سىنچىپي زىددىيەتلەردىن يېزىلغان دراما بىر قاتار كۆرۈنۈشلىرىنى ئەسلىتىدۇ. شائىر ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ ئاغزىدىن مۇنداق كەسكىن پىكىرلەرنى بايان قىلىدۇ:

«... ئەي خان، خەلققە نەزەر سال: ئۇلارنىڭ بىرى يالىڭاچ، بىرى زۇلۇم دەستىدىن بەختى قارا، بىرى يوقسۇللۇق دەستىدىن بىناۋادۇر. ئۇلار غەم - قايغۇدىن پەخان چەكمەكتە،

ئۆلارنىڭ ھەممىسى بىمارلاوغا ئوخشايدۇ. ئۇ بىمارلارنى داۋالايدىغان دوراۋا سەندە. چۈنكى سەن تەۋەپقا ئوخشايسەن، ئۆلار ساڭا موھتاج. ئەگەر سەن ئۆلارنىڭ دەردىگە يەتمەسەڭ، قىيامەت كۈنى جاۋابكارلىققا تارتىلىسەن.

... سەن ئۆزۈڭگە بىر قارىغىنا! خەلق شۇنچە ئېغىر ئەھۋالدا تۇرغاندا، سەن ھەدەپ ئۆزۈڭگە بايلىق يىغۋاتسەن، دېڭىز ئاستىدىكى ئۇنچە-مەرۋايىتلار، يەر ئاستىدىكى ئالتۇن-كۈمۈشلەر، تاغ قېتىدىكى جاۋاھىر-گۆھەرلەر ساڭا يېتىشمەيۋاتىدۇ، ئېتىزدىكى دانلاردىن ئامبارلىرىڭنى تولدۇرىسەن، ھاۋادىكى ئۇچار قۇشلار، سۇدىكى بېلىقلار، جاڭگالدىكى ياۋايى ھايۋانلار، قىرلاردىكى پادا-پادا مالالار، ھەتتا جەرەن، كىيىك، بۇغا-مارالارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزۈڭنىڭ قىلۇبلىمۇ، يەنە نەپسىڭ قانمايۋاتىدۇ — بۇ نېمىدېگەن تويماسلىق!»

(71 - بابقا قارالسۇن)

مۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ، شۇنداق قىلىپ، رومانتىزم پۈرىتى قويۇق بولغان تەنقىدىي رېئالىزم مېتودىنىڭ ئاجايىپ ئۇستىسى — شەجائەتلىك، رېئاللىست بىر مۇتەپەككۇر شائىر ئوبرازى بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ. فېئودال خانلىقىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مەرتىۋىدىكىۋ،كىلى بولغان ھۆكۈمدارغا شۇنداق خىتاب قىلىش پەقەت يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك ئۇلۇغ دېھقانكرات مۇتەپەككۇر شائىرنىڭلا قولىدىن كېلىدىغان ئىش ئىدى.

* *

يىغىپ ئېيتقاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرى «قوتادغۇبىلىك» بىلەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلىدىكى خەلقلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي-مائارىپ ئەھۋالىغا، دۆلەت، قانۇن، پەلسەپە، ئەخلاق ۋە دىنىي قاراشلىرى ھەققىدە ئىنسىكلوپىدىك مەلۇمات بەرگەنلىكى تاشقىرى، XIئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي

تىلىنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىسىنى يارىتىش بىلەن بىللە قەدىمكى مىللىي ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شەرق ۋە غەرب ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئامىللىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇسلۇب ۋە ژانىر جەھەتتىن تامامەن يېڭى بىر ئەدەبىي ئېقىم ياراتتى، ھەم شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تۈنجى ئاساسچىسى بولۇپ قالدى؛ ھەتتا ئۆزىدىن كېيىن، ئەھمەت يەسەۋى، ئەھمەت يۈكنەكى ۋە نەسىرىدىن رابغۇزى ئىجادىغا، شۇنداقلا ئەلىشىر نەۋائى ۋەكىللىكىدىكى چاغاتاي ئەدەبىياتى نامايەندىلىرىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتتى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

1. ئەبۇ نەسىر فارابىي: «شەئىر سەنئىتى»، 1979 - يىل، ئۆزبېكچە نەشرى.
2. فۇئادكوپرولۇ: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى» 1980 - يىل، ئىستانبول.
3. ئا. دىلاچار: «‹قۇتادغۇبىلىك› تەتقىقاتى»، 1972 - يىل، ئەنقەرە.
4. گابائىن: «مائىترى سىممىت ھەققىدە تەتقىقات». ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى.
5. ئا. ن. كونونوۋ: «يۇ ئۇپ بالا ساغۇنىنىڭ ‹قۇتادغۇبىلىك› پوئېمىسى» 1983 - يىل، رۇسچە نەشرى، موسكۋا.
6. س. ن. ئىۋانوۋ: «يۇ ئۇپ بالا ساغۇنىنىڭ ‹قۇتادغۇبىلىك›ى توغرىسىدا» 1983 - يىل رۇسچە نەشرى موسكۋا.
7. ئى. كافىزوغلۇ: «‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى»، 1980 - يىل، ئىستانبول.
8. ر. رەھمىتى ئارات: «‹قۇتادغۇبىلىك›كە كىرىش سۆزى» 1979 - يىل، ئەنقەرە.
9. غ. سەدىۋاقاسوۋ (تەھرىرلىگەن) «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1983 - يىل، ئالماتا.

«قۇتادغۇبىلىك» تە ئىنسانىنىڭ مەنىۋى كامالىتى تېمىسى*

1

قانداق تارىخىي شارائىت، قانداق جۇغراپىيىلىك مۇھىت، قانداق ئېتنىقاد ۋە كۆزقاراشتا ياشىغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، قەدىمكى زامان مۇتەپەككۇرلىرىدىن ئىنسانىنىڭ مەنىۋى كامالىتى مەسىلىسى ئۇستىدە باش قاتۇرمىغانى يوق. قەدىمكى مىسىر ۋە مېسوپوتامىيە، قەدىمكى جۇڭگو ۋە ھىندىستان، قەدىمكى يۇنان ۋە ئەرەب - پارس ھەم تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان مۇتەپەككۇرلارنىڭ بۇ تېمىغا ئائىت يازغان نۇرغۇنلىغان ئەسەرلىرى بۇنىڭ دەللىلى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ X - ئەسىردىكى بۇيۇك مۇتەپەككۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىمۇ شۇنداق ئەسەرلەرنىڭ بىرى.

ھازىرقى زامانداىكى ئانتروپولوگلار:تامامەن تېك تۈرۈپ

---

*بۇ ماقالە 1989 - يىلى قەشقەۋدە ئۆتكۈزۈلگەن 2 - نۆۋەتلىك «قۇتادغۇبىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان ۋە «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىل نويابر سانىغا بېسىلغان.

هەرىكەت قىلىش هالىتىگە كەلگەن گەۋدە، ئازاد قىلىنغان ئىككى قول، ئالاهىدە تەرەققىي تاپقان ۋە پىكىر قىلىشقا ماهىر چوڭ مېڭە، مۇرەككەپ پىكىرلەرنى ئىپادىلىيەلەيدىغان تىل ۋە ئۆزىگە كېرەكلىك قورال - سايمانلارنى ياساپ، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش ئىقتىدارى — مانا بۇلار ئىنسانىنى هايۋاندىن پەرقلەندۇرىدىغان ئالامەتلەر دەپ قارايدۇ. يۇقۇرقى خاس هاجەتلەر ئەگەر هايات بولغان بولسا، بۇ قاراشقا قانائەتلەنمىگەن بولاتتى. چۈنكى، ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىنى هايۋاندىن پەرقلەندۈرىدىغان تۇپ ئامىللار جىسمانىي (ئاناتومىك ۋە فىزىئولوگىك) تۈزۈلۈشى ئەمەس، ئىنساننىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى (مەسىلەن: مەنسەپ - دەرىجە، ئۇنۋان، هوقۇق، بايلىق قاتارلىقلار) مۇ ئەمەس، بەلكى ئەقىل - پاراسەت، ئاڭ - سېزىم، كۆڭۈل، تىل، ئەردەم (پەزىلەت) بىلىم ۋە هاياتتىن ئىبارەت مەنىۋى گۈزەللىكتۇر.

ئالدىنقىسى تەبىئەتشۇناسلارنىڭ، كېيىنكىسى سوتسىئولوگلار، تېخنىقۇراقى ئىنسان روهىنىڭ ئىنژېنېرى بولغان ئەدەب - شائىرنىڭ كۆزقارىشى بولۇپ، بىرى ئىنسانىنى جىسمانىي جەهەتتىن تەرىپىلەپ بەرسە، يەنە بىرى ئۇنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنىڭ مەنزىرىسىنى سۈرەتلەپ بېرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىككى خىل قاراش ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت يوق، بەلكى ئۇلار بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ۋە تولۇقلايدۇ. بىراق، يۇقۇرقى خاس هاجەت بۇيۇك مۇتەپەككۇر بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ خىل مەنىۋى گۈزەللىكنى ئادەمىيلىكنىڭ بىردىنبىر ئۆلچىمى دەپ هېسابلايدۇ؛ هەتتا، جەمئىيەت تەرەققىياتى يا كى قىيابىتى بىلەن دۆلەت هاياتىنىڭ قانداق بولۇشى ھۆكۈمدارلىدىن تارتىپ ئاددىي پۇقراغىچە هەممە جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ مەنىۋى

گۈزەللىكنىڭ كامالەتكە يېتىش دەرىجىسىگە باغلىق دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئەخلاق بۇزۇلسا جەمئىيەت بۇزۇلىدۇ، ئىنسان تۇزۇلسە، جاھان تۇزۇلىدۇ. جەمئىيەتنى تۇزەش ۋە دۆلەتنى روناق تاپقۇزۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئىنسانىنىڭ مەنىۋى گۈزەللىكنى كامالەتكە يەتكۈزۈش لازىم. ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە مەۋجۇت بولۇۋاتقان بىرمۇنچە ئىللەتلەر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەنىۋى گۈزەللىك تەرىسىدىكى بۇ قاراشلىرىنىڭ بۈگۈنكى كۈن ئۈچۈنمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

2

ئىنساندىكى مەنىۋى گۈزەللىك مەسىلىسىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپتا مۇنداق مۇھىم سالماقنى ئىگەللىشى، يەنى ئۇنىڭدا مۇنداق قاراشنىڭ شەكىللىنىشى ھەرگىز تاسادىپىي بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئۆزى ياشىغان ئىجتىمائىي تۇزۇمدىكى رېئال تۇرمۇشتىن ئالغان. تەسىردىن بولغانىدى. چۈنكى، قارا خانىلار سۇلالىسى K ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن باشلاپ، يەنى مىلادى 1032 - يىلىي ماۋەرە ئۇننەھرده ئېپل تېكىننىڭ ئۆزىنى مۇستەقىل خان دەپ ئېلان قىلىشى بىلەن قاراخانىلار ئىكىگە بۆلۈنۈپ كەتتى ۋە ئىككى ئوتتۇرىدا كەسكىن ئۇرۇشلار باشلانىدى. قاراخانىلارنىڭ قەشقەرنى مەركەز قىلغان شەرق قىسمىدىكى، تەخت تالىشىش تەقەززاسىدىن يۈز بەرگەن قانلىق ئۇرۇدا ماجىرالىرى ۋە ئىچكى ئۇرۇشلار تۈپەيلى جەمئىيەت تىنچلىقى زور دەرىجىدە بۇزۇلۇپ، خەلق ئۇستىدىكى جەبىر-زۇلۇم تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتكەنىدى. جەبر - زۇلۇم دەسلىدىن خەلق ئاممىسى:

«قايۇسى كۆتۈرمىش بولۇر كۈچ ئەرنچ،
قايۇسى چىغايلىق بىلە يەر ساقىچ.
قايۇ ئاچ قايۇسى يالىنمىش بولۇر،
قايۇ قاردغۇ بىرلە ئۇلىنمىش بولۇر.»

يەنى:

بىرى چەكسەچ زۇلۇم، بەختى قارادۇر،
بىرى يوقلۇق غېمىدە بىنەۋادۇر.
بىرى ئاچ، ئۇ بىرسى يالىڭاچ يۈرۈر،
بىرى قايغۇ - غەمدە پىغانلار چېكەر.

ئىدى. شائىر قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ شۇنداق بىر دەۋردە ياشىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۆز تىلى بىلەن ئېيتقاندا: «...كىشىلىك (ئادەمىيلىك) يوقالماپ، پەقەتلا كىشىنىڭ ئېتىلا قالغان، يەنى كىشى قىياپىقى كۆرۈنۈپ، ئۇنى تاپقىلى بولمايدىغان، ...جاھانغا جەبر - زۇلۇم تولۇپ، ۋاپا قەھەتچىلىكى ھۆكۈم سۈرگەن.... قانۇن - نىزاملار تۈگەپ، كىشىلەر قەلبىي بۇزۇلغان ... ئىشەنچ - ئەمىنلىك تۈگەپ، تىل بىلەن كۆڭۈل ئالا بولغان ... ياخشىلار كېتىپ، رەزىللەر قالغان...ياماناتلار ياخشىلارنى چاياندەك چېقىپ، چۈشەندەك شوراپ، ئىتتەك قاۋايدىغان ...»، قىسقىسى، جەمئىيەت ئەخلاقى قاتتىق بۇزۇلغان بىر زامان ئىدى («قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ترانسكرىپسىيىلىك نەزمى يەشمىسىنىڭ ئاخىرىغا ئىلاۋە قىلىنغان 2 - لىرىك پارچە — «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى توغرىسىدا»غا قارالسۇن) شۇنىڭ ئۈچۈن، شائىر ئۆز زامانىسىدىن مۇنداق دەپ زارلانغانىدى:

6565. قوپاي مەن، ماڭاي مەن، جاھاننى كېزەي مەن،
جاھاندا ۋاپالىق ئىزدۇركىم، تاپاي مەن.

6566. كىشى قىسلىقى بولدى، ئىستەي قەيەردىن،
تىلەپ تاپقىلى بولسا، ئىستەپ كۆرەي مەن.

6570. ئەگەر تاپمىسام مەن ۋاپادار كىشىنى،
ياۋايى كىيىك بىرلە ئۆمۈر سۈرەي مەن.

6572. بولۇپ ياكى ۋەھشى، بايا‌ۋاندا يۈگرەپ،
كىشىدىن يىراقلاپ، جاھاندىن يۈتەي مەن.

6573. بۇ ھەم بولمىسا گەر، بۇ دۇنيانى تاشلاپ،
ئېقىندەك ئاقاي مەن، شامالدەك ئۇچاي مەن.

6580. بۇ گۈن مۇندا كىمنى قىلاي ئۆزگە ھەمراھ،
پۈتۈپ كىمگە ياكى كىمنى دوست تۇتاي مەن.

6592. ۋاپادىن قويۇپ ئات ئۆتكۈچىلەر قېنى،
قېنى ئۇلار؟ ئەپسۇس، مەن بىر ماختاي مەن.

6593. ئۇلار قويغان قانۇن، يوسۇن، قىلمىقلارنى،
بۈگۈن كاشكى كۆرسەم ئىدىم، خۇش بولاي مەن.

6594. يا بولمىسا تۈزىسۇن يوسۇن، قىلىق، قانۇن.
ھېلىم تۆرگە ئۆتسۇن جاھىلنى سۆرەي مەن.

6595. جىمى ياخشى كەتتى، يوسۇن ـ قانۇنمۇ ھەم،
رەزىل قالدى، ياخشىنى نەدىن تاپاي مەن.

6596. بويى بارنىڭ ھەممىسى گەر بولسا ئىنسان،
پەرىشتە ئىدىمۇ ئۇلار، نەبىلەي مەن.

6602. ئەلەم يەتتى ماڭا بۇ جاھىللار ئارا،
پۈشايماندا كۈن - تۈن نىچۈك يۈك يۈدەي مەن.

6603. ماڭا كەلمىسۇن ھەممە جەبرۇ - جاپالار،
بۇ گۈستاھ پەسلەردىن يىراقراق تۇراي مەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشى، يەنى نىيەت (كۆڭۈل) تۈزەلسە ئىنسان تۈزۈلىدۇ، ئىنسان تۈزەلسە جاھان تۈزۈلىدۇ. دېگەن قارىشى بويىچە، ھۆكۈمدارلىق تارتىپ ئالدىدا پۈقراغىچە بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ مەنپەئى كاماللىقى ئاساسىدا، قاراخانىلارنىڭ مەۋجۇت رېئال ئىجتىمائىي تۈزۈمى ئورنىغا باشقا بىر غايىۋى جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئارزۇسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە بۇ غايىنىڭ مەنپەئى كاماللىقتىكە يەتكەن ئىجتىمائىي ئادەم پائالىيىتى ئارقىلىق ئەملىكە ئېشىشنى ئىشىندۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئەقىل - پاراسەت، ئالىيجانابلىق ئەخلاق - پەزىلەتكە ئىگە ۋە بىلىمنى ھاياتنىڭ يول باشچىسى قىلالىغان كىشى مەنپەئى كاماللىقتىكە يەتكەن كىشى ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق كىشى (ھۆكۈمدار بولۇپ) ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرسا ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ دۆلەت ئەربابلىرى (چوڭ - كىچىك تابۇغچىلار) ئەمەلىي ئىش ئۈستىدە بولۇپ، پۈتۈن جەمئىيەت ئەزالىرى قانۇن - تۈزۈم ۋە ئەخلاق ئۆلچەملىرىگە شەرتسىز ئەمەل قىلسا، «بۆرە بىلەن قوي بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچەلەيدىغان» ئىدىئال جەمئىيەت بارلىققا كېلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» شائىرنىڭ ئەنە شۇ غايىسى بىلەن مەيدانغا كەلگەن بولسۇپ، ئۇنىڭدا ئىنسانىنىڭ مەنسۇي كامالىتى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلغان.

3

شائىرنىڭ بۇ ئەسىرنى نېمە ئۈچۈن يازغانلىقى ۋە ئۇنى نېمىشقا «قۇتادغۇبىلىك» دەپ ئاتىغانلىقى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ ئېيتقانلىرىغا چوڭقۇر دىققەت قىلساق، يۇقىرىدىكىسى مەسىلە تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ:

كىتاب ئاتى ئۇردۇم قۇتادغۇبىلىك،
قۇتادسۇ ئۇقىغلىقا تۇتسۇ ئىلىگ.

(كىتابقا «قۇتادغۇبىلىك» دەپ ئات قويدۇم، ئوقۇغانلارغا قۇتادسۇن ۋە ئۇلارنى قولدىن تۇتۇپ يېتەكلىسۇن)

«قۇتادغۇبىلىك» ھازىرغاقەدەر تېپىلغان تۈركىي تىلدىكى قەدىمكى ئەسەرلەر ئىچىدە ئەڭ ئاۋۋال ۋە ئەڭ كۆپ تەتقىق قىلىنغان ئەسەر بولۇشىغا قارىماي، ئەسەرنىڭ تۈپ ماھىيىتى، مەتنا نامى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار يېقىنقىي يىللارغا قەدەر خىلمۇ خىل ۋە بەزىدە قارىمۇقارشى بولۇپ كەلدى. دەرۋەقە، ناھايىتى كۆپ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ ئەسەرنىڭ XI - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا نەزم بىلەن يېزىلغانلىقى، نەزمىي ئەسەرلەر تىلىدا گىراماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتىن بەزى ئالاھىدىلىكلەرنىڭ مۇستەسنا قىلىنمايدىغانلىقى، تاكى XX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغا قەدەر بۇ ئەسەرنىڭ بىر قەدەر توغرا ۋە تولۇق بولغان تىرانسكرىپسىيىلىك نەسرىي يەشمىسى ياكى تەرجىمىسىنىڭ مەيدانغا كەلمىگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ ئەسەرنى دەسلەپ تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ كۆپىي تۈركىي

تىلغا مەنسۇپ بولمىغان غەرب ئالىملىرى بولغانلىقى قاتارلىق ئامىللارنى نەزەرگە ئالغاندا، بۇنىڭغا ئەجەللىنىشىنىڭ ھاجىتىمۇ قالمايدۇ. پروفېسسور رېشىت رەھمىتى ئاراتنىڭ زور تەرىپىچانلىقى بىلەن 1947 - يىلى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ترانسكرىپسىيىلىك تولۇق مەتنى (تېكىستى) تۇرغۇزۇلۇپ، 1959 - يىلى تۇركچە، نەسرىي يەشمىسى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، باشقا تىلدىكى ئالىملار ئۇچۇنلا ئەمەس، تۇركىي تىلدىكى ئالىملار ئۇچۇنمۇ بىرمۇنچە ئوڭايلىقلار يارىتىلىپ، بەزى مۇجىمەل مەسىلەر ئايدىڭلىشىشقا باشلىدى. جۈملىدىن «قۇتادغۇ» سۆزىنىڭ تومۇرى بولغان «قۇت» ھەققىدىكى تەكشۈرۈشلەرنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، «قۇتادغۇبىلىك» نى ئاددىيلا قىلىپ «بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم» ياكى «بەخت - سائادەت بەرگۈچى بىلىم» دەپ چۈشىنىش يېتەرلىك بولمايدىغانلىقى مۇئەييەنلەشتى.

«قۇت» ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان ۋە كۆپ مەنىلەرنى ئۇقتۇرۇدىغان تۈركىي سۆز بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردە ھۇنلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارى ئۆزىنى «تەڭرىقۇت» (تەڭرىنىڭ ئوغلى) دەپ ئاتايتتى. «قۇت» دېگەن سۆز «ئوغۇزخان ھەققىدىكى رىۋايەتلەر» دە «جان» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن، ئۇيغۇر قۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا «بەخت، تەلەي، ئىقبال ۋە ئۇتۇق» مەنىلىرىدە، «دىۋانۇلۇغەتىت- تۈرك» تە «دۆلەت» (بايلىق، مال - دۇنيا، قۇدرەت) مەنىسىدە، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۆزىدە بولسا، «بەخت - سائادەت، شادى - خۇررەملىك، ئاسايىشلىق» دېگەن مەنىلەردىن تاشقىرى «ئۇلۇغ»، «مۇبارەك» دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلگەن.

بىراق، «قۇتادغۇبىلىك» تىكى «قۇت» قانداقتۇر مەۋھۇم (ئابستراك) چۈشەنچە بىلەن ئەمەس، جانلىق بىر ئوبراز، يەنى

ئايتولدى ئوبرازى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن، ئايتولدى «قۇت» نىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە كۈنتۇغدى ئېلىگ (ھۆكۈمدار)نىڭ خىزمەتىگە كىرىدۇ ۋە ئۇز «تەبىئىتىنىڭ خىزمەت، شۇئارىنىڭ ئادالەت» ئىكەنلىكىنى جاكارلايدۇ (590 - بېيتىقا قارالسۇن). قانۇننىڭ سىمۋولى بولغان كۈنتۈغدى ئېلىگ بارلىق پەزىلەت ۋە قىسمەتنىڭ قۇتتىن كېلىدىغانلىقىنى، ئۇلۇغلۇق ۋە بەگلىكىكە ئېلىپ بارىدىغان يولىغا «قۇتنىڭ بىر كېچىك» ئىكەنلىكىنى، ئالىيجاناب مەقسەتلەر «يۇزى گۈزەل، خۇيى مۇلايىم قۇتنىڭ قولى بىلەن» ئەملگە ئاشىدىغانلىقىنى، قۇتنىڭ ۋەزىپىسى ئىنسانىنى قۇدرەتلىك قىلىپ، بارلىق ئىستەكلىرىگە يەتكۈزۈش ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يېتىدۇ. يەنى قۇتنىڭ سىياسىي ئىقتىدار (ھوقۇق) ئىكەنلىكىنى، قانۇننى ئەملگە قويۇش ئۈچۈن شۇنداق سىياسىي ئىقتىدارنىڭ بولۇشى لازىملىقىنى چۈشىنىپ، ئايتولدىغا قاتتىق رىشتە باغلايدۇ. ئايتولدى «قۇت» (يەنى سىياسىي ئىقتىدار) بولۇش سۈپىتى بىلەن كۈنتۈغدى ئېلىگگە (يەنى قانۇنغا) يېقىندىن ماسلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، «قۇت» بىلەن قانۇننىڭ بىرىكىپ كېتىشى نەتىجىسىدە «قوزى بىلەن بۆرە بىلله قوشۇلۇپ يۇرىدىغان» ھالەت شەكىللىنىدۇ (16 - 17 - 18 - 19 - بابلارغا قارالسۇن). بىراق، مۇئەللىپ بۇنىڭ بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماي، ئايتولدىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىشنى (ئەقىل - پاراسەت ۋە بىلىمنى) كۈنتۈغدى ئېلىگىنىڭ ۋەزىرلىق دەرىجىگە كۆتۈرىدۇ. مۇئەللىپنىڭ ئۆگدۈلمىش ئوبرازىنى يارىتىشتىن مەقسىتى «قۇت» بىلەن قانۇن بىرىكىكەن ھالەتنىڭ ئۆمۈرلۈك بولۇشى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئەقىل - پاراسەت ۋە بىلىم كاپالەت بولىدۇ. دەپ چۈشەنگەنلىكىدىن، يەنى «قۇت» (سىياسىي ئىقتىدار)، قانۇن ۋە ئەقىل - پاراسەت، بىلىم - پەزىلەت بىرىككەندىلا، راتسىئونال جەمئىيەت بارلىققا كېلىدۇ دەپ

تونۇغانلىقىدىن ئىبارەت ئىدى.

يۇقىرىدىكىلەردىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئەسەرنى نېمىشقا يازغانلىقى ۋە ئۇنىڭغا نېمە ئۈچۈن «قۇتادغۇبىلىك» دەپ ئات قويغانلىقىنىڭ بىر قىسىم سەۋەبىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. «كىتاب ئاتى ئۇردۇم قۇتادغۇبىلىك، قۇتادسۇ ئوقىغلىقا تۇتسۇ ئېلىگ» دېگەن بېيىتتىكى «قۇتاتماق» ۋە «قولىدىن تۇتماق» دېگەن سۆزلەر مەسىلىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا، «قۇت» دېگەن ئىسىمدىن «مۇبارەك» «مۇقەددەس» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت (مەسىلەن: قۇتلۇق دىيار، قۇتلۇق قان؛ ئەر ۋە ئاياللارنىڭ ئىسىملىرى، مەسىلەن: قۇتلۇق ھاجى، قۇتلۇقنىگار)، شۇنىڭدەك «قۇتلىماق، قۇتلانماق، قۇتاتماق» قاتارلىق پېئىللار ياسىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا، ھېيت - ئايەم، توي - مەرىكە ياكى يېڭى ۋەزىپە، ئۇنۋان، دىپلوم مۇناسىۋىتى بىلەن بىراۋنى تەبرىكلەش توغرا كەلگەندە، «قۇتلۇق بولسۇن» دەپ خىتاب قىلىش ئۇسۇلى بىر ئادەت بولغىنىدەك، يېڭى ئۆي - ئىمارەت، ئات - ئۇلاغ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مۇھىم تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولغۇچىلارغا «قۇتاتسۇن» دېگەن سۆز بىلەن ياخشى تىلەك بىلدۈرۈش قەدىمدىن كېلىۋاتقان بىر ئەنئەنە، ھەتتا، ئات - ئۇلاغ سودىسىدا، ئالغۇچىسى كىشى «قۇتاتسۇنمۇ» دەپ يېنىشلاپ سورايدۇ. ساتقۇچى كىشى «قۇتاتسۇن، قۇتاتسۇن» دەپ تەكرارلاپ، رازىلىق بىلدۈرىدۇ. دېمەك بۇ يەردىكى «قۇتاتسۇن» دېگەن سۆز «ئەسقاتسۇن، ياراشسۇن، قاملاشسۇن، بەرىكەت تاپسۇن» دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلگەن. «قولىدىن تۇتماق» — كۆچمە مەنىدە ياكى فرازىئولوگىك ئۇقۇمدا، بىراۋغا يول كۆرسەتمەك، يولباشچىلىق قىلماق، بىراۋنى يېتەكلىمەك، قىسقىسى مەنىۋى جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلماق دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ.

مۇئەللىپنىڭ: «كىتابىمنى قۇتادغۇبىلىك دەپ ئات قويدۇم، ئوقۇغانلارغا قۇتاتسۇن، ئۇلارنى قولىدىن تۇتۇپ يېتەكلىسۇن» دېگىنىدىن قانداق مەنە چىقىدىغانلىقىنى ئىزاھلاش ئەمدى ئارتۇقچە بولسا كېرەك.

4

ئىنسانىنىڭ مەنىۋى كامالىتى مەسىلىسىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەمىدىن ئاۋۋال ۋە مەمىدىن كۆپ كۆزدە تۇتقىنى ئەردەم (پەزىلەت) دۇر. شائىرنىڭ قارىشىچە، ئەردەم ئىنساندىكى ھەممە مەنىۋى گۈزەللىكنىڭ مۇجەسسەمدۇر. يەنى ئەقىل - پاراسەت، بىلىم - قابىلىيەت، غەيرەت - شىجائەت، ھىممەت - ئادالەت، مېھرى - شەپقەت، ھايا - نومۇس، پاكلىق، ھالال - لىق، خالاسكارلىق، مۇلايىملىق، كەمتەرلىك، مەردلىك، پىدا - كارلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ياخشى خىسلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەردەمنىڭ كىشى ۋۇجۇدىدا نامايان بولۇشىدىن ئىبارەت. ئەردەمنىڭ كىشى ۋۇجۇدىدا نامايان بولۇشىدىن ئىبارەت. تەبىئەتنىڭ قىلىپ ئېيتقانىدا، شائىرنىڭ كىشىلەردىن تەلەپ قىلىدىغان ئەردەملىرى: كۆنىلىك (دۇرۇستلۇق)، بىلىگ - لىك (بىلىملىك بولۇش)، ئېزگۈلۈك (ياخشىلىق قىلىش)، ئۇقۇش - لۇق (ئاڭلىقلىق)، باغرىساقلىق (مېھرىبانلىق، مۇلايىملىق)، سەۋرچانلىق (كەڭ قورساقلىق)، سېخىيلىق (مەردلىك)، خەلقە تەنىچ - ئاسايىشلىق يارىتىپ بېرىش، ئۇلارنى بەختكە ئېرىشتۈرۈش يولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىپ ياخشى ئاتاق قالدۇرۇش، شەخسىي نەپىس ئاۋارىگەرچىلىكىدىن (يەنى مال - دۇنيا، نام - ئاتاق، ھاۋايى - ھەۋەس ھېرىسلىقىدىن) ساقلىنىش، تىلىنىڭ پەزىلىتى ۋە پايدىسىنى، شۇنداقلا قۇسۇر ۋە زىيىنىنى ئوبدان چۈشىنىش، كۆڭۈل زەۋقىنى كۆزنىڭ زەۋقىدىن ئۈستۈن بىلىپ، ئۆزىنى تۇتۇش، چوڭلارغا ۋە خوتۇنلارغا ھۆرمەت، بالىلارغا شەپقەت كۆرسىتىش: ھارامدىن، زوراۋانلىق قىلىشتىن، يالغان -

چىلىقتىن، ئاچكۆزلۈك ۋە تەمەگەرلىكتىن، كىبىر ۋە ھەسەتخور-
لۇقتىن، خۇشامەت ۋە ساختىپەزلىكتىن، ۋاپاسىزلىق، خىيانەت-
كارلىق، ھاياسىزلىق، ئىككى يۈزلىمىلىك، زىناخورلۇق ۋەھاراقخورلۇق
قاتارلىق ئىللەتلەردىن قاتتىق ساقلىنىش ۋە باشقىلار. شائىر
ئىنسانىدا بولۇشقا تېگىشلىك بارلىق ياخشى خىسلەتلەرنى
ئەردەم، ئۇنىڭغا قارشى يامان ئىللەتلەرنى ئەردەمنىڭ دۈشمىنى
ۋە كىشىنى ئەڭ قەدىرسىز ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدىغان، ھەتتا
ئادەملىكتىن ھايۋانلىققا ئايلاندۇرۇپ قويىدىغان خەتەرلىك
نەرسىلەر دەپ قارايدۇ. قىسقىسى، شائىرنىڭ قارىشىچە، ئەردەم-
گۈزەل ئەخلاق - پەزىلەت دېمەكتۇر. ھەقىقىي ئىنسانىنىڭ بەلگە-
سى ئەردەمدۇر. تۆۋەندىكى مىسرالار مەسىلىنى تېخىمۇ يورۇ-
تۇپ بېرىدۇ:

152. بىلىمنى بۈيۈك بىل، ئۇقۇشنى (ئەقىلنى) ئۇلۇغ،
بۇ ئىككى يۈكسەلتۇر قۇلنىمۇ تولۇق.

154. ئەقىل قايدا بولسا، ئۇلۇغلۇق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا، بۈيۈكلۈك تاپۇر.

201. كىشىدىن كىشىنىڭ تولا پەرقى بار،
بىلىمدۇر بۇ پەرق، سۆز شۇ ھەقتە بارار.

262. بىلىمسىزگە تۆردە ئورۇن بولسا، كۆر،
بۇ تۆر بولدى پەگا، پەگا بولدى تۆر.

263. بولۇپ قالسا پەگا ئالىمغا ئورۇن،
بۇ پەگا بولۇر تۆر تېخى ئەڭ بۇرۇن.

.314 كىشىگە ئەقىل ۋە بىلىمدۇر كىشىنى،
ياماندىلىق قىلالماس ئەر كىشىنى بىلەن.

.315 كىشى ياخشى ئاتىنى كىشىنلەپ تۇتار،
كېرەكلىك ئېتىنى كۆزەتىپ تۇرار.

.317 ئەقىلدۇر ساڭا ئانت قىلىشقان ئاداش،
بىلىم چىن مېھرىبان ساڭا قېرىنداش،

.274 ئەقىل كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كۆركى كۆز.

.966 قارا باش دۈشمىنى قىزىل تىل ئېرۇر،
يېدى قانچە باشنى، يەنە ھەم يىيۈر.

.967 بېشىڭنى تىلەسەڭ تىلىڭنى تۈزەت،
تىلىڭ ھەر كۈندە بېشىڭنى يۆنۈر.

.1311 ھەر ئىشتا شېرىن تىل بولۇش يولىن تۇت،
تىلىڭ بولسا شېرىن، ساڭا كېلۈر قۇت.

.550 گۈۋەنمە بۇ بەختكە، ئەي بەخت تاپقۇچى،
بۇ بەخت كەلگۈچىدۇر يەنە كەتكۈچى.

.552 ساڭا تەگسە بەگلىك ئۇلۇغلۇق نوقۇل،
ئاقارغىچە باشىڭ كىچىك پېئىل بول.

1101. ئاقارسا ئاققۇدەك كىشىنىڭ بېشى،
ددلىن ئاققۇ كەبىي ئاقارتسۇن كىشى.

2201. كىشىنىڭ سەر خدلى ئۇياتلىق كىشى،
ئۇياتلىق كىشدۇر كىشلەر بېشى.

2205. ئۇياتسىز كىشدىن يىراق تۇر يىراق،
ئۇياتسىز كۆزدە خۇنۇك بىر قاراق.

863. تېشىدەك ئىچىمۇ، ئىچىدەك تېشى،
بۇ ياغلىغ بولۇر چىن ۋە توغرا كىشى.

864. چىقارىپ يۈرەكنى ئالقاندا تۇتۇپ،
ئۇيالماي يۈرەلسە ئەلنى كۆرۈپ.

2001. بولۇر تويمىغۇر ئول كۆزى ئاچ كىشى،
كۆزى ئاچقا يەتمەس بۇ دۇنيا ئېشى.

2002. بۇ ئاچكۆزلۈك ئاغرىق، داۋا يوق ئاڭا،
جاهاندا هېچكىم چارە تاپالماس بۇڭا.

2003. پۇتۇن ئاچ يېسە، ئىچسە ئاخىر تويار،
كۆزى ئاچ بۇ ئاچلىقنى ئۆلسە قويار.

2037. ياماندىن ياماندۇر ئەي ساهىبقران،
يالغانچى ئاتىنىپ قالسا ئەگەر خان.

848. ئۆزۈم خالىساڭ بىرى يالغانچى،
ئۇنىڭدىن كېيىنكى زۇلۇم قىلغۇچى.

849. بىرى ئاچكۆز، تەمەخور ۋە تويماس ئوزى،
بىرى ئالدىراڭغۇ، ئۇياتسىز كۆزى.

850. ھەر ئىشتا غەزەپكار، ئاچچىقى يامان،
قول ئەگرى، ھاراقتا بېرىلسە ھامان.

1672. بېخىللىقتىن ئۆزگە يامان نېمە بار؟
يېمەستىن يىغارمال، كېيىن مال قالار.

مۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ، شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «قۇتادغۇبىلىك» نوقۇل پەند ـ نەسىھەت كىتابى ئەمەس، بەلكى چىن مەنىسى بىلەن ئەخلاق ـ پەزىلەت تەربىيىسىنى مۇھىم مەزمۇنىنىڭ بىرى قىلغان كىشىلىك پەلسەپىسى ماھىيىتىدىكى پېداگوگىك ئەسەردۇر. بۇ ئەسەر دۇنياغا كېلىشتىن بۇرۇنقى بەزى ئەھۋاللارنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەلۇمكى، ئەخلاق تېمىسى ئىنسانىيەت مەدەنىيەتكە (سۆيلىزاتسىيىگە) قەدەم قويغاندىن باشلاپ تىلغا ئېلىنىشقا باشلىغان ۋە ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىي قىلغانسېرى تېخىمۇ ئاكتۇئال مەسىلە بولۇپ قېلىۋاتقان بىر تېما. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، مىلادىدىن 3000 يىل بۇرۇنقى قەدىمكى مىسىردا مەكتەپلەر ئۆچۈن ئەخلاق دەرسلىكلىرى تۈزۈلگەن. شۇ دەرسلىكلەرنىڭ بىرىدە مۇنداق مەزمۇنلار بار: «بىلىم سۆز ۋە قۇلاق ئارقىلىق كىرەر، ئەقىل ئۇنى سىڭدۈرەر، سۆزلىمەكتىن كۆرە، ئاڭلىماق ياخشى،

بىلگەنلىرىڭ بىلەن مەغرۇرلىنىپ كەتمەسلىكىڭ لازىم. بىلىملىك ئادەم پايدىلانغان كەبى، بىلىمسىز ئادەممۇ پايدىلىنىشنى بىلىدۇ. چۈنكى، بىلىم ۋە ھۈنەر - سەنئەتنىڭ چېكى يوق، پايدىلىق ياخشى سۆزلەر ئېسىل تاشقا ئوخشاش يوشۇرۇنلۇقتا تۇرىدۇ. سەن ئۇنى بىرەر چۆرە خوتۇن ياكى پېقىرنىكىمۇ پېقىرى ھېسابلانغان ئاددىي بىر كىشىنىڭ يېنىدىن تېپىۋېلىشىڭ مۇمكىن...ئاچكۆزلۈك - پۇتۇن يامانلىقلارنى ئىچىگە يىغقان بىر بوغچا، ئۇ ساقايماس (داۋاسىز) كېسەللىك ...سۆھبەت - بىر سەنئەت، بۇنى بىلىش ۋە ئۆگىنىش...ھەقىقەت ھەممە نەرسىدىن ئۈستۈن. ئۇنىڭ ئەردىمى (پەزىلىتى) مەڭگۈلۈكتۇر. ئۇنى ئاياغ - ئاستى قىلماقچى بولغانلار قاچانلا بولسا جازاسىنى تارتىدۇ.» مىسرلىقلاردىن ئىلگىرى، سۇمېرلارنىڭ مىلادىدىن 3500 يىل بۇرۇن «ئائىلە قانۇنى» ناملىق كىتاب يازغانلىقى مەلۇم. قەدىمكى جۇڭگو مۇتەپەككۇرلىرىدىن لاۋزى، كۇڭزى، مېڭزى قاتارلىق دانىشمەنلەرنىڭ ئەخلاق - پەزىلەت ھەققىدىكى بەزى سۆزلىرىنى ئەسلەپ ئۆتۈشمۇ «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئەردەم مەسىلىسىنى چۈشىنىشكە پايدىلىق: «بىلىمدىن ئۈستۈن ۋە قىممەتلىك نەرسە يوق، بۇنى بىلمەكنىڭ ئۆزى بىر پەزىلەت. بىلىم ئىنسانىنى كۆرەش قىلىشقا ئۈندەيدۇ. كۆپ سۆزلىمەك روھ تەڭپۇڭلۇقىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. قانائەتنىڭ چېكىدىن ئاشما. قانائەت تۇيغۇسىنىڭ ئۆزى بىر پۇتۇن بايلىق» (لاۋزى). «ئەگەر بىر كىم كونا بىلىملىرىنى يېڭىلىسا باشقىلارنىڭ مۇئەللىمى بولالايدۇ. پەزىلەت ھېچبىر يەردە ۋە ھېچقاچان يېتىم قالمايدۇ. ئۇنىڭغا دائىم قوشنىلار تېپىلىپ تۇرىدۇ....ئەگەر بىر كىم ھەددىن دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ

سەنئەتى نەمە دەپ سۆرىسا، خەلقنى تويدۇرماق، ئەسكەر تەربيەلىمەك ۋە خەلقتىن قانۇنلارغا ئىتائەت قىلماقنى، تۇغرا - دۇرۇس ياشاشنى تەلەپ قىلماق دەپ جاۋاب بېرەر ئىدىم» (كۆچىزى). «ئۆز خاتالقنى ۋە گۇناھنى بىلمەك ھەم بۇنى ئاشكارا ئېيتماق كىشى ئۈچۈن بىر پەزىلەت. ئەگ ئالىي مەرتىۋىدە تۇرغان مەمۇرىيلار بىلەن دۆلەت باشلىقلىرىمۇ شۇنداق قىلىشى لازىم. خەلق كۆچلىدىن ئورۇن ئالالمىغان باشقىلىقلار ئەمەلدىن چۈشۈرۈلۈشى كېرەك ...ئاقىل پادىشاھ يەر-زېمىنىنىڭ كەچلىكىنى ئەمەس، خەلقنىڭ ئىشەنچىنى، بىلىم ۋە تۇغرىلىقنى سۆيىدۇ» (مېچىزى). قەدىمكى ھىندىستاندىكى بۇددا ۋە بىراخمان ئەدەبىياتى ۋە، شۇنىڭدەك، قەدىمكى ئىران-مانىي ئەدەبىياتىدىمۇ ئەخلاق تەربىيىسىگە دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. ئىسلامدىن بۇرۇنقى بۇددىست ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. ئىسلامدىن بۇرۇنقى بۇددا ئەدەبىياتىدىن ئۇيغۇرتىلغا تەرجىمە قىلغان ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇددا ئەدەبىياتىدىن بىرمۇنچە ئەسەرلىرى مەسىلەن: «ئىككى تېكىن ھەققىدە رىۋايەت»، يەنى «شاھزادە قالىيامقارا بىلەن پاپامقارا رىۋايىتى» ئەنە شۇنداق ئەخلاقىي تەربىيىگە ئىگە ئەسەردۇر. بۇنداق مىسالالارنى ئاھايىتى كۆپلەپ كەلتۈرۈش مۇمكىن. مۇشۇ مىسالالارنىڭ ئۆزىدىنلا شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، قايسى زامان ۋە قايسى ماكانىدا ياشىغانلىقىدىن، قانداق ئېتىقاد ۋە كۆز قاراشتا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەخلاق - پەزىلەت مەسىلىسىدە قەدىمكى مۇتەپەككۇرلارنىڭ پىكىرلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ ياكى بىر - بىرىگە يېقىن كېلىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

بىراق، يۇسۇپ خاس ھاجىپ نوقۇل پەند - نەسىھەتچى ئەمەسلىكى، ئەخلاق - پەزىلەت تېمىسىدىكى گەپلىرىنى ئەسەر قەھرىمانلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىش

ئارقىلىق ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى يورۇتۇپ بېرىشكە، يەنى راتسىئونال بىر جەمئىيەت غايىسىنىڭ مەنسۇى گۈزەللىكىگە ئېرىشكەن ئىجتىمائىي ئادەملەر پائالىيىتى بىلەن ئەھلىگە ئاشۇرۇلغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ئىنتىلگەن ھەم پەيلاسوپ، ھەم سەنئەتكار بولغانلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. شائىرنىڭ زاھىت ئودغۇرمىش ئوبرازىنى يارىتىپ، ئۇنى ئەقىل-پاراسەت ۋە بىلىمنىڭ سىمۋولى بولغان ئەمەلىيەتچى دۆلەت ئەربابى ئۆگدۈلمىشكە قارشى قويغانلىقى، بىرىنىڭ تەرىكىدۇنيا-چىلىق مەيدانىدا، يەنە بىرىنىڭ ھاياتنى سۆيگۈچى ۋە جەمئىيەت يېتىنى ئۆزگەرتىش يولىدا كۈرەش قىلغۇچى رېئالىست جەڭچى مەيدانىدا تۇرۇپ كەسكىن مۇنازىرىلەشكەنلىكى، ئادىل قانۇن سىمۋولى كۈنتۇغدى ئېلىكنىڭمۇ ئۆگدۈلمىش بىلەن بىر مەيدانىدا تۇرۇپ ئىش قىلغانلىقى ۋە ئاخىر تەرىكىدۇنياچىلىق زاھىتنى يەڭگەنلىكى بۇنىڭ دەللىلى. ئەمەلىيەتتە، زاھىت ئودغۇرمىشنىڭ مەيدانغا چىقىشى بىلەن ئەسەردە دراماتىك توقۇنۇشلار كۈچىيىپ، شائىرنىڭ مەنسۇى كامالەت توغرىسىدىكى نۇقتىنەزەرلىرى تېخىمۇ روشەنلىشىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ روھىدىن بىزگە مەلۇمكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ نەپس ھېرىسلىقى، يەنى جىسمانىي پاراغەت، مال-دۇنيا يىغىش، ئابرويپەرەسلىك، كىشىلەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئىستىكى، قىسقىسى «دۇنيا مالى» غا تويماسلىق قاتارلىق ئىللەتلەر ئىجتىمائىي ئەخلاقنى بۇزىدىغان تۈپ ئامىللارنىڭ بىرى دەپ قارايدۇ ۋە جەمئىيەت ئەزالىرى (ئالىي ھۆكۈمداردىن تارتىپ ئاددىي پۇقرالىغىچە) نەپس ھېرىسلىقىدىن قۇتۇلسا، ھېچبولمىغاندا نەپسنى تۇتالسا، جەمئىيەت ئەخلاقى تۈزۈلىدۇ، دۆلەت كۈچىيىدۇ دەپ ئىشىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، «قوي يۈگىدىن تون كىيىپ، ئارپا-كېپەكنى ئوزۇق،

غارلارنى ماكان» قىلىدىغان «قانائەت» سۈپۈلى تەقۋادار زاھىت ئودغۇرمىش ئوبرازىنى يارىتىدۇ ۋە شۇ ئوبراز ئارقىلىق نەپس ھەرىسلىقىغا قاتتىق ھۇجۇم قىلىدۇ. ھەتتا، كۈنتۇغدى ئېلىسكە يۈزتۇرانە مۇنداق دەيدۇ:

5361. ئېلىك ئەي، ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭ كورقاراپ،
توپلايسەن ئۆزۈڭگە مالنى مۇنچىلاپ.
5362. دېگىزدىكى گۆھەر تۈگىمەس ساڭا،
تۈۋىدىكى ئونچە يېتىشمەس ساڭا.
5363. قوڭۇر يەر قېتىدىكى ئالتۇن كۈمۈش،
تېپەرسەن، تىلەكىڭ خەزىنە يىغىش.
5365. قوڭۇر يەردە ئونكەن ئۇ دانلاركى بار،
يىغىپ تولدۇرسەن ئۆلىگىدىن ئامبار.
5366. ئۇچارلىق، يۈرەرلىك ھەم سۈدا بېلىق.
قۇتۇلماس سېنىڭدىن ئەي مۇشكۈل قىلىق.
5373. قىيالاردا يۈرگەن كىيىك، تاغ تېكە،
سېنىڭدىن قۇتۇلماس، ئەي باتۇر بۆكە.
5376. بۆرە، تۈلكە، تۈگكۈز، ئېيىق، ئارسلان.
ئۇلار ئۈۋدا سەندىن قۇتۇلماس ھامان.
5379. قاچۇرماس ئۇچارلىقنى سەنىڭ قۇشلىرىڭ،
يۈرگۈزمەس يۈرەرلىكنى ئالغۇر ئىتلىرىڭ.
5380. ئاتالىق ئاتاسىز قالۇر ئۇ يالغۇز.
ئانالىق ئاناسىز بولۇر بىر ئوكسۈز.
5381. مۇشۇنچە جاھان ھەممە يەتمەس ساڭا،
تۈگىمەس، تۈگەرسەن، ئەي باتۇر تۈڭا.
5382. ئۇمۇمەن شۇ بىرقۇر كىيىم-گالنى دەپ،
بۇ دۇنيانى يىغدىڭ، كېتەرسەن ئۆلۈپ.

5384. قاراپ كۆرسە، هەممە شەرىسلىق ئېرور،
بۇ ئاچكۆز كىشىلەر قاچانمۇ تويۇر!

شائىرنىڭ ئودغۇرمىش ئوبرازىنى يارىتىشتىكى مەقسىتى، بىرتەرەپتىن يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، ئېكىسپىلاتاتسىيە ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىجتىمائىي تۈزۈمنى پاش قىلىش ۋە قامچىلاش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، رېئاللىقتىن قېچىپ، تەركىيدۇنياچىلىق بىلەن تاغلاردا زاھىت بولۇپ ياشاشنىڭ تۇغرا ئەمەسلىكىنى، يەنى قىيداپ يۇرۇش بىلەن جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، ناموۋاپىق ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ئۆزگەرتىپ، راتسونال جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئۈچۈن، ئۆگدۈلمىشتەك پائال ھەرىكەتچان بولۇپ ئەل-يۇرت بىلەن بىللە كۈرەش قىلىش لازىملىقىنى چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شائىر يەنە ئودغۇرمىش ئوبرازى ئارقىلىق جەمئىيەت ئەزالىرىنى ماددىي (جىسمانىي) ئىستەك ئارزۇلارغا ئارتۇقچە بېرىلىپ كەمتەسلىكىنى، چۈنكى، نەپس دېگەن نەرسىنىڭ تاكى ئادەم گۆرگە كىرمىگۈچە ئەنتىھاسى بولمايدىغانلىقىنى شۇنىڭ ئۈچۈن ماددىي ئىستەكلەرگە نىسبەتەن قانائەتچان بولۇشنىڭ لازىملىقىنى تەكىتلەيدۇ. شائىرنىڭ ئودغۇرمىشىنى «قانائەت» ياكى «ئاقىۋەت» سىمۋولى قىلىشتىكى مۇددىئاسىمۇ شۇ بولسا كېرەك.

5

دېمەك، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ مەنىۋى كامالىتى مەسىلىسى «قۇتادغۇبىلىك» تىكى مەركىزىي مەسىلىلەرنىڭ بىرى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇيۇك مۇتەپەككۇر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسانىنىڭ مەنىۋى كامالىتىنى دۆلەت ۋە جەمئىيەت ھاياتىدا ئەڭ مۇھىم رول ئوينايدىغان ئامىل دەپ ھېسابلايدۇ ۋە ئۆزى ئارزۇ قىلغان راتسىئونال جەمئىيەت غايىسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىدا ئاشۇ ئاملىغا تايانماقچى بولىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، ئىچكى-تاش-

قى سەۋەبلەر بىلەن پارچىلىنىپ، زاۋاللىققا يۈز تۇتۇش خەۋىپىدە قالغان قاراخانىلار سۇلالىسىنى ئالدى بىلەن جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ روھىي دۇنياسىدا ئىسلاهات يۈزگۈرۈش ئارقىلىق قايتا جانلاندۇرۇشقا ئىنتىلىدۇ، شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، يۈسۈپ خاس هاجىپ قاراخانىلار دەۋرىنىڭ بۈيۈك شائىرىلا ئەمەس، قىزغىن ۋەتەنپەرۋەر مۇتەپەككۇرى ئىدى.

يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ قارىشىچە، جەمئىيەت ئەخلاقىنىڭ بۇزۇلۇشى دۆلەتنىڭ ئىستىقبالىغا بۇۋاستە تەسىر قىلىدۇ. مىللەتنىڭ زاۋاللىقىغا سەۋەب بولىدۇ. جەمئىيەت ئەخلاقىنىڭ تۇزۇلۇشى ئۇچۇن ئادىل قانۇن بەرپا قىلىنىشى ۋە قاتتىق ئەمەلگە قويۇلۇشى لازىم. يەنى «مەيلى ئوغلى ياكى يېقىن تۇغقىنى، ياكى يولۇچى، ئۆتكۈنچى، مېهمىنى» بۇسۇن قانۇن ئالدىدا هەممىنى باراۋەر كۆرۈپ، هېچكىمنى «بەگ ۋە قۇل دەپ ئايرىماي»، هەممىنىڭ ئىشىنى «ئادالەت بىلەن هەل قىلىدىغان» (809، 817، 818، ۋە821 - يىيىتلارغا قارالسۇن) ئادىل هۆكۈمدار يۇرت سورىشى كېرەك. ئۇ هۆكۈمدارنىڭ ئۆزى ياخشى بولسا، خەلقمۇ ياخشى بولىدۇ، يامانلار باش كۆتۈرەلمەيدۇ. ئەگەر هۆكۈمدار يامانلارنى قانات ئاستىغا ئالسا، يامانلار ئەلنىڭ بېشىغا بالا كەلتۈرىدۇ(887 ، 888 ، 889 ۋە 892- يىيىتلارغا قارالسۇن) دېمەك ئىنسان خۇلقىنىڭ تۇزۇلۇشى ئادىل قانۇننىڭ كاپالىتىنى تەقەززا قىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» هەققىدە هەرقايسى ئەلدە قولغا كەلتۈاتقان تەتقىقات نەتىجىلىرى بۇ ئەسەرنىڭ بارتولد ئېيتقاندەك «تېپتىقسىز ماجاز (مېتافورا) لار ۋە تۇرمۇشتىن بەك يىراق بولغان بىر تۇركۈم قۇرۇق نەسىھەتلەر كىتابى» ئەمەس. بەلكى رېئىست رەهمىتى ئاراتنىڭ ئېيتقىنىدەك «ئىنسان هاياتىنىڭ مەقسىتىنى تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭ جەمئىيەت ۋە دۆلەت

مىقياسىدىكى ۋەزىپىسىنى تەيىن قىلىپ بەرگەن ھايات پەلسە-
پىسى» ئىكەنلىكىنى كۆنسايىن مۇئەيىەنلەشتۈرۈپ بەرمەكتە،
ئىنسان ۋە ئۇنىڭ مەنىۋى كامالىتىنىڭ جەمئىيەت ۋە دۆلەت
ھاياتىدا قانداق مۇھىم رول ئويناىدىغانلىقى، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ
مەنىۋى گۈزەللىكىنى كامالەتكە يەتكۈزۈش ھەر كىشىنىڭ ئىن-
سانىي بۇرچى ئىكەنلىكى توغرىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» تە بايان
قىلىنغان بىر يۇرۇش نەزەرىيىۋى پىكىرلەرمۇ بۇ ئەسەرنىڭ
ئاددىي نەسىھەت كىتابى ئەمەس، ھەقىقەتەن ئىنسانىنىڭ «ھايات
پەلسەپىسى» ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىنسانىنىڭ مەنىۋى كامالىتى قا-
نۇن ۋەجەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەسىلىسىدە ئۆ-
زىگە خاس بولغان قاراشلىرىنى مۇنداق فورمۇلا بىلەن كۆرسە-
تىش مۇمكىن:

ئەقىل + بىلىم + ئەردەم = (بولىدۇ) ھەقىقىي ئاددەم؛
ھەقىقىي ئادەم + ئادىل قانۇن = (بولىدۇ) راتسىئونال جەمئىيەت؛

XI ئەسىر ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرىنىڭ بۇ قاراشلىرى ھا-
زىرقى كۈن ئۈچۈنمۇ زور رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. دۇنيا
ئالىملىرىنىڭ مۇنۇ سۆزلىرىمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ:
«تەرەققىياتنىڭ ھەقىقىي بەلگىسى — بايلىق ياكى تەلىم دەرىجىسى
ئەمەس، شەھەرلەرنىڭ چوڭلۇقى ئەمەس، ھوسۇلنىڭ موللۇقى
ئەمەس، بەلكى شۇ يۇرت باغرىدا تەربىيىلىنىۋاتقان ئىنسان ف-
ياپىتىدۇر» (ر. ئەمېرسۇن). «ئالىم، شائىر، جەڭچى، قانۇنشۇناس
ۋەھاكازا بولۇش ياخشى. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىنسان
بولماسلىق يامان» (ۋ. گ بېلىنسكى). «ئادەم جەمئىيەت، دۆلەت
مەنپەئەتلىرىگە قانچىلىك كەڭ نەپ يەتكۈزسە، ئۇ شۇنچىلىك
كامالەتكە يەتكەن بولىدۇ» (د. ئى. مېندېلىيېۋ).

پايدىلانمىلىغان ماتېرىياللار:

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، مەركىزى مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل، بېيجىڭ.

② مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋانۇ لۇغەتىت - تۈرك»، 1- توم. 420 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل ئۈرۈمچى.

③ «ئوغۇزنامە».

④ «كۆلتېگىن تابىدىسى».

⑤ «ئوكيانۇس» 303، 350 - بەتلەر، شاڭخەي قامۇس نەشرىياتى، 1980 - يىل.

⑥ «تۆت كىتابنىڭ ھازىرقى زامان تىلىدىكى شەرھى» — «لاۋزى بابى».

⑦ كۆكزى: «مۇھاكىمە ۋە بايان» 232 - بەت، 1963 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

⑧ دىلاچار: «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى»، 1972 - يىل، ئەنقەرە.

⑨ بارتولد: «ئىسلام مەدەنىيىتى تارىخى» 1940 - يىل، ئىستانبول.

⑩ رېشىت رەھمىتى ئارات: «قۇتادغۇبىلىك» مەتنى، 1947 - يىل، ئىستانبول.

⑪ «ئەدەبىيات ۋە سەنئەت»، 1987 - يىل، تاشكەنت.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ شېئىرىي قىممىتى *

«قۇتادغۇ بىلىك» XI- ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق نامايەندىسى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ تىپىك نەمۇنىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ ئەسەرنى ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلماي تۇرۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ، بولۇپمۇ، ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىنى يورۇتۇپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس.

قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىن مۇستەسنا، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەردە شېئىرىيەت ژانىرى ئومۇمەن تېخى خەلق قوشاقلىرى باسقۇچىدا تۇرغان، مىللىي شېئىرىيەتنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بىرەر يازما نەمۇنىسى تېخى مەيدانغا كەلمىگەن شارائىتتا، «قۇتادغۇ بىلىك» تەك يېرىك بىر داستاننىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكى ھەقىقەتەنمۇ دىققەتكە سازاۋەر مەسىلە. بولۇپمۇ مەزمۇننىڭ كەڭلىكى، ئىلمىيلىق دەرىجىسىنىڭ يۇكسەكلىكى ئېتىبارى بىلەن ئېنسىكلوپېدىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن مۇنداق بىر يېرىك ئەسەرنىڭ ئەرەب پارس شېئىرىيىتىدە نادىر شەكىل ھېسابلانغان مەسنەۋىي شەكلىدە، يۇكسەك دەرىجىدە قېلىپلاشقان ئاروز ۋەزنىدە يېزىلغانلىقى، يەنە كېلىپ «ئاروز ۋەزنى پەقەت ئەرەب-پارس تىللىرىغىلا خاس ۋەزىن» دېگەن قاراشنىڭ ئەكسىچە، «قۇتادغۇ

---

* بۇ ماقالە 1993-يىلى ئۆكتەبىردە بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارالىق «قۇتادغۇبىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمەيىغىندا ئوقۇلغان ۋە «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ شۇ يىلدىكى 6-سانىدا ئېلان قىلىنغان.

بىلىك» نىڭ ئۇيغۇر تىلىدا دەل شۇ ۋەزىندە مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىلىپ چىققانلىقى تېخىمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر.

دېمەك، «قۇتادغۇ بىلىك» مەزمۇنىنىڭ كەڭلىكى ۋە باش تېمىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەنلا ئەمەس، شەكىل، ئۇسلۇب جەھەتتە دەۋر بۆلگۈچ ئەدەبىي ئەسەر بولغانلىقى بىلەنمۇ ئەتراپلىق تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك ئەسەردۇر.

بىرىنچى، «قۇتادغۇ بىلىك» تىل بۇرۇنقى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مىسال كەلتۈرۈلگەن خەلق قوشاقلىرى ۋە نامەلۇم شائىرلاردىن نەقىل ياكى ئىقتىباس قىلىنغان بېيىت ۋە تۆتلۈكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، «قۇتادغۇ بىلىك» تىل بۇرۇنقى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۈچۈن بىردىنبىر ئىشەنچلىك مەنبە قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر شېئىرلىرىدۇر. ھەرقايسى ئەللەر شەرقشۇناسلىرى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر شېئىرلىرىنى قەدىمكى يادىكارلىقلار سۈپىتىدە قېزىش، توپلاش، تەرجىمە ۋە نەشىر قىلىشقا ناھايىتى زور ئەمگەك سىڭدۈردى. تۈركىيە ئالىمى رېشىت رەھمىتى ئارات ئەنە شۇ قىممەتلىك ئەمگەكلەرنىڭ مۇجەسسەمى سۈپىتىدە بۇ شېئىرلارنىڭ ترانسكرىپسىيەلىك تېكىستىنى تۈركچە تەرجىمە ۋە ئىزاھاتلىرى بىلەن نەشىر قىلىغاندىن بۇيان * قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر شېئىرلىرى ساھەسىدىكى تەتقىقاتقا تېخىمۇ كەڭ زېمىن ھازىرلاندى. كۆپ قىسىمى ئاپىرىنچۇر تېكىن، كۈل تارقان، ئاسىغ تۇتۇق، چەسسويا تۇتۇق، قالىم كەيشى قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئىجادىي ئەسەرلىرى، مەلۇم قىسمى تەرجىمە ئەسەرلەردىن ئىبارەت بولغان قوجۇ (ئىدىقۇت) شېـ

---

* رېشىت رەھمىتى ئارات: «قەدىمكى تۈرك شېئىرلىرى»، 1965 - يىل. ئەنقەرە.

ئىرلىرى سان جەھەتتىن خېلى زور سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. بىرەر ماقالىدە بۇ شېئىرلارنى بىر-بىرلەپ تەھلىل قىلىش مۇمكىن ئەمەس. بىز پەقەت بۇ شېئىرلارنىڭ بەزى كەڭدىلىك خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستىدىلا توختىلىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى مانىزم ۋە بۇددىزم ئىدېئولوگىيىسىنى ئاساس قىلغانلىقى، تېل جەھەتتە ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولغانلىقى، شېئىرىي ماھارەتتە ئالاھىدە يۇكسىلىپ، ئۆزىگە خاس شەكىل ۋە ئۇسلۇب يارىتىلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ دېيىشكە بولىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، مانىي ۋە بۇددا غا بېغىشلانغان مەدھىيە ۋە مۇناجاتلارنى، دۇنيا ۋە تىلەكلەرنى، دىنىي ئەخلاق مەزمۇنىدىكى پارچىلارنى، مۇھەببەت لېرىكىسى ۋە تەبىئەت تەسۋىرلىرىنى، قەدىمكى ماقال-تەمسىللەرنى ۋە كېيىنچە ئىسلام مەدەنىيىتى شارائىتىدا يېزىلغان پارچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتە، ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن تامامەن يېڭى بىر باسقۇچقا كىرگەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ جەھەتتە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان ئالامەتلەرنىڭ بىرى مىسرا تۇزۇلۇشىنىڭ ئەركىن شەكىلدە بولغانلىقىدىن ئىبارەت. يەنى بۇ شېئىرلار تامامەن بارماق (ھېجا) ۋەزنىدە يېزىلغانلىقىغا قارىماي، مىسرالار ئۇزۇن-قىسقا تۇزۇلگەن چاچما ياكى ئەركىن شېئىرلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئاپىرىنچۇر تېكىنىڭ بىر مۇھەببەت لېرىكىسىدىن ساقلىنىپ قالغان تۆۋەندىكى قۇرلار بۇنىڭ روشەن مىسالىدۇر:

ئەسلى تېكىست:

ئا .....
ئادەمنىڭ ئامراق ...
ئامراق ئۆز — كىيىم

قاسىنىڭ (يۇ) قادىغۇرۇلمەن
قادىغۇردۇق (چا)قاشى كۆركەم
قاۋۇشىغسا يۇرمەن

ئۆز ئامراقىمىن ئۇيۇلمەن
ئۇيۇ ئېۋۈرۈلمەن ئۇدۇ ... چۈن
ئۆز ئامراقىمىن ئۆپۈگ سەيلەمەن

بارايىن تىمەر باچ ئامراقىم
بارۇ يەمە ئۇماز مەن
باغىرساقىم

كىرەيىن تىمەر كىچىكىيەم
كىرۇ يەمە ئۇماز مەن
كىن يىمپار يىدلىغنم

ياروق تەگرىلەر يارلىقازۇن
ياۋاشىم بىرلە
ياغىشىپان ئادرىلمالىم

كۈچلۈگ پرىشتىلەر كۈچ بىرزۇن
كۆزى قارام بىرلە
كۈلۈ شۇ گېھن ئولۇرالىم

يەشمسى:
ئا.....
مەسىلسىز ئامراق،
ئامراق جېنىم.....

(سەن) نىگارىمنى ئويلاپ قايغۇرۇرمەن،
قايغۇرغانسېرى قاشى گۈزەلىم (بىلەن)
قوۋۇشقۇم كېلۈر.

ئۆز ئامرىقىمنى ئويلايمەن،
ئويلاپ ـ ئويلاپ تۇرغانسېرى
ئامرىقىمنى سۆيگۈم كېلۈر.

باراي دېسەم، گۈزەل ئامرىقىم،
بارالمايمەن تېخى
مېھرىبانىم.

كىرەي دېسەم، كېچىكىدىمەن،
كىرەلمەيمەن تېخى
ئىپار ھىدلىقىم.

يورۇق تەكرىلەر يارلىقاسۇن،
مۇلايىم (يار) بىلەن
بىللە ئۆتەي (بولاي) ئايرىلمايلى.

كۈچلۈك پىرىشتىلەر مەدەت بېرسۇن،
كۆزى قارام بىلەن
كۈلۈشۈپ ئولتۇراي.

بۇ ھال ئاپىرىنچۇر تىكلىدىن باشقا شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا» دېگەن شېئىردىن بىر پارچە:

ئەسلى تېكىست:

ئادقا شۇتۇرۇر قات-قات تاغدا
ئامىل ئاغلاق ئارانياتاندا
ئارتۇچ سۆگۈت ئالتىنتا
ئاقار سۇۋلۇقتا

ئامرانچىغىن ئۇچتاچى قۇشقىنالار
تىرىنلىك قۇۋراغلىقتا
ئاتقاغسزىن مەڭى تېگىنگۈلۈگ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا

يەشمىسى: قاتار-قاتار، قات-قات تاغلاردا،
تېپتىنچ ئارامىلىق ئارانياتاندا،
ئارتۇچ، سۆگەت ئاستىدا،

ئاقار سۇلار بويىدا،
شادىمان ئۇچقان قۇشلار كېلىپ،
توپلىنىدىغان جايلاردا،
غەم-ئەندىشىسىز ھۇزۇر سۈرگۈلۈك
ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، مىسرالارنىڭ مۇنداق ئۇزۇن-قىسقا تۇزۇلگەنلىكى شېئىرغا ھېچقانداق نۇقسان يەتكۈزمىگەنىنىڭ ئۈستىگە، شېئىرنىڭ ئاھاڭداشلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشكە، ھېس-

تۇيخۇلى يەنىمۇ ئۇرغىتىشقا ياردەم بېرىش رولىنى ئويناڭان. بەزى شېئىرلاردا قىسقا مىسرالارنىڭ تەكرارلىنىشى بىلەن شېئىرغا يېڭىباشتىن جان كىرىپ، ئۇنىڭ جەزىبىلىك كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان. بۇنىڭ ئۈچۈن نامەلۇم بىر شائىرنىڭ مەدھىيە تېمىسىدىكى شېئىرىدىن تۆۋەندىكى پارچىنى مىسال كەلتۈرۈش كۇپايە:

ئەسلى تېكىست:

ئەركلىگ ئۇلۇغ ئېلىگىمىز ئېرۇرسىز
ئالتۇنچا تومىمىش
تومىلۇنچا تومىمىش
قۇتلۇغ بىلگە بەگۈمىز ئېرۇرسىز

يەشمىسى:

سىز بىزنىڭ قۇدرەتلىك پادىشاھىمىز سىز،
ئالتۇندەك پاك،
مەرۋايىتتەك ساپ،
قۇتلۇق دانا بېگىمىز سىز.

ئىككىنچى، كۇبلېتلارنىڭ ھەر خىل شەكىلدە، ئەركىن تۈزۈلىشىنىمۇ قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن: يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن كۇبلېتلار ئۇچ، تۆت، سەككىز مىسرادىن تەركىب تاپقان. ھەتتا ئاپىرىنچۇر تېكىنىنىڭ «تاڭ تەڭرى» ناملىق شېئىرىنىڭ كۇبلېتلىرى ئىككىلىك، تۆتلىك ۋە بەشلىك شەكلىدە تۈزۈلگەن.

مەسىلەن:

ئەسلى تېكىست:

تۇرۇڭلار قامۇغ بېگلەر قاداشلار

تاك تەڭرىگە ئۆگىلەم
كۆرۈگمە كۈن تەڭرى
سىز بىزنى كۆزىدىك
كۆرۈنۈگمە ئاي تەڭرى
سىز بىزنى قورتغارىك

تاك تەڭرى
يىدلىغ يىپارلىغ
يارۇقلۇغ ياشۇقلۇغ
تاك تەڭرى
تاك تەڭرى

.....

يەشمىسى:

تۈرۈكلار بارلىق بەگلەر، ئىرىندىداشلار.
تاك تەڭرىنى مەدھىيىلەيلى!

ئايان بولغان كۈن تەڭرى،
سىز بىزنى كۆزىتىك.
بالقىپ چىققان ئاي تەڭرى
سىز بىزنى قۇتقۇزۇك!

تاك تەڭرى
خۇش پۇراقلىق، ئىپارلىق.
پارلاق (ۋە) نۇرلۇق
تاك تەڭرى!
تاك تەڭرى!

.....

ئەمما قوجۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى

يەنىلا ئەنئەنىۋى تۆتلىكلەردىن ئىبارەتتۇر.

ئۇچمەنچى، قوچۇ (ئىدىقۇت) شېئىرلىرىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى شۇكى، مۇتلەق كۆپ قىسمى (ئايرىم كۆبلىتلاردىن مۇستەسنا) ھەم باش قاپىيىلىك، ھەم ئاياغ قاپىيىلىك شەكىلدە يېزىلغان. ھەتتا بۇ شېئىرلاردا ئاياغ قاپىيىگە قارىغاندا باش قاپىيىگە كۆپرەك دىققەت قىلىنغان. شېئىرنى ھەم باش، ھەم ئاياغ قاپىيىلەر بىلەن يېزىش قوچۇ ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ئاجايىپ بىر ئىجادى بولۇپ، مۇنداق شېئىرلار ئۆزىنىڭ ئاھاڭدارلىقى بىلەن كىشى قەلبىنى قاتتىق لەرزىگە سالىدۇ. تۆۋەندىكى مەرسىيە ئەنە شۇنداق شېئىرلارنىڭ بىرى:

ئەسلى تېكىست:

ئاقلار بۇلۇت ئۆرلەپ گۈركىرەپ،
ئالقۇقا مۇ ياغۇرۇر.
ئاق بىر ساچلىغ قارى ئانام،
ئاچىيۇ مۇ ياشلىرىن ئاقىدۇر.

* *

قارالار بۇلۇت ئۆرلەپ كۆكىرەپ،
قارمۇ ياغمۇر ياغۇرۇر.
قارى ياشلىغ ئول ئانام،
قايغۇدا مۇ ياشىن ئاقىدۇر.

* *

يازقى بۇلۇت ياشلاپ كۆكىرەپ،
ياغمۇرلار مۇ ئول ياغىدۇر.
ياشى كىچىگ ئالغانلارىم،
ياشلىرىن مۇ ئاقىدۇر.

* *

كۆزكى بۇلۇت كۆكسرەپ ئۆرلەپ،
كۆپ مۇ يامغۇر ئول ياغدۇر.
كۆڭۈل تاشسم ئىكى كىچىك،
كۆز ياشلىرىن مۇ ئول ئاقدۇر.

يەشمسى:

ئاق بۇلۇتلار ئۆرلەپ گۈركسرەپ،
تەرەپ ـ تەرەپكە قارمۇ ياغدۇرار.
ئاق چاچلىق قېرى ئانام
غەم ـ قايغۇدا ياشلار ئاققۇزار.

قارا بۇلۇتلار ئۆرلەپ گۈرۈلدەپ،
قارمۇ، يامغۇرمۇ ياغدۇرار.
ئۇ قېرىغان چوڭ ياشلىق ئانام
قايغۇ ئىچىدە ياش ئاققۇزار.

يازقى بۇلۇت چاقماق چېقىپ گۈركسرەپ،
قاتتىق يامغۇر ياغدۇرار.
ئۇ مېھنىڭ ياش خۇتۇنۇم
كۆز ياشلىرىن ئاققۇزار.

كۆزگى بۇلۇت ئۆرلەپ گۈرۈلدەپ
كۆپلەپ يامغۇر ياغدۇرار.
جان باغرىم ئىككى نارەسىدەم،
كۆز ياشلىرىن ئاققۇزار.

بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، باش قاپسىسە رېتتوردىك

(كۆچەيتىپ ئېيتىلىدىغان ئاھانگدا) ئۇرغۇ بىلەن ئوقۇلىدىغان بولـ
غاچقا، شېئىرنىڭ ئاھانگدارلىقىنى ئالاھىدە كۆچەيتىش رولىنى
ئويناپدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ ئەنئەنە بىزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ
كېلەلمىدى.

دېمەك، قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر شېئىرلىرى شېئىرىي
شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتە يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن بولۇپ،
ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر، شائىرانە تەسۇر (ئوخشىتىش، قىلىقلاندۇـ
رۇش، كىنايە، ئىستىئارە، مۇبالىغە) ۋە رىتىم، قافىيە، ۋەزىن،
تۇراق، ئاھانگدارلىق قاتارلىق شېئىرىيەت ۋاستىلىرىدە ئۆزىگە
خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئەپسۇسكى، قوجۇ (ئىدىقۇت)
شېئىرلىرى سان جەھەتتىن خېلى كۆپ بولسىمۇ، ئۇيغۇر ئەدەبـ
ياتىغا ۋەكىللىك قىلالايدىغان يىرىك بىر كلاسسىك ئەسەرنىڭ مەيدانغا
كەلگەنلىكى مەلۇم ئەمەس، ياكى مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ بىزـ
نىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كېلەلمىگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئىككىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى

ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، «قۇتادغۇ
بىلىك» ئۆزىنىڭ شەكلى بىلەن داستان دەپ ئاتالسىمۇ، ئۇ
ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىگە ئوخشاش قەھرىمانـ
لىق داستانى، ياكى ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى
تەسۋىرلەنگەن ئىشق-مۇھەببەت داستانى ئەمەس، بەلكى بىر
مۇتەپەككۇرنىڭ دۆلەت ۋە قانۇن، ئىنسان ۋە جەمئىيەت، بـ
لىم ۋە ئەخلاق قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەر ھەققىدىكى قاراشلـ
رىنى، «غايىۋى جەمئىيەت» ھەققىدىكى پىكىر-ئارزۇلىرىنى
ئۆز ئىچىگە ئالغان پەلسەپە كىتابى ياكى «كىشىلىك پەلسەپـ

سىدۇر»، باشقىچە ئىپتقاندا، «XI ئەسىرگىچە» بولغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاق-پەزىلەتلىرىنى بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن» * بىر قامۇستۇر. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ كىتاب ئىچكى تۈزۈلۈشىنىڭ داستان ياكى دراما شەكلىدە بولغانلىقى بىلەن، بولۇپمۇ شېئىرىي ماھارەت جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ شېئىرىيەت ژانىرى بويىچە ئەڭ نادىر ئۇلگىسىدۇر. بۇنىڭ ئاساسلىرى شۇكى:

بىرىنچىدىن، «قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا تۇنجى قېتىم دۇنياغا كەلگەن كۆلەمى ئەڭ زور، بەدىئىي قۇرۇلمىسى ئەڭ مۇكەممەل لىرو-ئېپىك داستان.

ئىككىنچى، «تۈركىي تىل ئەرەب تىلى بىلەن بەيگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقان» زامانداش، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بالاغەت ۋە پاساھىتىنى شېئىر ئارقىلىق نامايەن قىلىپ، تۈركىي تىلىنىڭ ئەرەب ۋە پارس تىلى بىلەن تەڭ بەيگىگە چۈشەلەيدىغانلىقىنى ئەدەبىي ۋاستىلەر بىلەن تۇنجى قېتىم ئىسپاتلىغان ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» تۇر.

ئۈچىنچى، «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى مۇكەممەل سۈژېت لىنىيەسى، دراماتىك توقۇنۇشلار، ھەر بىرى ئۆزگىچە خاراكتېر-

---

* مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرىگە يېزىلغان مۇقەددىمىگە ۋە 5 - بېتىگە قارالسۇن (بىرىنچى توم، 27 - بەت)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى.

گە ئىگە پەرسونا ژلار تەسۋىرى XI ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ھېكايىچىلىك سەنئىتىنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن نەق دەرىجىدە يۇكسەلگەنلىكىنىڭ بىر دەلىلى بولسا، ئۇرغۇنلىغان مىسرالاردىكى ياقۇتتەك چاقناپ تۇرىدىغان شېئىرىي دۇردانىلەر بۇ داستانىنىڭ شېئىرىي ماھارەتتە ئۆز دەۋرى ئۈچۈنلا ئەمەس، بۈگۈنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۈچۈنمۇ قىممەتلىك نەمۇنە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «پارلاق ماھار مەدھىيىسى»گە بېغىشلانغان تۆۋەندىكى قۇرلارنى ئوقۇغىنىمىزدا، ماھار تەسۋىرىگە دائىر شائىرانە ئىبارىلەرنىڭ ھەممىسىنى گويا يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئېيتىپ تۈگىتىۋەتكەندەك ھېسسىياتقا كېلىشىمىز مۇمكىن.

63 . ئېسىپ كەلدى شەرقتىن ماھار شامىلى،
بىزەشكە جاھان ئاچتى جەننەت يولى.

64 . قوڭۇر يەر ئىپار تولدى، كافۇر كېتىپ،①
بىزەنمەك تىلەر دۇنيا كۆركەم ئېتىپ،

65. يېقىمسىز قىشنى قوغلاپ يازغى ئېسىن②
پارلاق ياز يەنە قۇردى دۆلەت يايىن.

66. قۇياش ياندى بولغاي يەنە ئورنىغا،
بېلىق قۇيرۇقىدىن قوزى بۇرنىغا.

67. قۇرۇغان ياغاچلار كىيىندى يېشىل،
بىزەندى سۆسۈن، ھال، سېرىق، كۆك، قىزىل.

68. قوڭۇر يەر يېپىندى يىپەك تورقىنى،
تاۋغاچ رەختى يايدى قىتان كارۋىنى.

① «كافوردەك ئاق قارلار كېتىپ» دېگەن مەنىدە.
② ئېسىن — (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) «شامال» مەنىسىدە.

69. دالا، قىر، ئويمان‌تۇشه‌ندى يېيىپ،
بەزه‌ندى ۋادىلار يېشىل، ھال كىيىپ.

70. تۇمه‌ن ره‌ڭ چېچه‌كله‌ر ئېچىلدى كۈلۈپ،
ئىپار، كافۇر ھىدىغا دۇنيا تولۇپ.

71. ئېسسىپ تاڭ شامىلى قه‌له‌مپۇر پۇراق،
ئىپار ھىدىغا تولدى دۇنيا بىراق.

72. غاز، ئۆرده‌ك، قىل ①، ئاققۇ خۇشاللىق بىله‌ن،
قاقىلداپ ئۇچۇشار يۇقىرى - تۆۋه‌ن.

73. ئه‌نه كۆر، بىرى قونسا، ئۇچار ئۇ بىرى.
بىرى ئۇزسه ئويناپ، ئىچه‌ر سۇ بىرى.

74. تىزىلغان تۆگىده‌ك كۆكۈش تۇرنىلار،
ئۇچار، يه‌لپۇنه‌ر هه‌م ئۇنىن ياڭرىتار.

75. ئۇلار قۇش سايرىدى ئۇنده‌پ يولدىشىن،
گۈزه‌ل قىز قىچقىرغان كه‌بى سويمىشىن،

76. قاقىلدىدى كه‌كلىك، كۈلۈپ قاتقارا②،
قىزىل ئاغزى قانده‌ك، قېشى قاپقارا.

---

① قىل ــ قىلقۇيرۇق؛
② قاتقارا ــ قاقاقلاپ،

78. چېچەكنىكتە مىلك ئىلدا بۇلبۇل ئۇنى،
ئۇقۇر «سۇرە ئەبرى» نى كۈن ھەم تۇنى.

79. ئىلىك، جەرەن گۈل ئۈستىدە ئويناشۇر،
بۇغا ـ مارال قىيغىتىپ ئويناپ سەكرىشۇر①.

تاڭ سەھەر ۋە كېچە، مەنزىرىسى تەسۋىرلەنگەن مىسرالارمۇ
ئۇزۇنىڭ سېھىرلىك كۈچى بىلەن كىشىنى مەپتۇن قىلىدۇ:

3839. شەرقتىن چاقنىدى ئوتتەك يېلىن،
يورىدى جاھان يۈز ئاچقاندەك كېلىن.

3288. يىپەك قالقان بېشىن چىقارغان ھامان،
يورۇق يۈز كۈلگەندەك يورىدى جاھان.

3284. يېيىپ ساچىن ساما ياپتى نۇر يۈزىن،
گۈزەل زۇلپى قاپلاپ كەتتى يەر يۈزىن.

3948. يوشۇردى يۈزىن يەرگە رۇمى قىزى،②
جاھانىنىڭ تۈسى بولدى زەڭگى يۈزى.

«ئودغۇرمىشنىڭ ئېلىگگە نەسىھىتى» بابىدىكى بىر قاتار
مىسرالارنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئوت يۈرەك بىر شائىرنىڭ بۇيۇك

---

① مىسالار «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
تىلىدىكى نەزمى يەشمىسى بويىچە ئېلىندى ۋە تۈۋەندىمۇ شۇنداق.
② رۇمى قىزى ــ قۇياش مەنىسىدە.

هۆكۈمدار ئالدىدا كۆكرەك كېرىپ، ھېچنېمىدىن ئەيمەنمەي، ئۈنى دادىللىق بىلەن پاش قىلغان يالقۇنلۇق شىكايەتنامىسىنى ئاڭلاپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ شېئىرىي ماھارىتىگە تەسىن ئوقۇماي تۇرالمايمىز («قۇتادغۇبىلىك»، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمى يەشمىسى، 1103 — 1099 - يەتتىرگە قاراڭ.) يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىر بولۇش سۈپىتى بىلەن ھايات ۋە ئەمگەكنىڭ قىممىتى، ئىنسانىي پەزىلەت، بىلىم، تىل، ئەقىل - ئىدراك بابىدا ھەم لىرىك، ھەم ئافورىستىك (ئەقلىيە، ھېكمەت) دۇردانىلىرىنى بىزگە مىراس قالدۇرغاندۇركى، بۇ قىممەتلىك مىراسلار قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئېسىل نەمۇنىلىرى ۋە خەلق ماقال - تەمسىللىرى قاتاردا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن:

314. كىشىگە ئەقىل ۋە بىلىمدۇر كىشەن،
يامانلىق قىلالماس ئەر كىشەن بىلەن.

1015. تولا سۆز بىلەن ئالىم بولالماس كىشى،
كۆپ ئاڭلاپ بولۇر ئۇ ئالىم تۆر بېشى.

163. قەدىرلىك قىلار تىل، تاپار بەخت كىشى،
قىلار ئەرنى تىل خار، كېتەر ھەم بېشى.

167. سۆزۈڭنى كۆزەتكىن، بېشىڭ كەتمىسۇن،
تىلىڭنى كۆزەتكىن، چىشىڭ سۇنمىسۇن،

164. ئىشكىتە تۇرار ئارسلاندۇر بۇ تىل،
ئەي ئۆيلۈك ھەزەر قىل، بېشىڭ يەيدۇ بىل.

2579. كىشى سۆز ۋە تىلدىن بەرەركەن ئازار،
سۆگەكنى ئاغرىتىپ، دىلگە ئوت ياقار.

2580. ئۇرۇلغان قامچىنىڭ ياراسى پۈتەر،
بۇ تىل سۆكسە پۈتمەس، ياراسى تۇرار.

1916. دېمەستە سۆزۈڭنى ئالتۇن ھېسابلا،
ئېغىزدىن چىققىسا، سەن ئۇنى مىس سانا.

2895. كېسەل دەردى ئەرگە گېپلىدىن كىرۇر،
ئۇنىڭ دورىسىمۇ ئېغىزدىن بولۇر.

2004. كۆزى ئاچ كىشىلەر بولماس مالغا باي،
ئۇ نۇرغۇن دۇنيالىق بولسىمۇ، گادای.

4733. بۇ دۇنيا ئىچى بىر ئېتىزلىق ئېرۇر،
نېمە تەرسە تاڭنا شۇ نەرسە ئۇنۇر.

كىتابتىن مۇنداق مىسرالارنى نەچچە يۈزلەپ تېپىش مۇمكىن.

ئۇچىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» تىكى شېئىرلىرى ژانىرلار

A. غەزەل

1. بېيىتنىڭ ھەر ئىككى مىسراسى بىر خىل (ئوخشاش) قافىيىدە كېلىپ، قالغان بېيىتلارنىڭ ئاخىرقى مىسراسى شۇنىڭغا قافىيىداش يېزىلىدىغان لىرىك شېئىر غەزەل دەپ ئاتىلىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاخىرىغا ئىلاۋە قىلىنغان ئۇچ پارچە شېئىر غەزەل ژانىرىنىڭ بەزىلەر ئېيتقاندەك «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەۋرىدىلا ئەمەس، يۇسۇپ خاس ھاجىپ زامانىسىدىن باشلاپلا ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، شۇنداقلا شائىرنىڭ لىرىك شېئىر ماھارىتىنىڭمۇ نەقەدەر يۇكسەكلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. تۆۋەندە يۇسۇپ خاس ھاجىپ لىرىكىلىرىدىن بىرنەچچە بېيىتنى مىسال كەلتۈرىمىز.

1. شائىرنىڭ يىگىتلىككە (ياشلىققا) ئېچىنىپ، قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى:

6521. يىگىتلىكنى ئۆتكۈنچى بۇلۇتتەك ئۆتكۈزۈۋەتتىم،
ھاياتىمنى ئۆتكۈنچى شامالدەك تۈگەتتىم.

6522. ئىسىت ھەي يىگىتلىك، ئىسىت ھەي يىگىتلىك،
تۇتۇشنى بىلمەي سېنى تېز قاچۇرۇۋەتتىم.

6524. ئەسەت، بۇ يىگىتلىك قېنى، نەگە كەتتى؟
تىلەپ تاپسەدىم مەن، شۇنچە تىلەيتتىم!

6529. قىزىل ئىدى مەكىزىم، تامام ئەرغۇاندەك،
بۇگۈن ئاقا زەپەر ئۇرۇغىن سۈرتتۇم.

6530. ئىپارەدەك قارا باشقا مەن كافۇر پۈركۈدۇم،
تولۇن ئايدەك يۈزۈمنى نەگە ئەۋەتتىم.

6531. يوروق يازدەك ئىدىم تۇمەن رەڭ چېچەكلىك،
خازان بولـدۇممىكىن، ھەممىنى توزۇتىۋەتتىم.

6532. قېيىنىدەك بويۇم ئوقتەك ئىدى تۇز،
بولۇپ ئەگرى يادەك ئېگىلدىم، ئېگىشتىم.

6533. ئەسەت، زايە قىلدىم ئۆمۈرنى ھەۋەس بىلەن مەن،
ئەمدى پۇشمانىدا كۆزدىن قان ياش ئېقتتىم.

6547. گويياكسرا ① يا قەيسەردەك ② بولدۇممۇ دەي،
يا شەددات ۋە ئاددەك بىيىشمۇ ياساتتىم.

---

① كسرا — ئىراندا ئۆتكەن ساسانىيلار سۇلالىسى شاھلىرىنىڭ لەقىمى ياكى نامى.

② قەيسەر — رىم ھۆكۈمرانىنىڭ نامى.

6548. ئىسكەندەردەك ئالدىم جاھاننى پۈتۈنلەي،
نۇھ ئۆمرىنى پۈتۈن ياشىدىم، ياشاتتىم؛

6549. چېقىندەك قىلىچلىق ھەيدەرمۇ ① بولدۇم دەي،
يا رۇستەمدەك جاھانغا داڭقىم تاراتتىم؛

6550. بولۇپ ياكى ئەيسا ئۈچۈپ كۆككە چىقتىم،
يا نوشىرۋاندەك ئادىل قانۇن يۈرگۈزتتىم؛

6551. يا خەزنەم تولۇق بولسىدى قارۇن ② مىلىدەك،
يا ئەسھابى رېستەك تۆمۈر شەھەر ياساتتىم؛

6552. نە پايدا بۇلاردىن، كىردىم ئاخىر يەرگە،
جاھان قالدى، مەن ئىككى بۆز بىلەن كەتتىم.

2. «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى» بايانىدىكى ئىككىنچىسى غەزەل شائىر ياشىغان زامانىغا ۋە كىشىلەر مۇناسىۋىتىدىكى ئىللەتلەرگە قارشى غەزەپ-نەپرەت بىلەن يېزىلغان ئىسيانكار لىرىكىدۇر، تۆۋەندىكى قۇرلارنى ئوقۇغىنىمىزدا ۋەدىكى ئۈيغۇر شېئىرىيىتىدىكى غەزەل ژانىرىنىڭ ئۆزىگە خاس تاكىۋقلۇقىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز.

---

① تۆت چاھارياردىنىڭ بىرى — ھەزرىتى ئىبلىسنىڭ سۈپەتلەش نامى.

② مۇسا پەيغەمبەرنىڭ تۇغقانلىرىدىن بىرى، ئۇ چوڭ باي ۋە پىخسىق بىر ئادەمنىڭ ئىسمى.

6565. قوپاي مەن، ماڭاي مەن ،جاھاننى كەزەي مەن،
جاھاندا ۋاپادار كىم ئىكەن، تاپاي مەن.

6566. كىشى قىسلىقى بولدى، ئىزدەي قەيەردىن؟
ئىزدەپ تاپقىلى بولسا، ئىزدەپ كۆرەي مەن.

6567. جىمى ئارزۇغا يەتتىم، كىشى تاپمىدىم مەن،
بۇ ئارزۇغا يەتسەم، يۈزىگە باقاي مەن.

6570. ئەگەر تاپالمىسام مەن ۋاپادار كىشىنى،
ياۋايى كىيىك بىرلە ئۆمۈر سۈرەي مەن.

6571. يېمىكىم ئوت يىلتىزى، يامغۇر سۈيى ئىچسەم بەس،
قىلىپ قۇمنى تۈشەك، تاغار تون كىيەي مەن،

6572. بولۇپ ياكى ۋەھشى، بايا ۋاۋا دا يۈگۈرۈپ،
كىشىدىن يىراقلاپ، جاھاندىن يۈتەي مەن.

6577. كۆزۈمدەك يېقىن كۆرسەم كىمنى ئۆزۈمگىسە،
شەيتاندەك ياۋ بولدى، ئۇنى نە يۈتەي مەن.

6579. كىشى كۆڭلىن بىلمەككە گۈۋاھ ئىدى تىل،
كۆڭۈل، تىل ئالا بولدى، كىمگە پۈتەي مەن.

6582. ئاداش - دوستلىرىمدىن ۋاپا كۆرمىدىم مەن،
قايا‌ش قىلبىسى ياتتەك، نېچۈك تىل ئاچاي مەن.

6588. بۇزۇلدى نېچۇن خەلق، نىزامنى تەرك ئېيتىپ،
نېچۇك بىر زامانغا قالدىم، قايان كېتەي مەن.

6595. جىمى ياخشىلار كەتتى، يوسۇن ـ قانۇنمۇ ھەم،
رەزىل قالدى، ياخشىسىنى نەدىن تاپاي مەن.

6601. چاياندەك چاقۇرلار، چۈندەك شورارلەر،
ئىتتەك قاۋارلەر، قايسىسىنى ئۇراي مەن.

6602. ئەلەم يەتتى ماڭا بۇ جاھىللار ئارا،
پۇشايماندا كۇن ـ تۇن نەچە يۈك يۈدەي مەن!

3. كلاسسىك شائىرلارنىڭ غەزەللەردە ئۆز ئىسمى ياكى كۆپىنچە ئۆز تەخەللۇسىنى قەيت قىلىپ ئۆتۈش ئادىتىنمۇ بەزى كىشىلەر «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەۋرىدە ئومۇملاشقان دېگەن پەرەزدە ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ 3 ـ غەزىلى «كىتاب ئىگىسى يۇسۇپ ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ ئۆزىگە نەسىھىتى» دە بۇ ئادەتنىڭ XI ئەسىردىلا ئۇيغۇر كلاسسىكلىرى شېئىرلىرىدا مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ: مەسىلەن:

6605. «بىلىم بىل، ئۆزۈڭ بول تۆردە ئولتۇرا،
بىلىمدۇر كىشىگە ئۇ مەھكەم تۇرا،

6606. بىلىمسىز يۈرەك تىل، نېمىگە يارار،
بىلىم بىرلە سۇدەك ئومۇمغا يارا»

دەپ باشلىنىدىغان ئۇزۇن غەزەلدە:

6627. يۇسۇپ سەن، كېرەكلىك دۇرۇس سۆزنى ئېيت،
كېرەكسىزنى يوشۇر، ئۇ زەرەرلىك، قارا.

دېگەن بېيىت ئۇچرايدۇ. ئۇ ھالنى يۇسۇپ خاس ھاجىپتىن كېيىن، يەنى قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى ئەھمەد يۈكنەكنىڭ كىتابى «ئەتەبەتۇلھەقايىق» تىمۇ ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن:

ئەدىب ئەھمەد ئاتىم، ئەدەب ـ پەند سۆزۈم،
سۆزۈم مۇندا قالۇر، بارۇر بۇ ئۆزۈم.

B. رۇبائىي

بىر قىسىم كىشىلەر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى رۇبائىي ژانرى پەقەت «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەۋرىدىلا پارس شائىرلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن باشلانغان دەپ قارايتتى. «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىككى يۈزدىن ئوشۇق رۇبائىيىنىڭ مەۋجۇتلۇقى رۇبائىي ژانرىنىڭ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ رۇبائىيلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆزىنىڭ كامالەت دەرىجىسىنىڭ يۇكسەكلىكى بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ رۇبائىي پېشۋالىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى. تۆۋەندىكى مىسالار بۇنىڭ دەلىلى بولۇشى مۇمكىن.

2380. كېلىن قىز سۆيۈنچى نىكاھ ـ توي تۇنى،
باتۇرنىڭ سۆيۈنچى جەڭ قىلغان كۈنى،

2381. سۇرەر ئالغا لەشكەر باتۇر ئات چېپىپ،
لاچىن قۇش ئالغاندەك، تۆكەر ياۋ قېنى.

3421. نېچۈك ئەر سانالۇر مەڭ ر دۈشمەنى،
مىڭ غەيۋەت قىلمىسا ئۇنى ھەر كۈنىمە

3422. كۆر، ئىتتىن قاچقان ئۇ بۆرە بولۇرمۇ،
ئاڭلانسا كەينىدىن مىڭ ئىتنىڭ ئۈنى.

3401. غاپىل بولما، دۈشمەن كىچىك دەپ ئۆزۈڭ،
نېچۈن قورقمەن دەپ، چوڭ قىلما سۆزۈڭ.

3402. ئەگەر بولسا دۈشمەن، بىخۈد يۈرمە سەن،
دۈشمەنگە دۈشمەن بول، دوستقا ئاچ يۈزۈڭ.

2047. كۆر، ئىتقا بولۇۋەرسە باش ئەرسلان،
بولۇر ئىتلار ھەم ئەرسلانسىمان.

2048. ئەگەر بولسا ئىت ئۇ ئەرسلانغا باش،
ئەرسلانمۇ بولۇپ قالۇر ئىتتەك ھامان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ رۇبائىيلىرى ھەققىدە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، شائىر ئۆز رۇبائىيلىرىنى، ئادەتتە، «نە دەيدۇ ئىشتىكىن، بىر پازىل كىشى»، ياكى «نېمە دەيدۇ ئاڭلا، سەپ يارغان جەسۇر» دېگەنلەر ئوخشاش بىرەر خىتابتىن كېيىن باشلىغاچقا، بەزى ئالىملار شائىرنىڭ بۇ رۇبائىيلىرى باشقا كىشىلەردىن نەقىل ياكى پارس-تاجىك تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولۇشى ئېھتىمال دېگەن قاراشقا كېلىپ قالغانىدى. لېكىن، تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ رۇبائىيلىرىنىڭ مەزمۇن، شەكىل، ئۇسلۇب ۋە تىل

جەھەتتىكى مىللىي ئالاھىدىلىكى ھەممىنى قايىل قىلىپ، ئاخىر بۇ رۇبائىيلار شائىرنىڭ ئۆز ئىجادى دېگەن قاراش ئۇسۇلىغا قازاندى.

C. تەجنىس ۋە تۇيۇق

ئادەتتە ئاز ئۇچرايدىغان تەجنىس (ئومونىم سۆزلەردىن شېئىر تۈزەش سەنئىتى) مۇ «قۇتادغۇبىلىك» تە نامايان قىلىنغان. مەسىلەن: «قىز» دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرقى مەنىسىدىن تاشقىرى، «قىس»، «كەم»، «نادىر» دېگەن مەنىلەرنى بېرىدىغان ئومونىملىق سۆز بولۇپ ئىپتىلاتتى. شائىر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ مۇنداق يازىدۇ:

564. بۇ مۇنداغ كىشىلەر بولۇر ئېزى قىز،
بۇ قىز قىزلىقى قىلدى قىز ئاتى قىز.

يەشمىسى:

مۇنداق كىشىلەر بەكمۇ قىس بولىدۇ،
قىس نەرسىلەر قەمەتلىكى ئۈچۈن قىزنىڭ ئېتىمۇ قىز بولغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ھېساب» دېگەن سۆز «ساقىش» دېيىلەتتى. بۇ سۆز «ساق» ۋە «ئىش» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكمىسىدىن ياسالغان، شائىر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ مۇنداق سۆز ئويۇنى قىلىدۇ:

2221. ھېساب ساقلىقىدىن ئاتالدى ساقىش،
كۆرەرسەن، ھېساب ئۇ ئۆزى بەك ساق ئىش.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئوردا (ساراي) «قارشى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭدىن مۇنداق تەجىنىس (سۆز ئويۇنى) تۇزەلگەن:

4246. بۇ بەگلەر ئۆيىنىڭ ئېتى «قارشى» دۇر،
بۇ «قارشى» ئەھلى ئۆزئارا قارشدۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» تە تەجنىسنىڭ يۇقىرى تەرەققىيات شەكلى بولغان «تۇيۇق» نىمۇ ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن: «ئۆگ» دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم ئورنىدا كەلگەندە ئىدراك، سۆيەت مەنىسىدە كەلگەندە چوڭ، ئۇلۇغ، پېئىل بولۇپ كەلگەندە ماختىماق دېگەن ئۇقۇملارنى بېرەتتى. شائىر بۇ سۆزدىن پايدىلىنىپ مۇنداق بىر تۇيۇق يارىتقان:

1993. قايۇ ئەردە بولسا، ئۇقۇش بىرلە ئۆگ،
ئانى ئەر ئاتاغىل، نەچە ئۆگسە ئۆگ.
1994. ئۇقۇش، ئۆگ، بىلىك كىمدە بولسا تۇگەل،
ياۋۇز ئەرسە كەدتە، كىچىك بولسا ئۆگ.

يەشمىسى:
كىمدە ئەقىل ۋە ئىدراك بولسا، ئۇنى ئەر دەپ ھېسابلا،
قانچە ماختىساڭ، ماختا؛ كىمدە ئەقىل، ئىدراك،
بىلىم جەم بولمىكەن، ئۇنى يامان بولسا ياخشى،
كىچىك بولسا ئۇلۇغ، دەپ بىل.

تۆۋەنچى، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە ئاروز ۋەزنى

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ شېئىرىي ۋەزنى مەسىلىسى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن بۇيان دېگۈدەك بىر مۇنچە تۈركشۇناسلار- نىڭ دىققىتىنى ـ نەزەريىدىكى مۇھىم تېما بولۇپ كەلدى. يەنى بۇ داستان بارماق (ھىجا) ۋەزنىدە يېزىلغانمۇ، ياكى ئاروز ۋەز- نىدىمۇ دېگەن مەسىلىدىكى مۇنازىرىلەر خېلى زامان داۋام قىلدى. بىر قىسىم ئالىملار بۇ داستان تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي شېئىرىيىتى ۋەزنى بولغان 11 بوغۇملۇق بارماق ۋەزنىدە يېزىـ لغان دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ قاراشتىكىلەرگە تۈركىيە ئالىمى نەجىپ ئاسىم بىلەن قوبۇلزادىلار ۋەكىللىك قىلاتتى. نەجىپ ئاسىم: «قۇتادغۇبىلىك»، «ھەممىگە تونۇش بولغان تۈركىي شېئىر ۋەزنى 11 بوغۇملۇق بارماق ۋەزنىدە يېزىلغان» دەپ ئاشكارا ئېيتقان.① ھەتتا ئۇنىڭدىن بۇرۇنراق گېرمان ۋامبىرىمۇ شۇنداق تونۇشتا بولغان.②

مۇنداق قاراشتىكى ئالىملارنىڭ تايانمىقچى بولغان ئاساسى ئىككى: بىرىنچىدىن، 11 بوغۇملۇق بارماق ۋەزنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى مىللىي شېئىر ۋەزنى بولۇپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى شېئىرلار بۇنى ئىسپاتلايدۇ ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىر دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولغانلىقتىن، بۇ ئىككى كىتابتىكى شېئىرلاردا ۋەزىن ئوخشاشلىقى

---

① نەجىپ ئاسىم: «تۈرك تارىخى»، 1898 - يىل نەشرى، 259 - بەت.

② م. فوئاد كۆپرۈلۈ: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»، 1980 - يىل، ئىستانبۇل، 170 - بەت.

بار دېمەكچى؛ ئىككىنچىدىن، تۈركمې شېئىرنىڭ بارماق ۋەزنى بىلەن ئەرەب شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنى بىر-بىرىگە قارىمۇ قارشى، يەنى تۈركمې تىلىنىڭ بەزى فونېتىك خۇسۇسىيەتلىرى ئارۇز قائىدىسىگە چۈشمەيدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» تىكى بەزى مىسرالارنىڭ ئارۇز قائىدىسىگە تولۇق چۈشمىگەنلىكى بۇنىڭ بىر دەللىلى دېمەكچى.

ھالبۇكى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋەزنى ھەققىدە نۇرغۇن تەتقىقات يۈرگۈزگەن ئالىملار بۇ ئىككى خىل ئاساسنىڭ ئەمەلىيەتتىن چەتلەپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. م. فوئاد كۆپرۈلۈ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئارۇز بىلەن يېزىلغانلىقىنى «ئىلىم دۇنياسى بىر-دەك ئېتىراپ قىلىغان ھەقىقەتتۇر» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئۆتكەندىن كېيىن، «بۇ ئەسەر دۇنياغا كەلگەن ئەسىردە 11 بوغۇملۇق بارماق ۋەزنىنىڭ بەك ئاز قوللىنىلغانلىقىنى كېيىنچە «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىزگە كۆرسەتىپ بەردى» دەپ يازدى*. «قۇتادغۇبىلىك» تىكى بەزى مىسرالار ئارۇز قائىدىسىگە تولۇق چۈشمەيدۇ دېگەن مەسىلىگە ئۆزبېك ئالىمى قېيۇم كېرىموۋ «ئەگەر داستاندا ئارۇز قائىدىسىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان مىسرالار بولغان بولسا، بۇ شۇبھىسىزكى، ئۇنى كۆچۈرگۈچىلەرنىڭ سەۋەنلىكى. چۈنكى، بۇ داستان مىلادى XI ئەسىردە يېزىلغان بولسىمۇ، بىزنىڭ قولىمىزدىكى نۇسخىلار پەقەت مىلادى XV ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلاردىنلا ئىبارەت. بۇ كۆچۈرمە نۇسخىلاردا بەزى كەمچىلىك ۋە نۇقسانلارنىڭ بولۇشى چوقۇم، كۆچۈرگۈچىلەرنىڭ بەزى «ئۆزگەرتىش» لەرنى كىرگۈزۈپ قويغانلىقىمۇ تەبىئىي. ئەمما بۇلار ئايرىم ھادىسىلەردىنلا

---

* يەنە شۇ كىتابنىڭ ئەينى بېتىگە قارالسۇن.

تۆتىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە ئاروز ۋەزنى

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ شېئىرىي ۋەزنى مەسىلىسى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن بۇيان دېگۈدەك بىر مۇنچە تۈركشۇناسلار-نىڭ دىققىتىنى ـ نەزەرىدىكى مۇھىم تېما بولۇپ كەلدى. يەنى بۇ داستان بارماق (ھېجا) ۋەزنىدە يېزىلغانمۇ، ياكى ئاروز ۋەز-نىدىمۇ دېگەن مەسىلىدىكى مۇنازىرىلەر خېلى زامان داۋام قىلدى. بىر قىسىم ئالىملار بۇ داستان تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي شېئىرىيىتى ۋەزنى بولغان 11 بوغۇملۇق بارماق ۋەزنىدە يېزىل-غان دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ قاراشتىكىلەرگە تۈركىيە ئالىمى نەجىپ ئاسىم بىلەن قوبۇلزادىلار ۋەكىللىك قىلاتتى. نەجىپ ئاسىم: «قۇتادغۇبىلىك»، «ھەممىگە تونۇش بولغان تۈركىي شېئىر ۋەزنى 11 بوغۇملۇق بارماق ۋەزنىدە يېزىلغان» دەپ ئاشكارا ئېيتقان.① ھەتتا ئۇنىڭدىن بۇرۇنراق گېرمان ۋامبېرىمۇ شۇنداق تونۇشتا بولغان.②

مۇنداق قاراشتىكى ئالىملارنىڭ تايانماقچى بولغان ئاساسى ئىككى: بىرىنچىدىن، 11 بوغۇملۇق بارماق ۋەزنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى مىللىي شېئىر ۋەزنى بولۇپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى شېئىرلار بۇنى ئىسپاتلايدۇ ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىر دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولغانلىقتىن، بۇ ئىككى كىتابتىكى شېئىرلاردا ۋەزن ئوخشاشلىقى

---

① نەجىپ ئاسىم: «تۈرك تارىخى»، 1898 - يىل نەشرى، 259 - بەت.

② م. فوئاد كۆپرۈلۈ: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»، 1980 - يىل، ئىستانبۇل، 170 - بەت.

بار دېمەكچى؛ ئىككىنچىدىن، تۈركمەن شېئىرىنىڭ بارماق ۋەزنى بىلەن ئەرەب شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنى بىر-بىرىگە قارىمۇقارشى، يەنى تۈركمەن تىلىنىڭ بەزى فونېتىك خۇسۇسىيەتلىرى ئارۇز قائىدىسىگە چۈشمەيدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» تىكى بەزى مىسرالارنىڭ ئارۇز قائىدىسىگە تولۇق چۈشمىگەنلىكى بۇنىڭ بىر دەلىلى دېمەكچى.

ھالبۇكى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋەزنى ھەققىدە نۇرغۇن تەتقىقات يۈرگۈزگەن ئالىملار بۇ ئىككى خىل ئاساسنىڭ ئەھمىيىتىنى چەتلەپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. م. فوئاد كۆپرۈلۈ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئارۇز بىلەن يېزىلغانلىقىنى «ئىلىم دۇنياسى بىر-دەك ئېتىراپ قىلغان ھەقىقەتتۇر» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئۆتكەندىن كېيىن، «بۇ ئەسەر دۇنياغا كەلگەن ئەسىردە 11 بوغۇملۇق بارماق ۋەزنىنىڭ بەك ئاز قوللىنىلغانلىقىنى كېيىنچە «تۈركمەن تىلىلار دىۋانى» بىزگە كۆرسەتسەپ بەردى» دەپ يازدى*. «قۇتادغۇبىلىك» تىكى بەزى مىسرالار ئارۇز قائىدىسىگە تولۇق چۈشمەيدۇ دېگەن مەسىلىگە ئۆزبېك ئالىمى قېيۇم كېرىمۇ «ئەگەر داستاندا ئارۇز قائىدىسىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان مىسرالار بولغان بولسا، بۇ شۇبھىسىزكى، ئۇنى كۆچۈرگۈچىلەرنىڭ سەۋەنلىكى. چۈنكى، بۇ داستان مىلادى XI ئەسىردە يېزىلغان بولسىمۇ، بىزنىڭ قولىمىزدىكى نۇسخىلار پەقەت مىلادى XV ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلاردىنلا ئىبارەت. بۇ كۆچۈرمە نۇسخىلاردا بەزى كەمچىلىك ۋە نۇقسانلارنىڭ بولۇشى چوقۇم، كۆچۈرگۈچىلەرنىڭ بەزى «ئۆزگەرتىش» لىرى كىرگۈزۈپ قويغانلىقىمۇ تەبىئىي. ئەمما بۇلار ئايرىم ھادىسىلەردىنلا

---

* يەنە شۇ كىتابنىڭ ئەينى بېتىمگە قارالسۇن.

ئىبارەت» دەپ ئوبدان جاۋاب بەرگەن*.

ئەھمەلىيەتتە، ئارۇز ۋەزىندىن خەۋەردار كىشىلەرگە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قايسى ۋەزىندە يېزىلغانلىقى ھېچقانداق سىر ئەمەس. مەلۇمكى، شېئىر مىسرالىرىدىكى ئۇزۇن ۋە قىسقا بوغۇملارنىڭ مەلۇم تەرتىپتە تەكرارلىنىشىدىن ياكى ئالمىشىشىدىن ھاسىل بولغان ۋەزىن ئارۇز ۋەزنى دەپ ئاتىلىدۇ. بوغۇم ئارۇز ۋەزنىدىمۇ بارماق ۋەزنىدىكىگە ئوخشاش مىسرانىڭ ئەڭ كىچىك ياكى ئەڭ ئاساسىي بۆلىكى ھېسابلىنىدۇ. بىراق، ئارۇز ۋەزنىدە مىسرا ئىچىدىكى بوغۇملارنىڭ سانى ۋە تۇراقلىرى ئەمەس، پەقەت ئۇلارنىڭ ئۇزۇن ۋە قىسقىلىقى ئۆلچەم قىلىنىپ، شۇ بوغۇملارنىڭ تەكرارلىنىشى ياكى ئالمىشىشىدىن ئارۇزغا خاس بىر خىل ئاھاڭ پەيدا بولىدۇ. ئادەتتە، ئۇزۇن بوغۇمنى «—» بەلگىسى بىلەن، قىسقا بوغۇمنى «V» بەلگىسى ياكى بىر چېكىت بىلەن ئىپادىلەش ئومۇم تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان بىر قائىدە بولۇپ قالغان: مەسىلەن:

371. بودۇم ئەردى ئوقتەگ كۆڭۈل ئەردى يا،
كۆڭۈل قىلغۇ ئوقتەگ بودۇم بولدى يا.
(بويۇم ئىدى ئوقتەك، كۆڭۈل ئىدى يا،
كۆڭۈلنى قىلغۇچە ئوق، بويۇم بولدى يا)

بۇ بەيىتنى ئاشۇ قائىدە بويىچە سەھىما بىلەن كۆرسەتسەك، مۇنداق ھالەت كېلىپ چىقىدۇ:

---

* «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىغا دائىر ئەسەرلەر تەرجىمە- لىرىدىن تالىلانما،» 1 - توم شىنجاڭخەلق نەشرىياتى، 1991 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 166 - بەت.

بودۇم ئەر	دى ئوقتەگ	كۆڭۈل ئەر	دى يا
V — —	V — —	V — —	V —
كۆڭۈل قىل	غۇ ئوقتەگ	بودۇم بول	دى
V — —	V — —	V — —	V —

مۇزىكا ئىلمىدە نەغمە ئاھاڭلىرى نوتا بىلەن بەلگىلەنگەندە ئوخشاش، ئارۇز ئىلمىدە شېئىر ئاھاڭلىرى «تەفئىلە» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل شەكىل بىلەن بەلگىلىنىدۇ. «تەفئىلە» شەرتلىك هالدا ئەرەب يېزىقىدىكى ف. ع. ل هەرپلىرى بىلەن كۆرسىتىلىپ، «فعل» شەكلىدە يېزىلىدۇ. بۇ شەكىل تۈرلۈك هەرىكەتلەر ۋاستىسى بىلەن فەئىل، فەئەل، فەئۇل دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئارۇزنىڭ ۋەزىن ئاساسلىرى هاسىل بولىدۇ. شۇ ئاساسلارنىڭ بىرىكىشى ياكى ئايرىلىشىدىن رۇكىن (يەنى مىسرا-لارنى تەشكىل قىلغۇچى ئەڭ چوڭ ئامىل) هاسىل بولىدۇ. ئارۇز ۋەزنىدىكى شېئىر مىسرالىرى ئۇچ، تۆت، هەتتا بەش رۇكىنىدىن تەركىب تېپىشى مۇمكىن. ئارۇز ۋەزنىدىكى رۇكىنلار 30 خىلغا يەتسىمۇ، ئاساسلىقى، «فەئۇلۇن، فائىلۇن، مەفائىلۇن، فائىلاتۇن، مۇستەفئىلۇن، مەفئۇلاتۇ، مەفائىلاتۇن، مۇتەفائىلۇن» دەپ ئاتىلىدىغان سەككىز خىلدىن ئىبارەت. ئەنە شۇنداق رۇكىنلارنىڭ ئەينەن ياكى مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بىلەن تەكرارلىنىشىدىن بەھرلەر هاسىل بولىدۇ. بەھىر ئارۇز ۋەزنىدىكى شېئىر ئۆلچەملىرىنىڭ ئاساسىي تۈرلىرى بولۇپ، ئارۇز ئالىملىرى ئۇلارنى 19 خىلغا يەكۈنلىگەن.

شۇ بەھرلەرنىڭ بىرى مۇتەقارىپ بەھىرى بولۇپ، بۇ بەھىرنى هاسىل قىلىدىغان رۇكىن فەئۇلۇن (V — —) رۇكىنى-دۇر. بۇ رۇكىن بىر بېيىتتا ئەينەن سەككىز قېتىم تەكرارلانسا، مۇتەقارىپ بەھرىنىڭ سالىم (يەنى، ساق، تولۇق) شەكلى هاسىل بولىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاخىرىغا ئىلاۋە قىلىنىغان ئۇچ لىرىك پارچىنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچىسى بىلەن ئايرىم بېيىتلار ئەنە شۇ سالىم بەھىر ۋەزنىدە يېزىلغان. مەسىلەن:

6567. قامۇغ ئاررۇ بولدۇم كىشى بۇلمادىم مەن،
قالى بولسا ئارزۇم يۈزىگە باقايى.

يەنى: جىمى ئارزۇغا يەتتىم، كىشى تاپمىدىم مەن،
بۇ ئارزۇغا يەتسەم، يۈزىگە باقاي مەن.

بۇ بەيىتنىڭ سخېما ۋە رۇكنلىرى مۇنداق بولىدۇ:

قامۇغ ئار	زۇ بۇلدۇم	كىشى بۇل	مادىم مەن
(فەئۇلۇن)	(فەئۇلۇن)	(فەئۇلۇن)	(فەئۇلۇن)
V — —	V — —	V — —	V — —
قالى بول	سا ئارزۇم	يۈزىگە	باقايى
(فەئۇلۇن)	(فەئۇلۇن)	(فەئۇلۇن)	(فەئۇلۇن)
V — —	V — —	V — —	V — —

فەئۇلۇن رۇكنى ئەينەن تەكرارلانماي، ھەر مىسرانىڭ ئاخىرىدىكى بىر ئۇزۇن بوغۇم قىسقارتىلسا، مۇتەقارىپ بەھرىنىڭ مەقسۇر (قىسقارتىلغان) ۋەزنى — فەئۇل (يەنى V —) ھاسىل بولىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» كە ئىلاۋە قىلىنغان ئۇچ لىرىك پارچىنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچىسى بىلەن پەقەت ئىككى بەيىت مۇتەقارىپىنىڭ سالىم (تولۇق) بەھرى ۋەزنىدە يېزىلغاندىن تاشقىرى، قالغان 13 مىسرانىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ مەقسۇر (قىسقارتىلغان) بەھرى ۋەزنىدە، يەنى

فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇل
V — —	V — —	V — —	V —

ۋەزنىدە يېزىلغان.

«قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا تۇنجى قېتىم سىستېمىلىق ئارۇز ۋەزنىدە يېزىلغان يىرىك داستان بولغانلىقى بىلەنمۇ مۇھىم شېئىرىي قىممەتكە ئىگە.

*

دېمەك، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئارۇز ۋەزنىدە شۇ قەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىلىپ چىققانلىقى، بىر تەرەپتىن، بۇ شائىرنىڭ ئارزۇ ۋەزنىدە يازغان تۇنجى ئەسىرى (ياكى دەسلەپكى تەجرىبىسى) بولماي، بەلكى ئارۇز ۋەزنى بىلەن ئۇزۇن يىللىق شوغۇللانغانلىقىدىن دېرەك بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر (تۈركي) تىلىنىڭ ئارۇز ۋەزنى بىلەن ھېچقانداق توقۇنۇشۇپ قالمىغان يېرى يوقلۇقىنى، يەنى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئارۇز ۋەزنىدە ھەرقانداق يېرىك ئەسەرلەرنىمۇ يازغىلى بولىدىغانلىقىنى، ھاتتا بۇ ۋەزىننىڭ ئومۇمەن تۈركي (تىللىق) شېئىرىيەتتىكى مىللىي ئۇسلۇبلارنىڭ بىرى بولۇشقا تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى تۇنجى قېتىم نامايان قىلدى. دەرۋەقە، «قۇتادغۇ بىلىك» تىن باشلاپ بىرنەچچە ئەسىرلەردىن بۇيان ئۇيغۇر ۋە باشقاتۈركي تىللىق شائىرلار ئىجادىدا، ھەتتا خەلق قوشاقلىرىدا ئارۇز ۋەزنى بارماق ۋەزنى بىلەن بىر قاتاردا بۇگۈنگە قەدەر مىللىي ۋەزىنلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلمەكتە.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئارۇز ۋەزنىدە يېزىلغانلىقىنىڭ ھېچبىر تاسادىپىي ھال ئەمەسلىكىنى يەنە شۇ نۇقتىدىنمۇ ئىسپاتلاش مۇمكىنكى، مىلادى 722— 792- يىللاردا ياشىغان ئەرەب ئالىمى ئىمام خەلىل ئىبن ئەخمەتنىڭ «ئىلمى ئارۇز» ناملىق كىتابى دۇنياغا كېلىپ، ئىلىم ئەھلىگە تەسىر كۆرسىتىشتىن بۇرۇنلا تۈركي خەلقلەرنىڭ بەيىت، قوشاقلىرىدا بەزى ئارۇز ئامىللىرى مەۋجۇت ئىدى. «تۈركي تىللار دىۋانى» دا ساقلانغان بىرمۇنچە بەيىت ۋە قوشاقلار بۇنىڭ دەللىلى. مەسىلەن:

كەلسە قالمي قاتمقلىق،
ئەرتەر تەيۇ سەرىنگىل.
ئۆزلەك ئىشىن بىلىپ تۇر،
ئانچا ئاڭار تىرەنگىل.

يەشمىسى:

ساڭا قاتتىق كۈن كەلسە، بۇەۋ كېتەر دەپ
سەۋر قىل، زامانىنىڭ ئىشىنى بىلىپ
تۇر، ئۇنىڭغا شۇنچىلىك تاقابىل تۇر.

بۇ قوشاق «ئىلمىي ئاروز» دا يەكۈنلەنگەن رەجەز بەھرىنىڭ بىر تارماق ۋەزنى بولغان

مۇستەفئىلۇن فەئۇلۇن مۇستەفئىلۇن فەئۇلۇن
— — V — V — — V — V — — V — —

ۋەزنىگە چۈشىدۇ، يەنى

كەلسە قالمي قاتمغلىق ئەرتەر تەيۇ سەرىنگىل
— — V — V — — — V — — V — —
ئۆزلەك ئىشىن بىلىپ تۇر ئانچا ئاڭار تىرىنگىل
— — V — V — — — V — — V — —

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇنىڭدا بىرىنچى ۋە ئۈچىنچى رۇكىن مۇستەفئىلۇندىن، ئىككىنچى ۋە تۆتىنچى رۇكىن فەئۇلۇندىن تەركىب تاپقان. بۇ قوشاقنىڭ تىلىغا دىققەت قىلغان كىشى ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تىن خېلى بۇرۇنقى زامانلارغا مەنسۇپلۇقىنى كۆرۈۋالالايدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋەزنى مەسىلىسىدە شۇنى ئالاھىدە قەيت قىلىپ ئۆتۈش لازىمكى، بەزى ئالىملار بۇ داستاننىڭ فىردەۋسى «شاھنامە» سى بىلەن ئوخشاش ۋەزندە يېزىغانلىقىغا قاراپ، «قۇتادغۇ بىلىك» «شاھنامە» گە تەقلىد قىلىنغان دېگەن قاراشتا بولۇشقان. بۇنداق قاراشنى ئەمەلىيەتتىن بەكمۇ چەتلىشىپ كەتكەن چاكىنا قاراش دېسەك،

مۇبالىغە قىلىنغان بولمايدۇ. چۈنكى، بۇ ئىككى كىتابنىڭ ۋەزىن جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى بىرىنىڭ يەنە بىرىگە تەقلىد قىلىنغانلىقىغا ئاساس بولمايدۇ. خۇددى قېيۇم كېرىموفنىڭ ئېيتقىنىدەك، «شاھنامە» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» مەزمۇن جەھەتتىن تامامەن ئوخشاشمايدىغان ئىككى كىتابتۇر. «قۇتادغۇ بىلىك» باي تۈركىي تىل بىلەن يېزىلغان ئوردىغىنال بەدىئىي ئەسەر، ئەگەر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز ئىجادىي ئەمگىكى بولمىغان بولسا، «شاھنامە»نىڭ ھەرقانچە تەسىرى بولغان تەقدىردىمۇ، «قۇتادغۇبىلىك» تەك ئەسەر دۇنياغا كەلمىگەن بولاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋەزنى پەقەت (يالغۇزلا) «شاھنامە» نىڭ ۋەزنى بولماي، شەرق ئېپوپىيە-لىرىنىڭ ھەممىسىدە ئورتاق مەۋجۇت بولغان شەرق شېئىرىيىتى ۋەزنىدۇر①. روس ئالىمى س. ن. ئىۋانوۋنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرى تېخىمۇ دىققەتكە سازاۋەر: «تۈركىي ئەدەبىيات تەقلىدىلا ئىبارەت، ئەمەلىيەتتە، پارس ـ تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ ‹ياش ھەمشىرىسى› دەيدىغان لاۋزا قاراشلارمۇ بولغان. ‹قۇتادغۇبىلىك› ھەقىقىدىكى ئىنچىكە تەتقىقاتلار مۇنداق سەپسەتىلەرگە بېرىلگەن ئەڭ ياخشى رەددىيىدۇر.»②

---

① «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىغا دائىر ئەسەرلەر تەرجىمىلىرىدىن تاللانما، 1ـ جىلىد، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 169 ـ بەت.

② س. ن. ئىۋانوۋ: «يۈسۈپ بالاساغۇنىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»ى توغرىسىدا» «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ رۇسچە تەرجىمىسى، 1983 ـ يىل. موسكۋا.

«يىپەك يولى»دىكى ناخشا ساداسى*

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، «يىپەك يولى» تەتقىقاتى جاھان مىقياسىدا دېگۈدەك يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلمەكتە. بۇ، كىشىنى خۇشال قىلىدىغان ئىش. شەرقتىكى جۇڭگو، ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەتلىرى، غەربتىكى مېسوپوتامىيە، مىسىر مەدەنىيىتى قاتارلىق قەدىمكى دەۋر مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئانا يۇرتى ۋە بۇ ئۆزئارا ئۇچراشقان مەيدانى بولغان «يىپەك يولى» نى تەتقىق قىلىش ھەقىقەتەنمۇ زور تارىخى ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەپسۇسكى، ھازىرغا قەدەر قولغا كەلتۈرۈلگەن تەتقىقات نەتىجىلىرى ئىچىدە ماددىي مەدەنىيەتكە دائىر نەتىجىلەر خېلى كۆپ بولسىمۇ، مەنىۋى مەدەنىيەتكە دائىر نەتىجىلەر، بولۇپمۇ مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ئەدەبىياتقا دائىر نەتىجىلەر بەك ئاز. ئۇزۇن ئەسىرلەر داۋامىدا، نۇرغۇن قېتىم يۈز بەرگەن تەبىئىي ۋە سۇنئىي ئاپەتلەر (بولۇپمۇ، كىتاب كۆيدۈرۈش پاجىئەلىرى) تۈپەيلىدىن نۇرغۇنلىغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ يوق قىلىنغانلىقىنى ۋە يېزىپ قالدۇرۇلمىغان ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى پەيدىنپەي ئۇنتۇلۇپ كەتكەنلىكىنى ئەدەبىياتقا دائىر تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ بەك ئاز بولۇشىدىكى

---

* بۇ ماقالە «يىپەك يولى» تەتقىقاتى بويىچە 1990 - يىل 8 - ئايدا ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا سۇنۇلغان ۋە لەنجۇ شەھىرىدە چىقىدىغان «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ شۇ يىل 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

بۇاسته سەۋدب دەپ چۇشىنىشكىمۇ بولىدۇ. ئەمما، بەختكە يار-
شا ساقلىنىپ قالغان بىر قسىم مەۋجۇت ئەدەبىي يادىكارلىقلار
ۋە ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرىنى تەتقىق قىلىشقا تېخى يېتەرلىك
كۆكۈل بۆلۈنمىگەنلىكىمۇ ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان پاكىت.

مەلۇمكى، خەلق ياكى مىللەت تارىخى مەلۇم مەنىدىن
ئىبىتقاندا، مەدەنىيەت تارىخى دېمەكتۇر. مەدەنىيەت تارىخى
ئەدەبىي يادىكارلىقلار ۋەئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرىنى چوقۇم
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قەدىمكى ئەدەبىي يادىكارلىقلار بىلەن ئېغىز
ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنمىغۇچە، «يىپەك
يولى» نىڭ مەدەنىيەت قاينىمى ۋە شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇ-
رىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ كۆۋرۈكى بولغانلىقىنى
تولۇق ئىسپاتلاش تەس. «يىپەك يولى» شىمالدىكى يايلاق
لىنىيىسى، ئوتتۇرىدىكى بوستانلىق ۋە جەنۇبتىكى دېڭىز لىنى-
يىسىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، ئىنتايىن كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچى-
گە ئالىسىمۇ، ئادەتتە ئوتتۇرا ئاسىيا قۇملۇقلىرىدىكى، جۇملىدىن
ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدىكى بوستانلىقلارغا قارىتىلغان. بۇ را-
يونلار قەدىمدىن تارتىپ، «ناخشا ئۇسسۇل ماكانى» دەپ ئاتىلىپ
كەلگەن. مەن بۇ ماقالىدە پەقەت مۇشۇ رايوندا ياشىغان قەدىم-
كى تۇركىي مىللەتلەر، مۇھىمى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قسىم قەدىم-
كى ناخشا - قوشاقلىرى ۋە غەرب بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش
جەريانىدا، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە كۆرۈلگەن بەزى ھادىسىلەر
ئۈستىدىلا توختالماقچىمەن.

1

ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان تۇركىي
تىللىق قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىنى ئەكس
ئەتتۇرىدىغان قەدىمكى قوشاق - بەيىت ۋە شېئىرىي پارچىلارنى
بىزنىڭ زامانىمىزغا يەتكۈزگەن ئەڭ ئىشەنچلىك ۋە بىردىنبىر

مەنبە «دىۋانۇ لۇغەتىت ـ تۈرك» ناملىق كىتابتىن ئىبارەت. ئۇچ تومىدىن تەركىب تاپقان بۇ كىتاب ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردە ياشىغان بۇيۇك ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى تەرىپىدىن مىلادى 1074 — 1072 يىللىرى يېزىلغان. ئاپتور ئۆز ئەسىرىنى «لۇغەت» دەپ ئاتىغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، تۈركىي تىلىنىڭ بارلىق مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىنى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن كۆرسىتىپ بەرگەنلىكى تاشقىرى، تۈركىي تىللىق قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى تارىخى، ئېتنوگرافىيىسى، جۇغراپىيىلىك مۇھىتى، مۇھىم شەھەر ۋە كەنتلىرى، مادديي تۇرمۇش ئۇسۇللىرى، مەنىۋى دۇنياسى، بەزى مۇھىم تارىخىي شەخسلەر، ھاكىمىيەت ۋە ھۆكۈمران تەبىقىلەرنىڭ دەرىجە ئۇنۇانلىرى، جۇملىدىن ھەربىي تۈزۈم، جەڭ ۋە تاكتىكا سەنئىتى، يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، ھۈنەر ـ سانائەت، كالېندار-دارچىلىق ۋە ئاستىرونومىيە مۇۋەپپەقىيەتلىرى قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەرگە دائىر مەلۇماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىنسىكلوپېدىك ئەسەردۇر. ئاپتور ئاشۇ مەزمۇنلارنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەملەرنىڭ ئىستېمال مەنىسىنى جانلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ئەدەبىي پارچىلارنى مىسال كەلتۈرگەن، بۇ ئەدەبىي پارچىلار «ىيپەك يولى» دىكى قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلگەن تۈرلۈك تېمىدىكى ئەدەبىي پارچىلار 242 كۈپلېت بولۇپ، ئۇلارنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تۆت چوڭ تۈركە بۆلۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار، يەنى تاڭغۇتلار بىلەن بولغان جەڭ، ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى

جەڭلەر، تۇركەش ۋە ياباقۇلاز بىلەن بولغان جەڭلەر، جۈملە-دىن، توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدىكى چوڭقەبىلىلەرنىڭ ئۆزئارا جېدەللىرى ھەققىدىكى داستانلاردىن پارچىلار. مەسىلەن:

tanut süsün üxikladi
kixi ixin ɘlüklədi
ərin atin bəliklədi
bulun bolip baxi tiqd*

مەنىسى:

تاڭغۇت ئېلىنىڭ قوشۇنى غەلبە قىلالمىسۇن دەپ، ئۇ-لارغا قاتتىق سوغۇقتا كېچىسى ھۇجۇم قىلىنىدى. ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرى مەسخىرە قىلىنىدى، ئۇلار ئات ۋە ئەرلىرىنى بىزگە سوۋغا قىلدى، غەم-قايغۇغا پېتىپ، بېشىنى تۆۋەن سالدى.

Kəlnizləyü aktimiz
Kəndlər üzə qiktimiz
furhan əvin yiktimiz
burhan üzə sıqtimiz

مەنىسى:

(بۇددا-چى) ئۇيغۇرلارغا قارشى قىلىنغان جەڭنى تەسۋىر-لەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇلارنىڭ ئۇستىگە كەلكۈندەك ئېقىپ

---

* مىسالالار ئۇيغۇر يېزىق ھەرپلىرى ئاساسىدا ئىش-لەنگەن ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى بىلەن، مەنىسى ئاپتورنىڭ ئۆز ئىزاھاتى بويىچە نەسىر بىلەن بېرىلدى.

باردۇق، شەھەرلەرگە باستۇرۇپ كىردۇق، بۇتخانىلىرىنى بۇزۇ-
دۇق، بۇتلىرىنىڭ ئۈستىگە چىچتۇق.

Ərən alpï akïxtïlar
Kïnïr Kɵzün bakïxtïlar
Kamuq tolmun tokuxtïlar
Kïlïq kïnka küqün sïqdï

مەنىسى:

يىگىتلەر بىر بىرىنى جەڭگە چاقىرىشتى، قىڭغىر كۆزلىرى بىلەن ھومىيىشتى، ھەممە قوراللىرىنى ئىشقا سېلىپ ئۇرۇشتى. قىلىچلىرى قانىنىڭ كۆپ ئۇيۇپ كەتكەنلىكىدىن قىنىغا تەستە سىغدى.

ئىككىنچى، مەرسىيىلەر، بۇنىڭغا ئالىپ ئەرتوگا (بۇيۇك پارس شائىرى ئۇبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدە تەسۋىرلەنگەن تۇران سەركەردىسى ئافراسىياپ) ۋە نامەلۇم بىر قەھرىمانىنىڭ ئۆلۈمىگە ئاتالغان مەرسىيىدىن پارچىلارنىسى مىسال كەلتۈرۈش كۇپايە:

alp ərtona ɵldïmu
Əsiz azun kaldïmu
ɵzlək ɵqin aldïmu
Əmdi yürək yïrtïlur

مەنىسى:

خاقان ئافراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بۇ ۋاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۇچۇن يۈرەكلەر پارە-پارە بولماقتا.

ulxïp ərən bərləyü
yïrtïp yaka urləyu
sïkrïp üni yurlayu
sïqtap kəzi ərtülür

مەنىسى:

ئادەملەر (ئۇنىڭ) ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ، بۆرىلەردەك ھۇۋلاشتى، ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى، بەزىدە مۇڭلۇق نەغمە ئاۋازىدەك ئۇن سېلىپ پەريات چېكىشتى، كۆپ يىغلاپ كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ كەتتى.

ئۇچىنچى، قۇشاقلار بۇنىڭغا مۇھەببەت، ئەمگەك، تەبىئەت، ئۇۋچىلىق مەققىدىكى قوشاقلارنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن:

bulnar məni ulas kəz
Kara məniz kïzïl yüz
andïn tamar tügəl tüz
bulnap yana ol kaqar

مەنىسى:

قارا مەڭلىك، قىزىل يۈزلىرىدىن گۈزەللىك تېمىپ تۇرىدىغان خۇمار كۆز مېنى ئەسىر قىلىدۇ، ئەسىر قىلىدۇ ـ دە، يەنە قېچىپ كېتىدۇ.

üzik məni komïttï
sakïnq manq yamïttï
Kənlüm anar əmitti
yüzüm mənin saroqayur

مەنىسى:
يارغا بولغان ئىشق مۇھەببىتىم مېنى ھاياجانغا سالدى، قايغۇ ـ ئەلەملەر ماڭا توپلاندى، كۆڭلۈم ھەمىشە يارغا ئىنتىلىدۇ، شۇڭا مېنىڭ يۈزۈم سارغايماقتا.

yigitlərig ixlətü
yioqaq yəmix iroqatu
Kulan kəyik avlatu
bəzrəm kïlïp avnalïm

مەنىسى:
يىگىتلەرنى ئىشقا سېلىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىسرغاتـتۇرۇپ، قۇلان ـ كېيىكلەرنى ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كۆڭـۈل ئاچايلى.

ətil suvï aka turur
kaya tüpi kaka turur
balïk təlim baka turur
Kəlun takï küxərür

مەنىسى:
ئىدىل دەرياسى تاغ قىيالىرىغا ئۇرۇلۇپ ئاقماقـتـا، دەريا سۈيىنىڭ تېشىشىدىن پەيدا بولغان كۆلچـەكـلەردە بـېلىـق ۋە پاقىلار كۆپەيمەكتە.

tümən qəqək tizildi
bükündən ol yazïldï
üküx yatïp üzəldï
yərdə kopa azrïxur

مەنىسى:

تۇرلۈك - تۈمەن چېچەكلەر تىزىلدى، غۇنچىلار پورەكلەپ ئېچىلدى، ئۇلار يەر ئاستىدا ئۇزاق يېتىپ ئېزىلگەنىدى، ئەمدى بۆسۈپ چىقىپ بىر - بىرىدىن ئايرىلماقتا.

uzu barïp üküx əvdim
təlim yorïp küqi kəvdim
atim birlə təgü əvdim
məni kərüp yəni aqdi

مەنىسى:

بۆرە ھەققىدە ئېيتىلغان: ئۇنى تۈتۈش ئۈچۈن ئالدىرىدىم، قوغلاۋېرىپ ھالىدىن كەتكۈزدۈم، ئېتىم بىلەن ئۇنىڭغا يېتىشۋالدىم، مېنى كۆرۈپ تۈكلىرى ھۆرپەيدى.
تۆتىنچى، ساقىنامە،

ïvrïk baxï kazlayu
saqrak tolu kəzləyü
sakïnq kuzï kizləyü
tün kün bilə səvnəlim

مەنىسى:

ئۈزىڭنىڭ بېشى خۇددى غاز بويىنىدەك تىك تۇرماقتا، ساغەرلەر خۇددى كۆز چانىقىدەك مەيگە تولدى، قايغۇ - ھەسرەتنى چۆرۈۋېتىپ كېچە - كۈندۈز كۆڭۈل ئاچايلى.

küglər kamuq tüzüldi
ïvrïk izix tizildi
sənsiz ɵzüm ɵzəldi
kəlgil amul oynalim

مەنىسى:
ھەممە ناخشىلار تۇزۇلدى، ئۈرۈنۈق قەدەملەر تىزىلدى، كۆڭلۈم سېنى خالايدۇ، كەل ئەمدى، كۆڭۈلنى تىندۇرۇپ ئوينايلى.

قوشاقلاردىن باشقا، كىتابقا يەنە ھېكمەتلىك سۆز ۋە ماقال - تەمسىللەردىن 200 نەچچىسى كىرگۈزۈلگەن. پەلسەپە-ۋى مەزمۇنغا ئىگە بۇ خىلدىكى سۆز ۋە ئىبارىلەر قەدىم زامان كىشىلىرىنىڭ دۇنيا ۋە تۇرمۇشقا بولغان قاراشلىرىنى، شۇ زامانلاردىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق قورىلىرىنى چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن مۇھىم ماتېرىيال بولالايدۇ. مەسىلەن:

ɵd kəqər kixi tuymas
yalinuk oqli məngü kalmas

مەنىسى:
زامان ئۆتەر، كىشى تۇيماس،
ئادەم بالىسى مەڭگۈ ياشىماس.

Əmgəksizin turqu yok munda tamu
Əzgülüküg kərməzip azun qikar

مەنىسى:
بۇ دۇنيادا جاپا - مۇشەققەتسىز ياشاش ھېچ مۇمكىن ئەمەس، ھالاۋەت كۆرگۈچە، ئۆمۈر تۈگەپ قالىدۇ.

uluqlukuq bulsa sən əzgü kïlïn
boloqïl kixig bəglər katin yahxï ulan

مەنىسى:
مەرتىۋە ۋە ئۇلۇغلۇققا ئېرىشكەن ھامان خۇلقىڭنى تېخىمۇ ياخشىلا، بەكلەر ئالدىدا باشقىلار ئۈچۈن دائىم ياخشىلىق قىلغۇچى كىشى بول.

alïmqï arslan bərimqi sïqkan

مەنىسى:
ئېلىمچى ئارسلان، بېرىمچى چاشقان، يەنى ھەقىقىنى تەلەپ قىلىپ ئالغۇچى ھۇجۇم قىلىشتا گويا ئەرسلان بولىدۇ، قەرز تۆلىگۈچى قورقىنلىقتىن چاشقانغا ئوخشاپ قالىدۇ.

alïn arslan tutar
küqin uyuk tutmas

مەنىسى:
ھىيله بىلەن ئەرسلان تۇتۇلار،
كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇلماس.

ula bolsa yol azmas
bilik bolsa söz yazmas

مەنىسى:
بەلگە بولسا، يولدىن ئازماس،
بىلىم بولسا، سۆزدىن قايماس.
يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن ئالىپ ئەرتۇڭا (يەنى ئافراسىياپ) نىڭ ئۆلۈمى ھەققىدىكى مەرسىيە بىلەن تېخى ئىسلا-

مىيەتنى قوبۇل قىلمىغان بۇددىست ئۇيغۇرلارغا ياكىي تاڭغۇت-
لارغا قارشى ئۆتكۈزگەن جەڭ توغرىسىدىكى قوشاقلارنىڭ پەيدا
بولغان ۋاقتىنى تەخمىن قىلىش مۇمكىن بولسىمۇ، «يىگىتلەر-
نى ئىشلىتىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ،...» دېگەنگە
ئوخشاشلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ئەسىرلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى
ئۆزلۈكىدىن مەلۇم. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ پارچىلارنىڭ تىل ۋە
ئۇسلۇبىمۇ ئۇلارنىڭ قەدىم زامانغا تەئەللۇق ئىكەنلىكىدىن
دېرەك بېرىدۇ. بۇ پاكىتلار بىر تەرەپتىن، تۈركىي تىللىق خەلق-
لەردە ناخشا-قوشاق شەكىلدىكى ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بەك بۇ-
رۇن باشلانغانلىقىنى ۋە خېلى تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپات-
لىسا، ئىككىنچى تەرەپتىن «يىپەك يولى» دېگى قەدىمكى
ناخشا سادالىرىنى تەتقىق قىلىشنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى
ئىسپاتلايدۇ.

شۇ نۇقتىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، مەھمۇد
قەشقەرى ئۆز ئەسىرىنى XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا
يازغان بولسىمۇ، بۇ ئەسەرگە كىرگۈزۈلگەن تىل ماتېرىياللىرى،
بولۇپمۇ ماقال-تەمسىل ۋە خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئاپتوردىن
كۆپ زامانلار بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپلۇقى بۇ ئەسەرنىڭ تەتە-
قىقات قىممىتىنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، يۇقىرىدا
ئېيتقىنىمىزدەك، ئاپتور بۇ ئەسىرنى «لۇغەت» دەپ ئاتىغان
بولسىمۇ، بۇ ئەسەر چىن مەنىسى بىلەن ئۆز زامانىسىنىڭ
ئىنسىكلوپېدىيىسى ئىدى. مۇشۇ ئىككى نۇقتىدىن ئېيتقاندا، «دە-
ۋانۇ لۇغەتىت-تۈرك» «يىپەك يولى» تەتقىقاتىدا كەم بولسا
بولمايدىغان مۇھىم ماتېرىياللارنىڭ بىرىدۇر.

2

«يىپەك يولى» نىڭ غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى
مەدەنىيەت كۆۋرۈكى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەدەنىيەت ئالماش-

تۇرۇشتا ئوينىغان رولى توغرۇلۇق دۇنيانىڭ ھەرقايسى ئەللەرىدە نۇرغۇن تەتقىقاتلار يۈرگۈزۈلۈپ، كۆپلىگەن ماددىي پاكىتلار، جۈملىدىن تىل - ئەدەبىياتقا دائىر ھۆججەتلەر نامايان قىلىندى. لېكىن، قەدىمكى غەرب (ھەسىلەن، ئەرەب - پارس) شېئىرىيىتى بىلەن تۈركىي تىللىق خەلقلەر شېئىرىيىتىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى توغرىسىدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئانچە كۆپ ئەمەس. مەن تۆۋەندە شۇ مەسىلىگە دائىر مۇھىم بىر نۇقتا، يەنى ئاروۇز ۋەزنى مەسىلىسى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتمەكچىمەن.

بىرمۇنچە ئەللەرنىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىرى ئاروۇز ۋەزنىنى نوقۇل ئەرەب شېئىرىيىتىگە خاس ۋەزن دەپ قاراپ كەلمەكتە. دەرۋەقە، ئەرەب زېمىنى بەسىرىدە تۇغۇلغان خېلىل ئەخمەت ئاروۇز ۋەزنىنى تۇنجى قېتىم ئىلمىي سىستېمىغا سېلىپ كىتاب يازغان ۋە پۈتۈن ئەرەب شېئىرىيىتى بەھىرلىرىنى يەكۈنلەپ چىققان.

بىراق، ئاروۇز ۋەزنى بەھىرلىرىنى ئىنچىكىلەپ تەكشۈرسەك، ئۇنىڭدا تۈركىي تىللىق خەلقلەر شېئىرىيىتىنىڭ بەزى ئامىللىرى مەۋجۇتلۇقىنى، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئاروۇز ۋەزنىنىڭ تۈركىي خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى شېئىرىي ۋەزنى ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز، بۇ پىكىرنى مۇنداق ئىسپاتلاش مۇمكىن.

1. ئاروۇز ۋەزنىدىكى ھەربىر بەھر «رۇكۇن» دەپ ئاتىلىدىغان بۆلەكلەرنىڭ ئەينەن ياكى مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بىلەن تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. رۇكۇنلار ئوخشاش بولمىغان ئۇلچەمدە ئۇچ، تۆت، بەش بوغۇمدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. شۇنداق قىلىپ، ھەربىر رۇكۇن مۇئەييەن بىر ئاھاڭنى ئىپادىلەيدۇ. رۇكۇنلارنىڭ مۇئەييەن ئاھاڭدا تەكرارلىنىشىدىن مىسرا ھاسىل بولىدۇ. خېلىل ئەخمەت يەكۈنلىگەن رۇكۇنلار 30 خىلغا

يەتسمۇ، ئاساسلىقى سەككىز خىلدىن ئىبارەت.

شۇ سەككىز خىل رۇكىنلىك تۆت خىلى (يەنى فەئۇلۇن، فائىلۇن، مەفائىلۇن، مۇستەقىلۇن رۇكىنلىرى) قەدىمكى تۈركىي قوشاق - بېيىتلاردا ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، ماقالىمىزنىڭ بىرىنچى قىسمىدا مىسالغا ئېلىنغان پارچىلارنىڭ ۋەزىن تۈزۈلۈشىگە بىر نەزەر سېلىش كۆپايە.

2. ئاروز تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مۇلاھىزىلىرىگە قارىغاندا، بۇ رۇكىنلار «چۆل كېمىسى» دەپ ئاتالغان تۆگىنىڭ قۇملۇقلاردا گاھ بىر خىلدا ئاستا قەدەم تاشلىشى، گاھ ئىتتىك مېڭىشى، گاھ يۇرغىلاپ مېڭىشى قاتارلىق پۈت ھەرىكەتلىرىگە تەقلىد قىلىنغان. ئەگەر بۇ مۇلاھىزە ئەقىلگە ئۇيغۇن دەپ قارىلسا، ھازىرقى شېنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قۇملۇقلىرىدا ياشىغان قەدىمكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ھاياتىدا تۆگىنىڭ قانداق مۇھىم رول ئوينىغانلىقى نەزەرگە ئېلىنمىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا قەدىمكى تۈركىي قوشاقلاردا ئاروز رۇكىنلىرىنىڭ ۋە رۇكىنلىرىدىن ھاسىل بولغان مىسرالارنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا ھېچقىسم ھەيران قالمىغان بولاتتى.

3. خېلىل ئەخمەت ئاروز ۋەزنىنى ئىلمىي مىستېمىغا سېلىشتۇرۇشكەن زامانلاردا، «ىسپەك يولى» بويلاپ، ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلەر ئاللىقاچان باشلىنىپ كەتكەن؛ مىلادى 660 - يىلىدىن 750 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ، ئابباسىيلار سۇلالىسىنى تىكلەشتە ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. ئابباسىيلار خەلىپىلىكى ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ سەلتەنىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، دەسلەپتە خۇراسانلىقلاردىن، كېيىنچە تۈركىي خەلقلەردىن ئۆزىگە قوشۇن تەشكىل قىلىش نەتىجىسىدە ئۇغۇز تۈركمەنلىرى

ئىراق ۋە شام تەرەپلەرگە تۈركۈملەپ كۆچتى. ئەرەب-ئىسلام ئىمپېرىيەسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىنىڭ ئېتنىك تەركىبىمۇ ئۆزگىرىشكە باشلىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئېغىز ئەدەبىياتىمۇ ئەرەب زېمىنىغا كىرىشكە باشلىغانىدى، خېلىل ئەخمەت «ئىلمىي ئارۇز» ناملىق ئەسىرىنى ئەنە شۇنداق شارائىتتا يازغىنى ئۈچۈن ۋە بۇ ئەسەر ئۇزۇن يىللىق ئەرەب شېئىرىيىتى (جۈملىدىن قۇرئان ئايەتلىرىنىڭ ۋەزنى) ۋە كەڭ خەلق قوللىرىنى ماتېرىيال مەنبەسى قىلغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭدا تۈركىي قوشاقلار ۋەزنىنىڭ مۇئەييەن ئورۇن ئېلىشىمۇ تەبىئى.

4. ئارۇز ۋەزنى ۋە خېلىل ئەخمەت ئەسەرلىرى توغرىسىدا ئۇزۇن يىل تەتقىقات يۈرگۈزگەن دوكتور ئىلى كامال بىلۈمرانلى قاتارلىق ئالىملار خېلىل ئەخمەتنى بەسمىرىدە تۇغۇلغان بولسىمۇ، ئەسلى كېلىپ چىقىشى ۋە پىكىر قىلىش ئېتىبارى بىلەن ئۇنى تۈركىي خەلقلەرگە مەنسۇپ دەپ قارايدۇ. ئەگەر بۇ پىكىر ھېسابقا ئېلىنىدىغان بولسا، خېلىل ئەخمەت ئىشلىگەن ئارۇز سىستېمىسىغا قەدىمكى تۈركىي قوشاقلارنىڭمۇ مەنبە بولغانلىقى ھەقىقەتكە تېخىمۇ ئۇيغۇن بولۇپ چىقىدۇ.

5. يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئەخمەت يۈكنەكى (XIII ئەسىر) ۋە «چاغاتاي ئەدەبىياتى» نىڭ بۈيۈك نامايەندىلىرى بولغان ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، نەۋائىي، شۇنىڭدەك ئۇلاردىن كېيىن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ياشىغان نۇرغۇنلىغان كلاسسىك ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىنى پۈتۈنلەي ئارۇز ۋەزنىدە يازغانلىقى، «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەۋرىدىن بۇيانقى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ئارۇز ۋەزنىنىڭ ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقى، ھەتتا ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىمۇ ئارۇز ۋەزنىنىڭ مۇھىم

ئورۇن تۇتقانلىقى ــ مانا بۇ پاكىتلارنىڭ ھەممىسى ئاروز ۋەزنىنىڭ ئەرەب ـ پارس شېئىرىيىتىگە ئوخشاشلا، تۈركىي خەلقلەر شېئىرىيىتىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭمۇ ئەنئەنىۋى مىللىي شەكلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بولۇپمۇ، 13 مىڭ 290 مىسرادىن تەركىب تاپقان «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشىتىن ـ ئاخىر ئاروز ۋەزنىنىڭ بىر خىل بەھرى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى دىققەتكە سازاۋەر مۇھىم مەسىلە. ئەگەر ئۇيغۇر تىلىدا ئاروز ۋەزنى تەلەپ قىلىدىغان بىرمۇنچە خۇسۇسىيەتلەر بولمىغان بولسا ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئاروز ئەنئەنىسى مەۋجۇت بولمىسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مۇنداق زور ئەسەرنى ئاروز ۋەزنىدە شۇقەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقالىشى ناتايىن ئىدى.

* * *

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، «يىپەك يولى» نىڭ ئاساسلىق لىنىيىسى بولغان ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى قەدىمدىن تارتىپ «ناخشا ئۇسسۇل» ماكانى، بۇ رايوندا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتىغا، بولۇپمۇ، شېئىر قوشاقلارغا ماھىرلىقى ۋە بايلىقى بىلەن مەشھۇر. «دىۋانۇ لۇغەتت ـ تۈرك» تىكى قەدىمكى قوشاق، بېيىت ۋە شېئىرىي پارچىلار «يىپەك يولى» دىكى مەنئۇى مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىشتا بەك قىممەتلىك ماتېرىيال. بۇ ئەدەبىي پارچىلارنىڭ ۋەزىن تۈزۈلۈشى ئاروز ۋەزنىنىڭ تۈركىي خەلقلەر شېئىرىيىتىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي شەكلى ئىكەنلى-

كىدىن دالالەت بېرىدۇ. «يىپەك يولى» بويىلاپ شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا مەيدانغا كەلگەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئەتىجىسىدە تۈركىي خەلقلەر شېئىرىيىتىدە، بولۇپمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئارۇز ۋەزنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان ۋە بېيىغان. شۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، «يىپەك يولى» نىڭ مەدەنىيەت كۆۋرۈكى بولغانلىقىنى ئەتىقىق قىلىشتا، قەدىمكى ئەدەبىي مىراسلارغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈش بەك مۇھىم.

چاغاتاي ئەدەبىياتى ۋە ئاروز ۋەزنى*

چاغاتاي ئەدەبىياتى زامان جەھەتتىن داۋام قىلغان ۋاقىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى، ماكان جەھەتتىن ئۆز ئىچىگە ئالغان دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، مەزمۇن جەھەتتىن بايلىقى، شەكىل جەھەتتىن خىلمۇخىللىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان بولغاچقا، ئۇنى بىرەر پارچە ماقالە ياكى بىرەر قېتىملىق لېكسىيە بىلەن ئەتراپلىق يورۇتۇپ بېرىش تەس. شۇڭا مازىرچە چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ بەزى مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرى ۋە بۇ ئەدەبىياتنىڭ شېئىرىيەت تۈرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاروز ۋەزنى ئۈستىدىلا توختىلىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، ئومۇمىي چۈشەنچە

ئەدەبىيات ــ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى ۋە دۇنيانى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئىنسان مېڭىسىدە ئەكس ئەتكەت مەھسۇلى. يازغۇچى ياكى شائىر ئىجتىمائىي ھاياتنى ۋە شۇ ئوبيېكتىپ ھاياتقا نىسبەتەن ئۆز قەلبىدە تۇغۇلغان پىكىر، ئىدىيە ۋە ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى پەقەت تىل ۋاستىسى بىلەن ئوبراز يارىتىش ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىيات «تىل سەنئىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن

---

* بۇ ماقالە 1985 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇنىۋېرسىتېتى چاغاتاي تىلى بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسىدا لېكسىيە قىلىنغان ۋە دەرسلىك قىلىپ بېسىلغان.

تىن بىر مىللەت ياكى بىر دەۋر ئەدەبىياتىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا، ئالدى بىلەن شۇ مىللەت ياكى شۇ دەۋر تىلى ئۇستىدە توختالماي مۇمكىن ئەمەس.

چاغاتاي ئەدەبىياتىنى چۈشىنىش ئۈچۈنمۇ، ئالدى بىلەن چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلنى قىسقىچە ئەسلىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

مەلۇمكى، جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا، ئۇرۇقلار، قەبىلىلەر، خەلق ۋە مىللەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، شۇ ئۇرۇق، شۇ قەبىلە، ياكى شۇ مىللەتنىڭ ھەممە ئەزالىرى ئۈچۈن ئۇمۇم بىرلىغان ئورتاق تىل شەكىللىنىشكە باشلىغان. كۆپ ھاللاردا دىئالېكت ياكى مەھەللە شىۋىلىرىنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشىغا قارىماي، بىرمۇنچە قەبىلە ۋە خەلقلەر ئۈچۈنمۇ ئورتاق بولغان بىر تىل مەيدانغا كېلىپ، ئاخىرى ئۇلارنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلىغا ئايلانغان.

ئەدەبىي تىل دېگىنىمىز، ئومۇمەن ئېيتقاندا، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تىل دېمەكتۇر، ياكى شۇ تىلنىڭ ئىگىسى بىرلىغان خەلققە ئورتاق بولغان تىلنىڭ پىششىقلاپ قېلىپلاشتۇرۇلغان شەكلى دېمەكتۇر. ئەدەبىي تىلنى كەڭ ۋە تار مەنىلىرى بويىچە چۈشىنىش مۇمكىن. كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەدەبىي تىل بارلىق رەسمىي ھۆججەتلەرگە (مەسىلەن: دۆلەت ياكى ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىگە)، ئەدەبىيات، دىن، ئىلىم - پەن ساھەسىگە خىزمەت قىلىدىغان يېزىق تىلىنى، جۈملىدىن كەڭ خەلق ئىچىدە ئەدەبىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدىن ئېيتقاندا، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ جانلىق تىلىنى ئاساس قىلغان ھالدا، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئەدەبىي ئەسەرلەر تىلى ئەدەبىي تىل دېيىلىدۇ. بۇ تىل مۇئەييەن ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىدا خەلقنىڭ جانلىق تىلى ئاساسىدا مەلۇم ئەدىپلەر تەرىپىدىن

ئىشلىنىپ چىققان بولۇپ، ئۇ ئىغىز ياكى يېزىقتا بىر ياكى بىرمۇنچە خەلقلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتى ۋە بارلىق ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىگە خىزمەت قىلىدۇ.

XIV ئەسىردىن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرمۇنچە خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان ئەدەبىي تىل — چاغاتاي تىلى ئىدى. نۇرغۇنلىغان تۈركولوگلار ئۇزۇن يىللىق تەتقىقاتتىن كېيىن، چاغاتاي ئەدەبىي تىلى تۇپ ماھىيىتى بىلەن شۇ زامانداكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىدى، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. بۇ خۇلاسىنىڭ ئىلمىي ئاساسلىرى مۇنداق:

بىرىنچىدىن، چاغاتاي ئەدەبىي تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن خاقانىيە تىلى (ئوتتۇرا ئەسىردىكى قەشقەر تىلى) ئەنمۇنەلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن؛

ئىككىنچىدىن، چاغاتاي ئەدەبىي تىلىغا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قارا خانىلارنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولغان ئۇيغۇر-قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ جانلىق تىلى دىئالېكت ئاساسى بولۇپ بەرگەن.

بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى دەلىل كەلتۈرۈش كۇپايە:

پروفېسسور مۇھەممەت فۇئاد كۆپرۈلۈ «دىۋان ھېكمەت» نىڭ تىلىنى تەتقىق قىلىپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ: «يەسەۋى ھېكمىتىنىڭ تىلى ‹قۇتادغۇبىلىك› تىلىدىن تامامەن دېگۈدەك پەرقسىز، يەنى خاقانىيە ئەدەبىي تىلى ھېسابلىنىدۇ.»

پروفېسسور مۇھەممەت فۇئاد كۆپرۈلۈ يەنە رابغۇزنىڭ تىلى ئۈستىدە توختالغاندا: «‹قىسسەسۇل ئەنبىيا› نى تىل نۇقتىسىدىن ‹قۇتادغۇبىلىك›، ‹ئەتەبەتۇلھەقايىق›، ‹دىۋان ھېكمەت› مەنسۇپ بولغان تىل دائىرىسىگە كىرگۈزسەك ھېچبىر خاتا

قىلغان بولمايمىز... «خاقانىيە» تىلىنى XV ئەسىرنىڭ ئەدەبىي تىلى بولغان چاغاتاي تىلىغا باغلاشتا «قىسسەسۇل ئەنبىيا» بەك زور ئەھمىيەتكە ئىگە» دەيدۇ.

ئۇ يەنە، مىلادى 1313 - يىلى يېزىلىپ، تۈركمەنلەر ئارىسىدا كەڭ تارالغان «مۇنىئۇل مۇرىد» بىلەن تەخمىنەن شۇ چاغلاردا خارەزمدە يېزىلغانلىقى پەرەز قىلىنىۋاتقان «جاۋاھىر رۇل ئەسرار» ۋە مىلادى 1310 - يىلى خارەزىملىق مۇھەممەت بىننى مەھمۇت بىننى خىسراۋ تەرىپىدىن يېزىلغان «نەھجۇل فەرادىس» ناملىق بىر ئەسەرنىڭ تىلى ئۇستىدە توختىلىپ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» تىلى ۋە ئۇسلۇبىدا يېزىلغانلىقى، ئاندىن تىل ۋە ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن «خاقانىيە» تىلىدىن چاغاتايچىغا ئۆتۈش جەريانىدىكى مۇھىم مەھسۇللارنىڭ بىرى سۈپىتىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ.

مۇندىن تاشقىرى، مەشھۇر شەرقشۇناس ھاممىر پۇرگىستال (1774 — 1856) دىن باشلاپ، ۋامبىرى، رادلوف، بانزاروف، بېرېزىن، ساماىيلوۋىچ قاتارلىق بىرمۇنچە غەرب تۈركشۇناسلىرى جۇملىسىگە ئۇغلى باتۇ تەرىپىدىن قۇرۇلغان «ئالتۇن ئوردا» خانلىقىغا مەنسۇپ رەسمىي يازمىلارنى تەتقىق قىلىپ، بۇ يازمىلارنىڭمۇ بەزىدە ئەرەب - ئۇيغۇر يېزىقلىرىدا، بەزىدە بولسا، نوقۇل ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغانلىقىنى ئېنىقلىغان (مەسىلەن: «ئالتۇن ئوردا» خانلىرىدىن توختامىش خان ۋە تۆمۈر قۇتلۇقخانلارنىڭ 1393 - ۋە 1397 - يىللىرىدىكى يارلىقلىرى). شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بېرېزىن بۇ يارلىقلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. ۋامبىرى تۆمۈر قۇتلۇقخان يارلىقىنى «يېڭى ئۇيغۇر» شۇنسىدە يېزىلغان دەيدۇ. رادلوف بۇ يارلىقلارنىڭ كونا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ

تاكامۇلى ئاساسىدا مەيدانغا كېلىپ، چاغاتايچە دەپ ئاتالغان تىلىدا يېزىلغانلىقىنى قەتئىي قىلىپ ئېيتىدۇ.

دېمەك، XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بىرقانچە، تەرەققىيات دەۋرلىرى بويىچە تاكامۇللاشقان چاغاتاي تىلى تۆپ ماھىيىتى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبي تىلىنىڭ فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى پۈختا ساقلانغان، شۇنىڭدەك، ئەرەب-پارس ئەدەبي تىلىنىڭ بەزى ئامىللىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن يېڭىچە ئۇيغۇر ئەدەبي تىلىدۇر. بۇ تىل ئۇزۇن زامانلارغىچە ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەممە تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبي تىل بولۇپ خىزمەت قىلغان. ئەمما، بۇ نۇقتىدا شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش لازىمكى، بىرىنچىدىن، بۇ دەۋردە، ئەرەب-پارس تىلىنىڭ چاغاتاي تىلىغا نىسبەتەن كۆرسەتكەن تەسىرى ھەم ئىجابىي، ھەم سەلبىي رول ئويناندى. ئىجابىي رولى تەرەپتىن ئېيتقاندا، ئەرەب-پارس تىلىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز-ئىبارىلەرنىڭ كىرىشى بىلەن چاغاتاي تىلى بېيىپ گۈللەندى، ئۇنىڭ ئىپادە كۈچى ئاشتى؛ سەلبىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەرەب-پارس سۆزلۈكلىرىنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى نەتىجىسىدە، چاغاتاي تىلى (مۇھىمى شېئىرىيەت تىلى) كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ جانلىق تىلىدىن يىراقلىشىپ قالدى.

تارىختا چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان ئەنە شۇ تىل بىلەن مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىيات چاغاتاي ئەدەبىياتى دەپ ئاتىلىدۇ.

چاغاتاي ئەدەبىياتى XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شەكىللىنىشكە باشلاپ، XV ئەسىردە چوڭ تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتۈرۈلدى. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ قەھرىمانلىك ئىلمىي ئەسەرلىرىدىن «مۇھاكىمە-تۈل-لۇغەتەين» ۋە «مەجالىسۇن نەفائىس» دە بېرىلگەن

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئوغلى شاھرۇخ مىرزا (1376—1447)، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئوغلى ئۇلۇغبەگ(1409—1449) دەۋرىدە سەككاكى، ھەيدەر خارەزمى، ئاتايى، لۇتفى، مۇقىمىي، يەقىنى، ئەمىرى ۋە گەدايى قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتى بىلەن تۈركىي تىلدىكى ئەدەبىيات شەكىللىنىپ چىققان. ئۇلاردىن بۇرۇن خۇراسان ۋە ماۋرائۇننەھردە ئەدەبىيات ئاساسەن ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدا بولغانىكەن.

چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ XV ئەسىر داۋامىدىكى تەرەققىياتىدا ئەلىشىر نەۋائىي تەرىپىدىن ئۇيغۇر شائىرلىرى دەپ ئاتالغان سەككاكى بىلەن لۇتفى ئىجادى ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. جۇملىدىن، مەلىك قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئەخمەت ھاجى بەگ (ۋافائى)، شاھقۇلى ئۇيغۇر ۋە ئەخمەت ھاجىبەگ نىڭ كىچىك دادىسى جانىبەگ قاتارلىق ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ رولىمۇ كىچىك بولمىغان.

بۇلار توغرۇلۇق ئەلىشىر نەۋائىدىن باشقا، زۇھۇرىدىن بابۇرمۇ ئۆزىنىڭ «بابۇرنامە» ناملىق ئەسىرىدە ئالاھىدە توختالغان. ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى خاندەمىرمۇ لۇتفى ھەققىدە توختىلىپ، ئۇنى شۇ زامانىنىڭ «يېگانە سەنئەتكارى» دەپ ئاتىغان.

چاغاتاي ئەدەبىياتى XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەلىشىر نەۋائى ئىجادى بىلەن تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە يېتىپ، كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدە زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. يەنى ئاتايى، سەككاكى، لۇتفىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ئەلىشىر نەۋائى تۈركىي خەلقلەر پوئېزىيەسىنى ئاھان ئەدەبىياتىنىڭ خەزىنىسىگە ئېلىپ كىردى.

XVI ئەسىردىن باشلاپ ئۇمۇمىي چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇرچىغا خاس بىر شەكلى، يەنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبى

یاتی شەكللەنگەن باشلىدى، بۇ دەۋر ئەدەبىياتىغا سۇلتان سەئىدخان (1490 — 1533)، ئابدۇرەشىتخان (1510 — 1560) مىرزا ھەيدەر كوراگانى (1500 — 1551)، مەلىكە ئاماننىسا خان (1523 — 1557)، قەدىرخان يەركەندى (؟ — 1562) ۋەكىللىك قىلىدۇ.

بۇ ئەدەبىيات ئۆزىگە خاس بىرمۇنچە ئالاھىدىلىكلىرى بولغان ھالدا، ئەۋائى ئىزىدىن مېڭىپ، تاكى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋام قىلدى. غۇجام قۇلى خىرقىتى (1634 — 1724)، زەلىلى (1670 — ؟)، نۆبىتى، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى (1740 — ؟)، ئابدۇرېھىم نىزارى (1770—1840)، گۇمنام، سەبۇرى، بىلال نازىم(1823—1899)، تەجەللى (1850—1930) قاتارلىق شائىر ۋە يازغۇچىلار مۇشۇ دەۋر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش لازىمكى، XVI ئەسىردىن باشلاپ شەكىللەنگەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ، جۈملىدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئەلشىر نەۋائى ئىجادىدىن ھەرگىز ئايرىلمايدۇ. خۇددى پروفېسسور مالوفنىڭ ئېيتقىنىدەك، شىنجاڭنىڭ ئەڭ چەت جايلىرىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ ئەلشىر نەۋائىنى ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك شائىرى، سۆيىنىدە تونۇيدۇ. شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا مەشھۇر بولغان ئۆزبېك شائىرلىرى مەشرەپ (1640 - 1711)، ھۇۋەيدا، سۈپى ئاللايار ۋە باشقىلارمۇ مۇشۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.

دېمەك، ئوتتۇرا ئاسىيا، خۇراسان، شىنجاڭ، يەتتەسۇدا ياشىغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىي ئالاقىلىرى ناھايىتى يېقىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تىل ۋە ئەدەبىياتىدىمۇ مۇئەييەن ئورتاقلىق مەۋجۇت ئىدى. بۇ ئورتاقلىق چاغاتاي ئەدەبىياتى بىلەن تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەنگەن.

ئىككىنچى، چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى

باشتا ئېيتقىنىمىزدەك، داۋام قىلغان ۋاقىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى، يېيىلغان دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، مەزمۇنەن باي ۋە شەكلەن خىلمۇ خىللىقى چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيىتى ھېسابلانسا، بىرمۇنچە تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاقلىقى يەنە بىر خۇسۇسىيىتى ھېسابلىنىدۇ. مۇندىن تاشقىرى، بۇ ئەدەبىيات مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتا مەيدانغا كەلگەن ئۆزىگە خاس بىرمۇنچە ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە.

بىرىنچى، چاغاتاي ئەدەبىياتى تۈركىي خەلقلەر تىلى پارسچىلىشىپ كېتىش خەۋپىگە ئۇچراۋاتقان شارائىتتا ۋە بۇ خەۋپتىن قۇتۇلۇش يولىدىكى مىللىي روھنىڭ كۈچلۈك تەقەززالىقى شارائىتىدا مەيدانغا كەلگەنلىكىگە قارىماي، ھەتتا ئۇلۇغ تالانت ئىگىسى (گېنىئال) ئەلىشىر نەۋائى ئەمگەكنىڭ ئاجايىپ گېگانت سەھەرلىرى نەتىجىسىدە، تۈركىي ئەدەبىيات بىرمۇنچە جەھەتلەردە ئۆزىدىن ئۈستۈن تۇرغان پارس ئەدەبىياتىدىن ھېچ قېلىشمايدىغان دەرىجىگە يەتكەنلىكىگە قارىماي، ئۇنىڭ ئېكسكلۇزىسىدا ئەرەب، پارس تەسىرى يەنىلا مەلۇم سالماقنى ئىگىلەپ تۇرىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۈلھەقايىق» ۋە «قىسسەسۇل ئەنبىيا» تىلىغا سېلىشتۇرۇلسا، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈنىدۇ. بۇنى شۇ تارىخىي دەۋردىكى ئوبىيېكتىپ مۇھىت تەقەززاسى دەپ چۈشىنىش لازىم، ئەلۋەتتە.

قەدىمكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق نامايەندىسى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا ئەرەب-پارس ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئامىللىرىنى يېگىلىق

سۆپى شەكىلىدىكى قىلىپ، ئۆزىنى بېيىتقان چاغاتاي ئەدەبىياتى تېخىمۇ خاراكتېرلىك ۋەكىللىرىدىن بىرى ئۇيغۇر (تۈركىي) ئەدەبىياتىنىڭ دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەنلىكى، يەنى رېئاللىق ئىجتىمائىي ھاياتنى مەسىلىلىرىنى، كونكرېت ئىنسان ئوبرازىنى يۇكسەك بەدىئىي تىل ۋە سۆزلەت بىلەن ئىپادىلىگەن ئېپىك ۋە لىرو-ئېپىك داستانلار، قايناق لىرىكا (غەزەل)، قەسىدە، مۇخەممەس، مۇسەددەس، تەرجىبەنت، ساقىنامە، رۇبائىيات، شۇ-نىڭدەك زور ھەجىملىك بىئوگرافىك نەسرىي ئەسەرلەر مەيدانغا كېلىپ، پۈتۈن بىر يۇرۇش كلاسسىك تۈركىي ئەدەبىياتنىڭ بای خەزىنىسى بەرپا بولدى.

ئىككىنچى، بولۇپمۇ شېئىرىيەت ساھەسىدە، قەدىمكى ئەنئەنىلەر ئاساسىدا ئەرەب - پارس شېئىرىيىتىدىن پايدىلىنىپ، تۈركىي ئاروز سىستېمىسى ۋۇجۇدقا كەلدى. چاغاتاي ئەدەبىياتى-نىڭ شېئىرىيەت قىسمى ۋەزىن ۋە شەكىل جەھەتتىن پۈتۈنلەي ئاروز ۋەزنىنى ئاساس قىلغان دېيىش مۇمكىن (يالغۇز يازما ئەدەبىياتتىلا ئەمەس، ھەتتا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىمۇ، ئاروز ۋەزنى چوڭ سالماقنى ئىگىلىدى) شۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا چاغا-تاي ئەدەبىياتنى ئۆگىنىدىغان كىشىلەر ئۈچۈن ئاروز ۋەزنى بىلەن تونۇشۇش ئىنتايىن مۇھىم.

ئۈچىنچى، ئاروز ۋەزنى

ئالدى بىلەن شۇنى قەيت قىلىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئاروز ۋەزنى تۈركىي خەلقلەرگە ئەزەلدىنلا يات نەرسە ئەمەس. «ئاروز» دېگەن سۆزنىڭ ئەرەبچە، بولۇشىغلا قاراپ ئاروز ۋەزنىنىمۇ نۇقۇل ھالدا ئەرەب شېئىرىيىتىگە خاس ۋەزىن دەپ ئويلاشقا بولمايدۇ.

تارۇز — لۇغەت مەنىسىدە «ئەن» (بىر نەرسىنىڭ ئىنى ياكى كەڭلىكى) دېگەن مەنىدە بولسا، ئىستىلائى (ئەمەلىدە قوللىنىلىدىغان) مەنىسىدە «ئۆلچەم»، ياكى «قېلىپ» دېمەكتۇر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، شېئىرنىڭ مەلۇم بىر خىل ئۆلچىمى ئەرەب، پارس، تۈركىي تىللاردا «تارۇز ۋەزنى» دەپ ئاتىلىدۇ.

تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، ھەممىدىن ئاۋۋال تارۇز ۋەزنى ئەرەب زېمىنى بەسىردە تۇغۇلغان ئىسلام خېلىل ئەخمەت (مىلادى 722 — 792) نىڭ «ئىلمىي تارۇز» نامىلىق كىتابى بىلەن ئىلمىي سىستېمىغا سېلىنغانلىقى ئەمەلىي پاكىت. لېكىن بۇنى خېلىل ئەخمەت ئۆز خىيالىي تەسەۋۋۇرلىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەرەب زېمىنىدىكى ئۇزۇن يىللىق مەنۇى مەدەنىيەت خەزىنىسى (جۈملىدىن كەڭ خەلق قوشاقلىرى، ھەتتا قۇرئان ئايەتلىرى) دىن ئىلھام ۋە ماتېرىيال ئېلىپ ئىشلەپ چىققان.

ئىككىنچىدىن، خېلىل ئەخمەت تارۇز ۋەزنىنى ئىلمىي سىستېمىغا سېلىشقا كىرىشكەن زامانلاردا ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر تارىخىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلەر ئاللىقاچان باشلىنىپ كەتكەنىدى. مىلادى 660 - يىلدىن 750-يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئەرەب ئۇمەۋىيە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ، ئابباسىيلار سۇلالىسىنى تىكلەشتە خۇراسانلىق ئاۋامىسلام بىلەن ئابباسىيلار سۇلالىسىنى ئۆينىغانلىقتىن، ئابباسىيلار دەۋرىدە بەرمەكىيلەر ھەل قىلغۇچ رول ئويناپ ھاكىمىيەت ئاساسىي جەھەتتىن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار قولىغا ئۆتۈپ قالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شۇ قېتىم ئوتتۇرا ئاسىيادىن بارغان يۇز مىڭلىغان كىشى ئەرەب زېمىنىدا يەرلىشىپ كەتكەن. بولۇپمۇ ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ بەشىنچى خەلىپىسى ھارۇن رەشىد دەۋرىدە ئەرەبلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ناھايىتى راۋاج تاپقان. شۇنىڭ ئۈچۈن، خېلىل

ئەخمەت يەكۈنلىگەن ئارۇز ۋەزىنلىرى ئاساسىدا پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر شېئىرىيىتىدىكى بەزى ۋەزىن ئامىللىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى، ياكى بۇ ئامىللارنىڭمۇ خېلىل ئەخمەتكە مەنسۇب بولغانلىقى تاسادىپىي ئەمەس.

ئۇچىنچىدىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىسلامىيەت كىرىشتىن خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەرگە مەنسۇپ قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر قوشاقلىرى («دىۋانۇ لۇغەتىت ـ تۈرك» كە قاراڭ) نىڭ ۋەزىنلىرىدە ئارۇز ئامىللىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئارۇزغا خاس ئاھاڭدارلىقنىڭ تۈركىي خەلقلەر شېئىرىيىتىدە ئەزەلدىن بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

شۇنىمۇ ئەسلىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئارۇز ۋەزنى ۋە خېلىل ئەخمەت توغرىسىدا ئۇزۇن يىللىق تەتقىقات يۈرگۈزگەن دوكتور ئېلى كامال بىلۈىرانلى قاتارلىق ئالىملار خېلىل ئەخمەتنى بەسىردە تۇغۇلغان بولسىمۇ، ئەسلى كېلىپ چىقىشى ۋە پىكىر قىلىش ئېتىبارى بىلەن تۈركىي خەلقلەرگە مەنسۇپ كىشى دەپ ھېسابلايدۇ.

ھەممىدىن مۇھىمى، XI ئەسىردىن باشلاپ، ئارۇز ۋەزنى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدا كلاسسىك ۋەزىن بولۇپ قالدى. مەسىلەن: «قۇتادغۇبىلىك» پۈتۈنلەي ئارۇز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىلغان.

مۇنداق زور ئەسەرنىڭ مۇكەممەل ئارۇز ۋەزنىدە دۇنياغا كەلگەنلىكى تۈركىي خەلقلەردە ئارۇزنىڭ ئەمدىلا باشلانغانلىقىنى ئەمەس، بەلكى ئۇزۇن تەرەققىياتتىن كېيىن تاكامۇللاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. جۇملىدىن، بۇ ۋەزىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە (جۇملىدىن خەلقى قوشاقلىرىدا) مۇ، ئاساسىي ۋەزىنلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلمەكتە.

دېمەك، تۈركىي خەلقلەرنىڭمۇ ئۆز بايلىقى ھېسابلانغان ئارۇز ۋەزنىنى بەزى ئورۇنسىز ۋە ئىلىم ـ پەنگە خىلاپ قاراش-

لار (مەسىلەن: ئارۇز ۋەزنى ئەرەبىلەرنىڭ، بۇ ۋەزىن ئەرەب، پارس تىللىرىدىلا شېئىر يېزىشقا ماس كېلىدۇ، ئارۇز ۋەزنىدە شېئىر يېزىش، ئەرەب ـ پارس سۆزلىرىنى كۆپرەك ئىشلىتىشنى تەقەززا قىلىدۇ. ئارۇز ۋەزنى پىكىرنى بوغۇپ قويىدۇ، دېگەنگە ئوخشاش قاراشلار) بىلەن چەتكە قېقىش خاتا. شۇنداقلا ئارۇز ۋەزنىنى تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىردىنبىر شېئىرىي ئۆلچىمى، بۇ ۋەزىندە يېزىلمىغان شېئىرنى شېئىر دېگىلى بولمايدۇ، دېگەن قاراشمۇ خاتا.

خېلىل ئەخمەتتىن كېيىن، خارەزملىق يۈسۈپ سەككاكى، ئەلىشىر نەۋائى، زوھۇرىدىن بابۇر، مۇھەممەت فۇئاد كۆپرۈلۈ ۋە باشقا بىرمۇنچە ئالىملار ئارۇز ۋەزنىنى سىستېمىلىق بىر پەن سۈپىتىدە شەرھىلەپ، كىتابلار يازغان. تۆۋەندە ئارۇز ۋەزنىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى ئۈستىدە توختىلىمىز.

ئارۇز ۋەزنى ــ مىسرالاردىكى بوغۇملارنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىدىن ھاسىل بولغان ئاھاڭ قېلىپلىرىدىن ئىبارەت بىر خىل شېئىرىي ئۆلچەمدۇر. باشقىچە قىلىپ ئېيىتقاندا، ئۇزۇن ـ قىسقا بوغۇملارنىڭ مۇئەييەن تەرتىپتە تەكرارلىنىشىدىن كېلىپ چىققان شېئىرىي ۋەزىن ئارۇز ۋەزنى دېيىلىدۇ.

دېمەك، بوغۇم (ھېجا) ــ ئارۇز ۋەزنىدىمۇ بارماق ۋەزنىدىكىگە ئوخشاشلا مىسرانىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كىچىك ياكى ئەڭ ئاساسىي بۆلەك ھېسابلىنىدۇ. بىراق ئارۇز ۋەزنىدە مىسرا ئىچىدىكى بوغۇملارنىڭ سانى ۋە تۇراقلىرى ئەمەس، ئۇزۇن ۋە قىسقىلىقى ياكى سوزۇق ۋە ئۇزۇكلۇكى ئاساس قىلىنىدۇ ھەمدە شۇ بوغۇملارنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ئارۇزغا خاس بىر خىل ئاھاڭ ھاسىل بولىدۇ.

ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللاردا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم تۇزۇلمەيدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. ئەگەر شۇ بوغۇمدىكى سوزۇق

تاۋۇش قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولسا، مەيلى ئوچۇق ياكى يېپىق بوغۇم بولسۇن، ھەممىسى قىسقا بوغۇم ھېسابلىنىدۇ؛ ئەگەر سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولسا، ئۇزۇن بوغۇم ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: «بەشكېرەمنىڭ باغلىرى» دېگەن يەتتە بوغۇملۇق سۆز بىرىنكىسى ئىچىدىكى «بەش، رەم، باغ، رى» بوغۇملىرى ئۇزۇن بوغۇم بولۇپ، قالغان ئۇچ بوغۇم قىسقا بوغۇم دۇر.

ئادەتتە ئۇزۇن بوغۇم «—» بەلگىسى بىلەن، قىسقا بوغۇم بولسا، «∨» بەلگىسى بىلەن ياكى بىر چېكىت بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

بوغۇم مەسىلىسىدە تۆۋەندىكى ھاللارنى دائىم ئەسته تۇتۇش لازىم بولىدۇ:

1) ئادەتتىن تاشقىرى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «دوست»، «زار»، «شاد»، «خوپ» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يېپىق بوغۇملار بىر ئۇزۇن ۋە بىر قىسقا بوغۇم ياكى بىر يېرىم ئۇزۇن بوغۇم ھېسابلىنىدۇ ھەمدە شۇنداق تەرىزدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مۇنداق بوغۇملار مىسرا ئىچىدە كەلسە، «— ∨» بەلگىسى بىلەن مىسرا ئاخىرىدا بولسا، «—» بەلگىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

دوستلار مەن تەلبە ئەھۋالىغا يىغلاڭ زار - زار
كىم سالادۇر گاھ - گاھ ئوت كۆڭلۈمدە تۇشكەن خار - خار
(نەۋائى)

بۇ بەيت بوغۇملىرىنى بەلگە بويىچە تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىش مۇمكىن:

دوستلار مەن|تەلبە ئەھۋالىغە يىغلاڭ|زار - زار
— ∨ — —|— ∨ —|— — ∨ —|— ∨ —
كىم سالادۇر|گاھ - گاھ ئوت كۆڭ|لۈمدە تۇشكەن|خار - خار
— ∨ — —|— ∨ —|— —|∨ —|— ∨ —

2) قوش ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن تۈگىگەن «ئىشىق»، «جىسىم»، «بەخت»، «زەۋق»، «شەۋق» قاتارلىق يېپىق بوغۇملارمۇ

يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش بىر يېرىم ئۇزۇن بوغۇم ھېسابلىنىدۇ. مىسرا ئاخىرىدا كەلسە، «ـ» بەلگىسى بىلەن كۆرسىتىلىدۇ؛ مىسرا ئىچىدە بولسا، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇمدىن ئالدىن كەلگەندىلا «ـ ∨» بەلگىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. (مەسىلەن: يۇقىرىدىكى مىسالدا كۆرسىتىلگەن «دوستلار» دېگەن سۆزگە ئوخشاش). ئەگەر مىسرا ئىچىدە كەلگەن شۇنداق بوغۇمدىن كېيىن سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغان بوغۇم كەلسە، قوش ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئىككىنچىسى شۇ سوزۇق تاۋۇش بىلەن قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە مۇنداق ئەھۋالدا قوش ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن تۇگىگەن بوغۇم بىر بوغۇم ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىشق ئېرۇر ئانداغ مۇرەببىكىم، قىلۇر يەتكەچ ئەسەر،
بۇلبۇل ئولغاي ئاچسا يۇز بىر سەرۇ گۈلروخسار، سار.
(نەۋائى)

دېگەن بېيىتتىكى «ئىشق ئېرۇر» سۆزى «ئىشقېرۇر» دەپ ئوقۇلىنىشقا قارىماي ئىككىنچى خىل ئوقۇلىنىشقا قارىتىلىدۇ.

دېمەك، ئارۇز ۋەزنىدە بوغۇملارنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ياكى سوزۇق - ئۇزۇكلۇكى ئۇلارنىڭ يېزىلىشىغا قارىماي ئەمەس، بەلكى شېئىر ئاھاڭىغا مۇۋاپىق ئوقۇلۇشىغا ياكى تەلەپپۇز قىلىنىشىغا قارىتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاھاڭ تەقەززاسى بىلەن سۆزلەر ۋە بوغۇملار تېگىشلىك ئورۇندا بىر - بىرىگە قوشۇپ ئوقۇلمۇ بېرىدۇ. بىر بوغۇم تەركىبىدىكى تاۋۇشلار باشقا بوغۇمدىكى تاۋۇشلار بىلەن قوشۇلۇپ كېتىۋېرىدۇ.

تۆۋەندىكى بېيىت يۇقىرىدا ئېيتىلغانلارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئورتاق مىسال بولالايدۇ:

سورمە ھالىمنىكى، بولدۇم بورناغىدىن زار راق،
جىسىم جاندىن زارۇ جانىم جىسمىدىن ئەفكارراق.
(بابۇر)

بۇ بېيىتنى بەلگىلەر بويىچە كۆرسەتكەندە مۇنداق بولىدۇ:

سور-مەھا-لىم|نى-كى-بول-دىم|بور-نا-غى-دىن|زار - راق

– ∨ – –|– ∨ – –|– ∨ – –|– ∨ ~

جىسىم جان-دىن|زا -رۇجا-نىم|جىسىم-دىن ئەف|كار - راق

– ∨ – –|– – ∨ –|– ∨ – –|– ∨ ~

ئارۇز ۋەزىننىڭ ئاساسى ۋە روكىنلىرى

مۇزىكىدا نەغمە ئاھاڭلىرى نوتا بىلەن بەلگىلەنگىنىگە ئوخشاش، ئارۇزدا شېئىر ئاھاڭلىرى «تەفئىلە» دەپ ئاتىلىدۇ. تەفئىلە خان بىر خىل شەكىل ياكى مودېل بىلەن بەلگىلىنىدۇ. تەفئىلە شەرتلىك ھالدا ئەرەب يېزىقىدىكى «ف. ع. ل» ھەرپلىرى بىلەن كۆرسىتىلىدۇ ۋە «فعل» شەكلىدە يېزىلىدۇ. بۇ شەكىل تۆرلۈك ھەرىكەتلەر ۋاستىسى بىلەن: «فەئىل»، «فەئەل»، «فەئۇل» دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق قىلىپ ئارۇزنىڭ ۋەزنى ئاساسلىرى ھاسىل قىلىنىدۇ.

بۇ تەپئىلىلەر (ۋەزىن ئاساسلىرى) ئەملىيەتتە ئۇزۇن ۋە قىسقا بوغۇملارنىڭ مۇئەييەن تەرتىپتە تىزىلىشى بولۇپ، بۇنىڭدىن سەۋەب، ۋەتەد ۋەپاسىلەدىگەن ئىلھىمىنتلار ھاسىل بولىدۇ.

قىسقا بوغۇم بىلەن بىرىكمەي، مۇستەقىل ئىلھىمىنت بولالىغان ئۇزۇن بوغۇم «سەۋەب» دېيىلىدۇ، بەلگىسى « – ».

بىر ئۇزۇن بوغۇم بىلەن بىر قىسقا بوغۇمنىڭ بىرىكىشىدىن «ۋەتەد» دەپ ئاتىلىدىغان ئىلھىمىنت ھاسىل بولىدۇ. ئۇزۇن بوغۇم ئۆزىدىن ئالدىن كەلگەن قىسقا بوغۇم بىلەن بىرىكسە، ۋەتەدى مەجمۇع، يەنى قوشۇلغان ۋەتەد بولىدۇ ۋە سىخېمىدا «∨ – » بەلگىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن «نەزەر»، «باھار»، «ۋەتەن» سۆزلىرىگە ئوخشاش؛ ئەگەر ئۇزۇن بوغۇم ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن قىسقا بوغۇم بىلەن بىرىكسە، «ۋەتەدى مەفرۇق» يەنى ئاجرىتىلغان ۋەتەد بولىدۇ ۋە سىخېمىدا « – ∨ » بەلگىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «خەستە»، «قامەت»

سۆزلرنگه ئوخشاش.

قاتار كەلگەن ئىككى ياكى ئۈچ قىسقا بوغۇمنىڭ ئۇزىدىن كېيىنكى بىر ئۇزۇن بوغۇم بىلەن بىرىكىشىدىن پاسىل ھاسىل بولىدۇ. ئەنە شۇ سەۋەب، ۋەتەد ۋە پاسىلنىڭ بىرىكىشىدىن رۇكىن ھاسىل بولىدۇ. رۇكىنلارنىڭ تەكرارلىنىشىدىن مىسرا ھاسىل بولىدۇ.

ئارۇز ۋەزنىدىكى شېئىر مىسرالرى ئۈچ، تۆت ھەتتا بەش رۇكىندىن تەركىب تاپىدۇ. تەپئىلىلەر بويىچە رۇكىنلارنىڭ خىللىرى 30 غا يەتسىمۇ، ئاساسلىق رۇكىنلار تۆۋەندىكى سەككىز خىلدىن ئىبارەت:

№	رۇكىن نامى	بوغۇم سانى	مىسالى
1	فەئۇلۇن	ئۈچ	∨ – –
2	فائىلۇن	"	– ∨ –
3	مەفائىلۇن	تۆت	∨ – – –
4	فائىلاتۇن	"	– – ∨ –
5	مۇستەفئىلۇن	"	– ∨ – –
6	مەفئۇلاتۇ	"	∨ – – –
7	مەفائىلاتۇن	بەش	– ∨ ∨ – ∨
8	مۇتەفائىلۇن	بەش	– ∨ – ∨ ∨

1. بەھرلەر

بەھر — ئاروز ۋەزندىكى شېئىرىي ئۆلچەملىرىنىڭ ئاساسىي تۈرى بولۇپ، رۇكنلارنىڭ ئەينەن ياكى مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بىلەن تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولىدۇ.

مەسىلەن: تۆۋەندىكى بېيىتلاردا فەئۇلۇن رۇكنىنىڭ ئەينەن ياكى مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بىلەن تەكرارلىنىشىدىن مۇتەقارىپ بەھرىنىڭ ھاسىل بولغانلىقىغا ئوخشاش.

كۆڭۈلنى بەغىر قانىدىن لالە قىلدىم،
كۆيۈپ داغ پەركالە - پەركالە قىلدىم.

(نەۋائى)

يەنى:

كۆڭۈلنى	بەغرقا	نىدىن لا	لە قىلدىم.
∨ — —	∨ — —	∨ — —	∨ — —
فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن
كۆيۈپ دا	غ پەركا	لە پەركا	لە قىلدىم.
∨ — —	∨ — —	∨ — —	∨ — —
فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن

تۆۋەندىكى بېيىتتا فەئۇلۇن رۇكنىنى مەلۇم ئۆزگىرىش بىلەن تەكرارلانغان ۋە بۇنىڭدىن مۇتەقارىپ بەھرىنىڭ باشقا بىر خىل ۋەزنى ھاسىل بولغان:

ئەگەر قىلمەسەئەل ھىمايەت ساڭا،
ئۆزۈڭدىن كېرەكتۇر شىكايەت ساڭا.

(نەۋائى)

یەنی:

ئەگەرقەل	مەسەئەل	هەمایەت	ساڭا
∨ – –	∨ – –	∨ – –	∨ –
فەئوڵون	فەئوڵون	فەئوڵون	فەئوڵ
ئۆزۈگدەن	کبرەکتۈر	شکایەت	ساڭا
∨ – –	∨ – –	∨ – –	∨ –
فەئوڵون	فەئوڵون	فەئوڵون	فەئوڵ

ئەمام ئەخمەت ئەنە شۇ قائىدە بويىچە، پۈتۈن ئەرەب شېئىرىيىتى بەھرىلىرىنى تۆۋەندىكى 15 خىلغا يەكۈنلىگەن:

1) تاۋىل بەھرى (بىر بېيىتتا تۆت قېتىم فەئوڵون ـ مەفائىلۈن)
2) مەدىد بەھرى (" " " " فائىلاتۈن ـ فائىلۈن)
3) بەسىت بەھرى (" " " " مۈستەفئىلۈن ـ فائىلۈن)
4) ۋافىر بەھرى (بىر بېيىتتا ئالتە قېتىم مەفائىلاتۈن)
5) كامىل بەھرى (" " " " مۈتەفائىلۈن)
6) ھەزەج بەھرى (" " " " مەفائىلۈن)
7) رەجەز بەھرى (" " " " مۈستەفئىلۈن)
8) رەمەل بەھرى (" " " " فائىلاتۈن)
9) سەرى بەھرى (" " ئىككى قېتىم مۈستەفئىلۈن ـ مۈستەفئىلۈن ـ مەفئولات)
10) مۈنسەرىھ بەھرى (" " " مۈستەفئىلۈن ـ مەفئولات ـ مۈستەفئىلۈن)
11) ھەفىف بەھرى (" " " فائىلاتۈن ـ مۈستەفئىلۈن ـ فائىلاتۈن)
12) مۈزارى بەھرى (" " " مەفائىلۈن ـ فائىلاتۈن ـ مەفائىلۈن)
13) مۈقتەزەب بەھرى (بىر بېيىتتا ئىككى قېتىم مەفئولات ـ مۈستەفئىلۈن ـ مۈستەفئىلۈن)

14) مۇجتەس بەھری (بىر بېيىتتا ئىككى قېتىم مۇستەـ
فئىلۇن ـ فائىلاتۇن ـ فائىلاتۇن
15) مۇتەقارىپ بەھری (بىر بېيىتتا سەككىز قېتىم فەئۇلۇن)

كېيىن ئەرەب ئالىملىرىدىن ئىسمام ئەھمەد ئىبنى مۇتەدارىك دەپ ئاتالغان بىر بەھرنى ئىشلەپ چىققان (بۇنىڭدا ھەربىر بېيىتتا فائىلۇن رۇكنى سەككىز قېتىم تەكرارلىنىدۇ).

ئاندىن كېيىن، پارس شائىرلىرى پارس تىلى ۋە شېئىـ رىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە، جەددى، قەرىپ، مۇشاكىل دەپ ئاتالغان ئۈچ بەھرنى ئىجاد قىلدى.

1) جەددى (غېرىب) بەھری (بىر بېيىتتا ئىككى قېتىم
فائىلاتۇن ـ فائىلاتۇن ـ مۇستەفئىلۇن)
2) قەرىپ بەھری (بىر بېيىتتا ئىككى قېتىم مەفائىلۇن ـ
مەفائىلۇن ـ فائىلاتۇن)
3) مۇشاكىل بەھری (""" فائىلاتۇن ـ مەفائىلۇن ـ
مەفائىلۇن)

شۇنداق قىلىپ، ئاروۇز بەھرىلىرى 19 غا يېتىپ، بۇ 19 بەھرـ دىن 138 ۋەزىن ھاسىل بولغان.

بۇ بەھرىلەردىن ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدا دەسلەپ رەسمىي قوللىنىلغىنى مۇتەقارىپ بولۇپ، «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «ئەتەبەـ تۇلھەقايىتى» ئەنە شۇ بەھری ۋەزنىدە يېزىلغان. چاغاتاي ئەدەبىياتى (جۈملىدىن ئوسمانلى تۈرك شائىرلىری) بۇ بەھرـ لەردىن تۈركىي تىلنىڭ گراممماتىكىسى ۋە فونېتىك خۇسۇسـ يەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغانلىرىنى كەڭ تۈردە قوللىنىش بىلەن تۈركىي ئاروۇز سىستېمىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ۋاقىر، مەدد شۇنىڭغا ئوخشاش تۈركىي تىل فونېتىكىسىغا ئۇيغۇن كەلمەيدىغانـ لىرىنى تاشلاپ، قالغان بەھرىلەرنى، بولۇپمۇ مۇتەقارىپ، مۇتەـ دارىك ھەزەج، رەمەل، رەجەز ۋە كامىل بەھرىلىرىنى كەڭ

قوللانىدى. شەخسەن ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىدە بۇ بەھرىلەر تېخىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

2. سالىم بەھرىلەر

رۇكىنلارنىڭ مەلۇم تەرتىپتە تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولغان بەھر سالىم (ساق، تولۇق، ئەسلى) بەھر دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا ئىككى خىل ئەھۋال مەۋجۇت:

1) رۇكىنىنىڭ ئەينەن تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولغان سالىم بەھرىلەر. بۇ قائىدە بويىچە:

فەئۇلۇن رۇكىنىنىڭ تەكرارلىنىشىدىن مۇتەقارىپ بەھرى؛
فائىلۇن رۇكىنىنىڭ تەكرارلىنىشىدىن مۇتەدارىك بەھرى؛
مەفائىلۇن رۇكىنىنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ھەزەج بەھرى؛
فائىلاتۇن رۇكىنىنىڭ تەكرارلىنىشىدىن رەمەل بەھرى؛
مۇستەفئىلۇن رۇكىنىنىڭ تەكرارلىنىشىدىن رەجەز بەھرى؛
مۇتەفائىلۇن رۇكىنىنىڭ تەكرارلىنىشىدىن كامىل بەھرى ھاسىل بولىدۇ.

بىر بەيىتتا بۇ رۇكىنلار تۆت قېتىم تەكرارلانسا، «مۇرەببائى سالىم»، ئالتە قېتىم تەكرارلانسا، «مۇسەددەسى سالىم»، سەككىز قېتىم تەكرارلانسا، «مۇسەممەنى سالىم» دېيىلىدۇ.

مەسىلەن:

يەنە ھەجر ئارا زار بولدۇم،
فراقىدىن ئەفگار بولدۇم.

(نەۋائى)

يەنى:

يەنە ھەج	رەرا زا	ربولدۇم،
∨ — —	∨ — —	∨ — —
فراقىڭ	ددنافگا	ربولدۇم
∨ — —	∨ — —	∨ — —
فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن

بۇ بەيىتتا فەئۇلۇن رۇكنى ئالتە قېتىم تەكرارلانغان. شۇڭا، مۇتەقاربى مۇسەددىسى سالىم بولىدۇ.

بىر بەيىتتا فەئۇلۇن رۇكنى ئەينەن سەككىز قېتىم تەكرارلانسا، «مۇتەقاربى مۇسەممەنى سالىم» دەپىلىدۇ.

مەسىلەن:

قادىڭ تەگ بودۇم ئەردى ئوقتەگ كۆڭنى تۇز،
ياتەگ ئەگرى بولدى ئەكىلدىم، تۆڭىتتىم.

(«قۇتادغۇبىلىك» تىن)

بۇ بەيىتنىڭ سخېما ۋە رۇكنلىرى مۇنداق بولىدۇ.

قادىڭ تەگ	بودوم ئەر	دى ئوقتەگ	كۆڭنى تۇز
V — —	V — —	V — —	V — —
فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن
ياتەگ ئەگ	رى بولدى	ئەگىلدىم	تۆڭىتتىم
V — —	V — —	V — —	V — —
فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن

تۆۋەندىكى بەيىتتا مەفائىلۇن رۇكنىنىڭ بىرقانچە قېتىم ئەينەن تەكرارلىنىشىدىن ھەزەج بەھرىنىڭ ھاسىل بولغانلىقىنى كۆرىمىز:

گۈلۈم غۇنچە، گۈلۈم غۇنچە، نېمە قايىدىلسەن بۇنچە،
قېشىمدا تۇرمىدىڭ بىردەم، مېنىڭ كۆڭلۈم ئېچىلغۇنچە،
(ئۇيغۇر خەلق قوشىقى)

بۇ بەيىتنىڭ سخېما ۋە رۇكىنلىرى مۇنداق بولىدۇ:

گۈلۈم غۇنچە	گۈلۈم غۇنچە	نېمە قايرد ـ	لىسەن بۇنچە
V — — —	V — — —	V — — —	V — — —
مەفائىلۇن	مەفائىلۇن	مەفائىلۇن	مەفائىلۇن
قېشىمدا تۇر	مىنىڭ بىردەم	مېنىڭ كۆڭلۈم	ئېچىلمۇنچە
V — — —	V — — —	V — — —	V — — —

مەفائىلۇن رۇكىنىنىڭ مانا شۇنداق سەككىز قېتىم تەكرارلىنىشىدىن ھەجەز بەھرىنىڭ «ھەزەج مۇسەممەنى سالىم» ۋەزنى ھاسىل بولىدۇ.

مىساللار:

بەلادەشتى ئارامجۇن مېنىڭدەك كۆرمەمىش دەۋران،
قۇيۇندەك ھەرزامان بىر كۆرمەگەن ۋادىدا سەرگەردان.
(نەۋائى)

قاشىڭ كۆرگاچ نېچوك ئايلانمايىنكىم، قىبلە گاھىمدۇر،
ئاياغىڭغە نېچوك باش ئۇرمايىنكىم، سەجدە گاھىمدۇر.
(گۇمنام)

ياماڭ كۆرمەك مېنى دوستلار ئىگەمنىڭ بىر قۇلىدۇرمەن،
كىشى قەدرىمنى بىلمەيدۇر، ۋەتەننىڭ گۆھىرىدۇرمەن.
(موللا بىلال نازىم)

تۆۋەندىكى بەيىتتا فائىلاتۇن رۇكنىنى سەككىز قېتىم تەكرارلىنىش بىلەن رەمەل بەھرىنىڭ «رەمەلى مۇسەممەنى سالىم» ۋەزنى ھاسىل بولغان:

كەلكى، ئىشقىڭدىن كۆڭۈلدە يوقتۇرۇر سەبرى قارارىم،
باشىمە يەتكۈر قەدەمكىم ھەددىن ئاشدى ئىنتىزارىم.
(نەۋائى)

كەلكى ئىشقىمگ	دىن كۆڭۈلدە	يېقتۇرۇر سەبـ	رى قارارىم
— V — —	— V — —	— V — —	— V — —
فائىلاتون	فائىلاتۇن	فائىلاتۇن	فائىلاتۇن
باشىمە يەت	كۆر قەدەمكىم	ھەددىن ئاشدى	ئىنتىزارىم
— V — —	— V — —	— V — —	— V — —
فائىلاتۇن	فائىلاتۇن	فائىلاتۇن	فائىلاتۇن

دېمەك، بىر خىل رۇكىنىڭ بىر بېيىتتا ئەينەن ھالدا تۆت، ئالتە، سەككىز قېتىم تەكرارلىنىشى مۇتەقارىپ، ھەرەج، رەجەز ۋە رەمەل بەھرلىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇ ھالدا بۇ بېيىتلارنىڭ ھەممىسى سالىم بەھرىگە مەنسۇپ بولىدۇ.

2) ئىككى خىل رۇكىندىنمۇ سالىم بەھرىلەر ھاسىل بولىدۇ. بۇنىڭدا مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋال مەۋجۇت:

بىرىنچى، بىردىن ئېلىنغان ئىككى خىل رۇكىنىنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولغان بەھرىلەر، مەسىلەن بىر فەئۇلۇن، بىر مەفائىلۇن رۇكىنىنىڭ مەلۇم تەرتىپتە تەكرارلىنىشىدىن تاۋىل بەھرى ۋە ئۇنىڭ ھەر خىل ۋەزىنلىرى ھاسىل بولغانلىقىغا ئوخشاش، ئەگەر بۇ ئىككى رۇكىن:

فەئۇلۇن مەفائىلۇن

فەئۇلۇن مەفائىلۇن

تەرتىپىدە تۆت قېتىم تەكرارلانسا، تاۋىل بەھرىنىڭ مۇرەببەئى سالىم ۋەزنى، ئالتە قېتىم تەكرارلانسا، تاۋىل بەھرىنىڭ مۇسەددەسى سالىم ۋەزنى، سەككىز قېتىم تەكرارلانسا، تاۋىل بەھرىنىڭ مۇسەممەنى سالىم ۋەزنى ھاسىل بولىدۇ.

بۇ ئەھۋال ئاساسەن، مۇزارى، ھەفىف، مۇجتەس، مۇنسەرىھ، مۇقتەزەپ، تاۋىل، مەدىد، بەست بەھرىلىرىگە مەنسۇپ (ئەسكەرتىش: مۇقتەزەپ، مەدىد ۋە بەست بەھرىلىرى ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك شائىرلىرىدا يوق دېيەرلىكتۇر).

ئىككىنچى، ئىككىسى بىر خىل ۋە بىرى باشقا خىلدىكى

رؤكـنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولغان بەھىرلەر. مەسىلەن: ئىككى مەفائىلۇن ۋە بىر فائىلاتۇن بىر بەيىتتا ئالتە قېتىم كۆرۈلسە، قەرىپ بەھرىنىڭ «قەرىبى مۇسەددىسى سالىم» ۋەزنى ھاسىل بولىدۇ. بىر بەيىتتا بىر فائىلاتۇن ۋە ئىككى مەفائىلۇن ئالتە قېتىم تەكرارلانسا، مۇشاكىل بەھرىنىڭ «مۇشاكىلى مۇسەددەسى سالىم» ۋەزنى ھاسىل بولىدۇ.

بۇ ئەھۋال ئاساسەن، قەرىپ، مۇشاكىل، جەددى (غەرىب)، سەرى بەھرىلىرىگە مەنسۇپ، تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارالسۇن:

3. زىھافلار

سەككىز ئاساسىي رؤكىن ھەمىشە ئەينەن قوللىنىلمايۋ، كۆپ ھاللاردا بىرمۇنچە ئۆزگىرىشلەر بىلەن قوللىنىلىدۇ. بۇ ئۆزگىرىشلەر بىرىنچىدىن، بەزى بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ياكى قوشۇلۇشى؛ ئىككىنچىدىن، ئۇزۇن بوغۇمنىڭ قىسقا بوغۇمغا، قىسقا بوغۇمنىڭ ئۇزۇن بوغۇمغا ئايلاندۇرۇلۇشى، ئۈچىنچىدىن، يۇقىرىدىكى ھەر ئىككى ئۆزگىرىشنىڭ بىرلا ۋاقىتتا يۈز بېرىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. ئەنە شۇنداق ئۆزگىرىش ئارۇز ئىلمىدە «زىھاف» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنداق زىھافلارنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە، بەزى رؤكىنلارنى پەرق ئېتىشمۇ قىيىن بولۇپ قالىدۇ. ئارۇز ۋەزنى سىستېمىلىرىنى ئۆگىنىشتە ياكى ئارۇز ۋەزنىدە شېئىر يېزىشتا ئۇچرايدىغان ئاساسىي قىيىنچىلىقلارنىڭ بىرى ئەنە شۇ.

رؤكىنلاردىكى مۇنداق ئۆزگىرىشلەردىن تارماق رؤكىنلار ھاسىل بولىدۇ. مۇنداق تارماق رؤكىنلار ۋە شۇ تارماق رؤكىنلاردىن ھاسىل بولغان ئاساسىي ۋەزنىلەر 138 گە يېتىدۇ.

بەھری ناملری	قایسی رؤکندا تؤزؤلگەنلکسی	رؤکنلارنمك مؤەددسی ،الم هالتنده تەکرارلننشی
قەرب	2 مەفائىلۇن + فائىلاتۇن V — — — V — —	مەفائىلۇن مەفائىلۇن فائىلاتۇن V — — —، V — — —، — — V — —
مؤشاكىل	فائىلاتۇن + 2 مەفائىلۇن — V — — V — — —	فائىلاتۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن — V — — V — — V — — —
جەددد (غبرب)	2 فائىلاتۇن + مؤستەفئىلۇن — V — — — V —	فائىلاتۇن فائىلاتۇن مؤستەفئىلۇن — V — — — V — — — V —
سەری	2 مؤستەفئىلۇن + مەفئۇلاتۇ — — V — — V —	مؤستەفئىلۇن، مؤستەفئىلۇن مەفئۇلاتۇ — — V — — — V — — V — V

بىز پەقەت چاغاتاي ئەدەبىياتى نامايەندىلىرى كۆپرەك ئىشلەتكەن ۋە ھازىرمۇ ئەدەبىي مىراس سۆپىتىدە قوللىنىپ كېلىۋاتقان بىرقانچە تارماق رۇكىنلار ۋە ئۇلاردىن ھاسىل بولغان ئاساسىي ۋەزىنلەر ئۈستىدىلا توختىلىپ ئۆتىمىز.

مۇتەقارىپ بەھرى ۋەزىنلىرى

مۇتەقارىپ قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كەڭ قوللىنىلغان بەھرىلەرنىڭ بىرى. چاغاتاي ئەدەبىياتى دەۋرىدە بۇ بەھىر ۋەزىنلىرىدە تېخىمۇ نۇرغۇن ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى.

مۇتەقارىپ بەھرى ۋەزىنلىرى فەئۇلۇن رۇكىنىنىڭ تارماقلىرىدىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ خىل ۋەزىنلەرنىڭ كۆپرەك ئۇچرايدىغانلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. مۇتەقارىپسى مۇسەممەنى مەقسۇر

بۇ ۋەزىن فەئۇلۇن رۇكىنىنىڭ ئاخىرقى ئوزۇن بوغۇمىنىڭ قىسقارتىلىپ ئېلىنىشى (فەئۇل) دىن ھاسىل بولىدۇ. ۋە «قىسقارتىلغان» دېگەن مەنىدە «مەقسۇر» دەپ ئاتىلىدۇ.

فەئۇل تارماق رۇكىنى ئادەتتە ھەربىر مىسرانىڭ ئاخىرقى رۇكىنلىرى ئورنىدا كېلىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاساسىي مەتنى ئەنە شۇ مۇتەقارىپى مۇسەممەنى مەقسۇر ۋەزىنىدە يېزىلغان. مەسىلەن:

بودوم ئوقتەگ ئەردى كۆڭۈل ئەردى يا،
كۆڭۈل قىلغۇ ئوقتەگ بودوم بولدى يا.
(«قۇتادغۇبىلىك» دىن)

بۇ بەيىتنىڭ سىخىما ۋە رۇكىنلىرى مۇنداق بولىدۇ:

بۇدۇم ئوق	تەگ ئەردى	كۆڭۈل ئەر	دى يا
— — V	— — V	— — V	— V
فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇل
كۆڭۈل قىل	غۇئۇقتەگ	بۇدۇم بول	دى يا.
— — V	— — V	— — V	— V

يەنە بىر مىسال:

كۆڭۈل دورجى ئىچرە گۆھەر سۆز دۇرۇر،

بەشەر كۆلشەنىدە سەمەر سۆز دۇرۇر.

(نەۋائى)

كۆڭۈل دۇر	جى ئىچرە	گۆھەر سۆز	دۇرۇر
— — V	— — V	— — V	— V
فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇل
بەشەر گۈل	شەنىدە	سەمەر سۆز	دۇرۇر
— — V	— — V	— — V	— V
فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇل

2. مۇتەقارىپى مۇسەممەنى مەھزۇب

«مەھزۇب» تاشلانغان دېگەن مەنىدە بولۇپ «فەئۇل» رۇكنىدىن ھاسىل بولىدۇ ۋە يۇقىرىدىكى «مۇتەقارىپى مۇسەممەنى مەقسۇر» بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ. ئوتتۇرىدىكى پەرق شۇكى، فەئۇل رۇكنىدىكى «ئۇ» تاۋۇشى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنسا، فەئەل رۇكنىنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «ئە» تاۋۇشى سەل قىسقىراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

مەسلەن:

سېنىڭدەك بۇتەيوق تۇرۇر چىن ئارا،
بۇتى چىن سېنىڭ بەندەك ئايىن ئارا.

(نەۋائى)

سېنىڭدەك	بۇتە يوق	تۇرۇر چىن	ئارا
V — —	V — —	V — —	V —
فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئەل
بۇتى چىن	سېنىڭ بەن	دەك ئايىن	ئارا
V — —	V — —	V — —	V —
فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئۇلۇن	فەئەل

3. مۇتە قارىپى مۇسەممەنى ئەسلەم

مۇتەقارىپىنىڭ بۇ تارماق ۋەزنىمۇ فەئۇلۇندىن تەركىب تاپىدۇ. ھەربىر مىسرانىڭ بىرىنچى ۋە ئۈچىنچى پاسىللىرىدا بۇ رۇكىن ئىككى بوغۇمغا قىسقارتىلىپ فەئلۇن (fəlun) شەكلىدە قوللىنىلىدۇ.

مەسلەن:

كۆرسەت، جامالىڭ مەستانەلەرگە،
ئىشقىدا كويگەن پەرۋانەلەرگە.

يەنى

كۆرسەت	جامالىڭ	مەستا	نەلەرگە
— —	V — —	— —	V — —
فەئلۇن	فەئۇلۇن	فەئلۇن	فەئۇلۇن
ئىشقىڭ	دە كۆيگەن	پەرۋا	نەلەرگە
— —	V — —	— —	V — —
فەئلۇن	فەئۇلۇن	فەئلۇن	فەئۇلۇن

مىساللار:

ئەي بەغرى قاتتىغ رەھىم ئەيلەمەس سەن،
قىلغىل نەزارە بىچارەلەرگە.

مەشرەپ سېنى دەپ كەتتى جاھاندىن،
باشىنى قويدى ئاستانەلەرگە.

(مەشرەپ)

ئەرزىمنى ئايدىم بادى ساباغا،
يەتكۈزسە ھالىم ئۇل دىلرەباغا.

(ھۈۋەيدا)

ھەزەج بەھرى ۋەزىنلىرى

ھەزەج بەھرى ۋەزىنلىرى مەفائىلۈن رۈكىنىنىڭ تارماقلىرىدىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ خىل ۋەزىنلەرنىڭ چاغاتاي ئەدەبىياتى نامايەندىلىرىدە ۋە ھازىرقى كۈندە كۆپرەك ئۇچرايدىغانلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. ھەزەجى موسەددىسى مەھزۇب

بۇ ۋەزىن مەفائىلۈن رۈكىنىنىڭ ھەر بېيىتتا تۆت قېتىم تەكرارلىنىشى ۋە شۇ رۈكىنىنىڭ مەھزۇب (تاشلانغان) كۆرۈنۈشى ۋەئۇلۇنىنىڭ مىسرالار ئاخىرىدا كېلىشى بىلەن تەشكىل تاپىدۇ.
مەسىلەن:

ئەگەر سەن بولماساڭ گۈلدەك چىمەنده،
كىشى نىتكەي ئۇشال بەيتۈلھەزەنده.

(لۈتفى)

بۇ بېيىتنىڭ سخېما ۋە رۈكىنلىرى مۇنداق بولىدۇ:

ئەگەر سەن بول	ماساڭ گۈلدەك	چىمەنده
V — — —	V — — —	V — — —
مەفائىلۈن	مەفائىلۈن	فەئۇلۈن
كىشى نىتكەي	ئۇشال بەيتۈل	ھەزەنده
V — — —	V — — —	V — — —
مەفائىلۈن	مەفائىلۈن	فەئۇلۈن

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىنىڭ بىر قىسمى ئەنە شۇ ۋەزىندە يېزىلغان.

مەسىلەن:

دېدى: قايدىن سەن ئەي مەجنۇنى گۈمراھ؟
دېدى: مەجنۇن ۋەتەندىن قايدا ئاگاھ،
دېدى نىدۇر سانا ئالەمدە پىشە؟
دېدى: ئىشق ئىچرە مەجنۇنلۇق ھەمىشە.

2. ھەزەجى مۇسەددىسى مەقسۇر

بۇ ۋەزىنمۇ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاشلا مەفائىلۇن رۇكنىنىڭ ھەر بەيىتتا تۆت قېتىم تەكرارلىنىشى ۋە شۇر ۋۇكنىنىڭ مەقسۇر (قىسقارتىلغان) كۆرۈنۈشى مەفائىلنىڭ مىسرالار ئاخىرىدا كېلىشى بىلەن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ ئىككى ۋەزىننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇكى مەقسۇر (مەفائىل) كۆرۈنۈشىدە ئاخىرقى بوغۇم كۆپىنچە يېپىق بولۇپ، بىر يېرىم ئۇزۇن بوغۇم سۈپىتىدە سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەھزۇب (فەئۇلۇن) كۆرۈنۈشىدە بولسا ئاخىرقى بوغۇمنىڭ يېپىق بولۇشى ۋە سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشى شەرت ئەمەس.

مەسىلەن:

ئىشىتتى چۈن بۇ ئەپسۇنلەرنى فەرھاد،
بەغايەت بولدى ئاندىن خاتىرى شاد.

(نەۋائى)

بۇ بەيىتنىڭ سىخېما ۋە رۇكىنلىرى مۇنداق بولىدۇ:

ئىشىتتى چۈن	بۇ ئەپسۇنلەر	نى بەرھاد
V — — —	V — — —	V — —
مەفائىلۇن	مەفائىلۇن	مەفائىل
بەغايەت بول	دى ئاندىن خا	تىرى شاد
V — — —	V — — —	V — —
مەفائىلۇن	مەفائىلۇن	مەفائىل

مسالالار:

ئېمەس ئاسان بۇ مەيدان ئىچرە تۇرماق،
نىزامى پەنجىسىگە پەنجە ئۇرماق.
كېرەك شىر ئالىدە ھەم شىر جەڭگى،
ئەگەر شىر ئۆلمەسە بارى پەلەڭگى.

(نەۋائى)

ئۇيالما مەرىپەتنى ئورگەنۇردىن،
تانۇر جايىك بۇلۇر قالساڭ تانۇردىن.

(سوپى ئاللا يار)

3. ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەپ

تۆۋەندىكى شېئىرلارنىڭ ھەر بىر بەيىتى سەككىز رۇكىندىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇلاردا ئىككى ياكى تۆت رۇكىن مەفائىلۇننىڭ ئەخرەپ (خاراب قىلغان) كۆرۈنۈشىدىكى تارماق رۇكنى مەفئۇلۇدىن ئىبارەت بولىدۇ. ئادەتتە مەفئۇلۇ رۇكنى مىسرانىڭ بىرىنچى ۋە ئۈچىنچى رۇكىندا زاھىر بولىدۇ. فۇرقەتنىڭ «سەيدىڭ قويەبىر سەييادە» ناملىق مەشھۇر مۇسەددىسى ئەنە شۇ ۋەزىندە يېزىلغان.

مەسىلەن:

سەيدىڭ قويەبىر سەييادە، سەييارە ئىكەن مېنىدىك
ئال دامىنى بويىنىدىن، بىچارە ئىكەن مېنىدىك.

بۇ بەيىتنىڭ سىخېما ۋە رۇكىنلىرى مۇنداق بولىدۇ:

سەيدىڭ قو	يە بىر سەييادە	سەييارە	ئىكەن مېنىدىك
— — V	V— — —	— — V	V — — —
مەفئۇلۇ	مەفائىلۇن	مەفئۇلۇ	مەفائىلۇن
ئال دامى-	نى بويىنىدىن	بىچارە	ئىكەن مىنىدىك
— — V	V — — —	— — V	V — — —
مەفئۇلۇ	مەفائىلۇن	مەفئۇلۇ	مەفائىلۇن

4. ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇب

ئۆزىنىڭ نامىدىنمۇ ئاڭلىنىپ تۇرۇپتۇكى، بۇ ۋەزىن بىر بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ھەرخىل تارماق رۇكىنلاردىن تەركىب تاپقان. يەنى: ئەخرەب (مەفئۇلۇ)، مەھزۇپ (فەئۇلۇن) تارماق رۇكىنلىرى بىلەن مەكفوف (مەفائىلۇن) تارماق رۇكىنىنىڭ مەلۇم تەرتىپتە قوشۇلۇشىدىن بۇ ۋەزىن ھاسىل بولىدۇ (مەكفۇف «قايتۇرۇش» دېگەن مەنىدە بولۇپ ئادەتتە مىسرانىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلىشىدۇ). بۇ ۋەزىن ھەزەجى مۇسەممەنى بولغاچقا بىر بەيىت سەككىز رۇكىندىن تەركىب تاپىدۇ. يەنى:

مەفئۇلۇ مەفائىلۇ مەفائىلۇ فەئۇلۇن
مەفئۇلۇ مەفائىلۇ مەفائىلۇ فەئۇلۇن

— — V — — — V — — — V — — V

مەسىلەن:

كۆڭلۈمگە قىلاي چارە، دېدىگۈ نېچە بارە،
جان باردى سېنىڭ دەردىڭ ئىلە، ئەمدى نە چارە؟
(لۇتفى)

بۇ بەيىتنىڭ سخېماۋە رۇكىنلىرى مۇنداق بولىدۇ:

كۆڭلۈمگە	قىلاي چارە	دېدىگۈ نېـ	چە بارە
— — V	V — — —	V — — —	V — —
مەفئۇلۇ	مەفائىلۇ	مەفائىلۇ	فەئۇلۇن
جان باردى	سېنىڭ دەردىڭ	ئىلە ئەمدى	نە چارە

بۇ ۋەزىن ئەڭ يېقىملىق ۋە جەزىبدار ۋەزىنلەرنىڭ بىرى بولغاچقا، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا كۆپ قوللىنىلغان.

مىسالالار:

ئەي تۇرفە، پەرى ئادەمىنىڭ جانىمدۇرسەن،
يا ئىككى ياروغ كۆزلى ئىنسانىمدۇر سەن.
(لۇتفى)

يار باردى يۇ، كۆڭلۈمدە ئانىڭ نازى قالىپتۇر،

ئانداقكى، قۇلاغىم تولا ئاۋازى قالمپتۇر.
(نەۋائى)

تاكىيدى قىزىل ئۆزەنى زىبا قىلايمەن دەپ،
ئوت ياقتى جاھان مەلكىنە غەۋغا قىلايمەن دەپ.
(مەشرەپ)

رەمەل بەھرى ۋەزىنلىرى

رەمەل بەھرى چاغاتاي ئەدەبىياتىدا ھەمىشە كۆپ قوللىنىلغان ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىمۇ ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان بەھر. بولۇپمۇ بۇ بەھر غەزەل، مۇخەممەس، مۇسەددەس قاتارلىق لىرىك ئەسەرلەر بىلەن تۇيۇقلاردا كۆپ قوللىنىلىدۇ. بۇ بەھرنىڭ كلاسسىك ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزدا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان تارماق ۋەزىنلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

1. رەمەلى مۇسەددەسى مەھزۇب

بۇ ۋەزىندە فائىلاتۇن رۇكنىنىڭ تۆت قېتىم تەكرارلىنىشىدىن ھەر مىسرانىڭ ئاخىرلاشقىچە رۇكن (ئارۇز ۋەزىدە) لىرى فائىلۇنلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ (فائىلۇن، فائىلاتۇن رۇكنىنىڭ مەھزۇب كۆرۈنىشىدۇر). بۇ رۇكن «— V —» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كىرپىكىڭنى بىر-بىرىگە قاقىشىڭ،
تەڭ كېلۇر ئالەمگە ئوتلار ياقىشىڭ.
(زەلىلى)

بۇ بەيىتنىڭ سىخېما ۋە رۇكن كۆرۈنۈشلىرى مۇنداق:

كىرپىكىڭنى	بىر-بىرىگە	قاقىشىڭ
— — V —	— — V —	— V —
فائىلاتۇن	فائىلاتۇن	فائىلۇن
تەڭ كېلۇر ئا-	لەمگە ئوتلار	ياقىشىڭ
— — V —	— — V —	— V —
فائىلاتۇن	فائىلاتۇن	فائىلۇن

يەنە بىر مىسال:

ساقىيا ھىجران تۈندۈر بادە تۈت،
ئول قوياش بىرلە بۇ شامنى ياروت.

(نەۋائى)

2. رەمەلى مۇسەددىسى مەقسۇر

بۇ ۋەزىندە فائىلاتۇن رۇكنىنىڭ تۆت قېتىم تەكرارىدىن كېيىن ھەربىر مىسرانىڭ ئاخىرىدىكى رۇكنىلىرى (ئاروز ۋە زەربىلىرى) فائىلان ياكى فائىلاتتىن تەركىب تاپىدۇ. فائىلان ياكى فائىلات رۇكنى فائىلاتۇنىنىڭ مەقسۇر كۆرۈنۈشى بولۇپ، ئۇ ئاخىرقى بوغۇمىنىڭ بىر يېرىم ئۇزۇن بوغۇم بولغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. يەنى ئاخىرقى بوغۇمى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇنىڭ بەلگىسى «— V ~» دىن ئىبارەت.

مەسىلەن:

قىلماغىل زىنھار ئىزھار ئەھتىياج،
كىم ئەزىز ئەلنى قىلۇر خار ئەھتىياج.

(نادىرە)

بۇ بەيىتنىڭ سخېما ۋە رۇكىن كۆرۈنۈشلىرى مۇنداق:

قىلماغىل زىنـ	ھارى ئىزھار	ئەھتىياج
— V — —	— — V — —	— V ~
فائىلاتۇن	فائىلاتۇن	فائىلان (فائىلات)

كىم ئەزىز ئەلـ	نى قىلۇر خار	ئەھتىياج
— V — —	— — V — —	— V
فائىلاتۇن	فائىلاتۇن	فائىلان (فائىلات)

3. رەمەلى مۇسەممەنى مەھزۇب

بۇ ۋەزىن رەمەلى مۇسەددىسى مەھزۇبىنىڭ كېڭەيگەن شەكلى بولۇپ، ئالتە فائىلاتۇن ۋە ئىككى فائىلۇندىن تەركىب

تاپىدۇ، يەنى ھەر بەيىتتا فائىلاتۇن رۇكنى ئالتە قېتىم تەكـ
رارلىنىپ، مىسرالار يەنىلا ئارۇز ۋە زەرپ بىلەن ئايانغـلىشىدۇ.
مەسىلەن:

بىر قەدەھ مەي ئىچسەدىم سەرۋى گۈلەندامىم بىلە،
بىر نەپەس ئۆيرۈلمەدى دەۋران مىنىڭ كامىم بىلە.
(نەۋائى)

بۇ بەيىتنىڭ سىخىما ۋە رۇكىن كۆرۈنۈشلىرى مۇنداق:

بىر قەدەھ مەي ئىچسەدىم سەر ۋى گۈلەندا مىم بىلە
— V — — — —V— — — —V— — — V —
بىر نەپەس ئۆيۈ رۇلمەدى دەۋ ران مىنىڭ كا مىم بىلە
— V — — — — V — — — V — — — V —
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن

بۇ ۋەزىن ئۆزىنىڭ ئاھانگدارلىقى، ئويناقلىـقى، جەزىبـە-
دارلىقى ۋە شائىرلارنىڭ ئىچكى كەچۈرمىشلىرىنى ئىپادىلەشكە
قولايلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇمۇمەن
چاغاتاي ئەدەبىياتى نامايەندىلىرى، بولۇپمۇ كلاسسىك
ئۇيغۇر، ئۆزبېك شائىرلىرى ئۆچۈن سۆيۈملۈك ۋەزىن ھېساب-
لىنىپ كەلگەن. بەزى ئالىملارنىڭ تەكشۈرۈشىچە، ئەلىشىر
نەۋائىنىڭ «خازائىنۇل مەئانى» دېگەن كىتابىدىكى 3132
شېئىردىن 1156 سى، جۈملىدىن، 2600 غەزەلدىن 1089 ى
ئەنە شۇ ۋەزىندە يېزىلغان.
مىساللار:

نەۋ باھار ئەييامى بولمىش مەن دىيارۇ ياردىسىز،
بۇلبۇل ئولغاندەك خازان پەسلى گۈلۈ، گۈلزارسىز،
(نەۋائى)

چەرخىنىڭ مەن كۆرمەكچەن جەۋرۇ جاپاسى قالدىمۇ،
خەستە كۆڭلۈم چەكمەكچەن دەردۇ بەلاسى قالدىمۇ.
(بابۇر)

مەزرەئى لوتفى ئىلاھىدۇر دىيارى كاشغەر،
ئىشق ئىلىنىڭ قىبلەگاھىدۇر مازارى كاشغەر.
(گۇمنام)

كىرمەگەيمەن جەننەتۇل مەئۋاغا دىلبەر بولماسا،
شىشەپۇشى تۇشمەگەي دەريا غا گەۋھەر بولماسا.
(زەلىلى)

يېر ياشارماس، گۈل ئاچىلماس تۇشمى يامغۇر قامچىسى،
قايدىن ئالسىن شېئىرى شائىر بولماسا ئىلھامچىسى.
(توقاي)

4. رەمەلى مۇسەممەنى مەقسۇر

قىسقىچە ئېيتقاندا، بۇ ۋەزىن رەمەلى مۇسەددىسى مەقسۇرنىڭ كېچەيگەن شەكلى بولۇپ، ئالتە فائىلاتۇن ۋە ئىككى فائىلاندىن تەركىب تاپىدۇ، يەنى ھەر بېيىتتا فائىلاتۇن رۇكنى ئالتە قېتىم تەكرارلىنىپ، مىسرالار يەنىلا ئاروز ۋە زەرپ بىلەن ئاياغلىشىدۇ، بۇ ۋەزىن يۇقىرىدىكى رەمەلى مۇسەممەنى مەھزوبتىن پەقەت بىرلا نۇقتىدا پەرقلىنىدۇ. يەنى فائىلاتۇن رۇكنى ئورنىغا فائىلان رۇكنى قوللىنىلىپ، ئاروز ۋە زەرپنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى بىرئاز سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزۇق تاۋۇشلۇق يېپىق بوغۇمدىن ياكى قوش ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن تۈگەيدىغان يېپىق بوغۇمدىن تۈزۈلىدۇ.

مەسىلەن:

هەر كۈن ئۆتكەن كىچەدىن ئاشۇنداق كۆڭلۈم زارراق،
هەر تۈن ئۆتكەن كۈندىن ئەشكەنشان كۆزۈم خۇنبار راق.
(نەۋائى)

بۇ بېيىتنىڭ سخېما ۋە رۇكن كۆرۈنۈشلىرى مۇنداق بولىدۇ:

هەر كۈن ئۆتكەن	كىچەدىن ئا	شونداق كۆڭلۈم	زا - ر - راق
— — V —	— — V —	— — V —	— V — ~
فائىلاتۈن	فائىلاتۈن	فائىلاتۈن	فائىلان
هەر تۈن ئۆتكەن	كۈندىن ئەشكەن	شان كۆزۈم خۇن	بارو - راق

(نەۋائى)

يەنە بىر مىسال:

يار كەلسە، بەس، مەھەلدۇركىم، ئىچىم قان ئەتتى شەۋق،
سەبرۇ ئارامىم بېرىپ، بەرباد، توغيان ئەتتى شەۋق.
(نەۋائى)

بۇ ۋەزدىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان رەمەلى مەسەمىنى مەھزۇبقا شۇ قەدەر ئوخشايدۇكى، بىر پۈتۈن شېئىر - ياكى غەزەلنى ئالغاندا، قاپىيىلەنگۈچى مىسرالارنىڭ ئاخىرىدىكى رۇكنى فائىلان (—V~) بولۇشى شەرت. قالغان مىسرالارنىڭ ئاخىرىدىكى رۇكنى فائىلۇن بولۇپرىدۇ. مەسىلەن: ئىككىنچى مىسالىدىكى شېئىرنىڭ داۋامىغا قارىساق قاپىيىلەنمەيدىغان مىسرالار-

نىڭ قىسىلىن شەكىللىدە ئەمەس، قائىۋن شەكلىدە يېزىلىغانلىقىنى كۆرىمىز.

يار كەلسە، بەس، مەھەلدۇركىم، ئىچىم قان ئەتتى شەۋق،
سەبرۇ ئارامىم بېرىپ بەرباد، تۇغيان ئەتتى شەۋق.
ئازۇ كۆپ ھەرنە دىدى قاسىد ۋىسالىڭ مۇژدەسىن،
سەبرىم ئازو ئىزتىرابىمنى فەراۋان ئەتتى شەۋق.

نەۋائىنىڭ رەمەل بەھرى تۇغرىسىدا «بۇ ۋەزىن ئۇز زامانىسىدا خەلق قوشاقلىرى كۆيلىنىدىغان ۋەزىن بولۇپ، كېيىن تارۇزغا كىرگۈزۈلگەن» دېگەن سۆزىدىن رەمەل بەھرى ۋەزىنىنىڭ قانچىلىك قەدىم ۋە كەڭ تارقالغانلىقىنى كۆرۈش مۇمكىن.

رەجەز بەھرى ۋەزنىدىكى
ھەر بەيىتتا مۇستەفئىلۇن رۇكنىنىڭ ئەينەن ھالدا بىر-قانچە قېتىم تەكرارلىنىشىدىن بۇ بەھرىنىڭ سالىم شەكلى ھاسىل بولىدۇ، مەسىلەن:

كۆزدىن تۆكۈلدى قان ياشىم، مەن مۇپتىلا قەيغە باراي،
دەھىم ئەيلەمەس ئۇل مەھۇەشىم مەن مۇپتىلا قەيغە باراي.
— (مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن
— V— — — — V— — — — V— — — — V—)
(مۇقىمى)

يەنە بىر مىسال:
بالىلار كىچىك قالدى يېتىم، مەن يىغلىماي كىم يىغلىسۇن،
مەن يىغلىسام يەتمەس ئۇنۇم، مەن يىغلىماي كىم يىغلىسۇن.
(ئۇيغۇر خەلق قوشىقى)

مۇستەقىملۇن رۇكىنغا باشقا رۇكىنلارنىڭ تارىلىشىپ كېلىشى بىلەن رەجەز بەھرىنىڭ تارماق ۋەزىنلىرى ھاسىل بولىدۇ. چاغاتاي ئەدەبىياتىدا كۆپرەك ئۇچرايدىغىنى، بىرىنچى ۋە ئۈچىنچى رۇكىن مۇستەقىملۇندىن، ئىككىنچى ۋە تۆتىنچى رۇكىن فەئۇلۇندىن تۈزۈلگەن تارماق ۋەزىندۇر. بۇ ۋەزىن چاغاتاي ئەدەبىياتى نامايەندىلىرىدىلا ئەمەس، ھەتتا قەدىمكى ۋە كېيىنكى زامان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

مەسىلەن:

كەلسە قالى قاتىغلىق ئەرتۇرتىيۇ سەرىنگىل،
ئۆزلەك ئىشىن بىلىپ تۇر ئانچە، ئاڭا تەرىنگىل.
(«دىۋانۇ لۇغەتىت ـ تۈرك» تىن)

(كەلسە ئەگەر مۇشكۈلۈك ئۆتەردىبان سەۋرى قىل
فەلەك ئىشىن بىلىپ تۇر، ئاڭا كۆرە تەدبىر قىل)

كەلسە قالى	قاتىغلىق	ئەرتۇرتىيۇ	سەرىنگىل
— — V —	— — V	— — V —	V — —
مۇستەقىملۇن	فەئۇلۇن	مۇستەقىملۇن	فەئۇلۇن
ئۆزلەك ئىشىن	بىلىپ تۇر	ئانچە، ئاڭا	تەرىنگىل
— — V —	— — V	— — V —	V — —
مۇستەقىملۇن	فەئۇلۇن	مۇستەقىملۇن	فەئۇلۇن

يەنە بىر مىسال:

ئىشىك ئالدى چىناردۇر، ئەگسەم شاخى سىناردۇر،
يار ئۇستىگە يار تۇتماق، قىز - يىگىتتىك گۇناھدۇر.
(ئۇيغۇر خەلق قوشىقى)

رۇبائى ۋەزنىدىكى

رۇبائىي مەنە (پىكىر) جەھەتتىن چوڭقۇرلۇقى (كۆپرەك پەلسەپىلىك پىكىرلەر ئىپتىلىدىغانلىقى)، ھەر بىر كۇپلېت ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل (يەنى تاماملانغان)بىر پىكىرنىڭ مۇجەسسەم گەۋدىسى بولغانلىقى، مىسرالارنىڭ تۇتتىن ئاشمايى، AAAA ياكى AABA شەكلىدە تۇزۇلىدىغانلىقى، تىل جەھەتتىن ئىخچام ۋە ئۆتكۈرلۈكى بىلەن خاراكتېرلەنگەنلىكى تاشقىرى، ۋەزىن جەھەتتىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. رۇبائىيلار كۆپىنچە ھەزەج بەھىرى تارماق ۋەزنىلىرىنىڭ ئىشتىراكى بىلەن يېزىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە باشقا شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە مىسرالىرى بىر خىل ۋەزندە كەلسە، رۇبائىيلاردا ھەر بىر مىسرانىڭ ئۆزئالدىغا باشقا ۋەزندە كېلىشى، يەنى تۆت مىسرانىڭ تۆت خىل ۋەزندە كېلىشى مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن رۇبائىينىڭ ۋەزندىكى ئىنىقلاش قىيىنراق، ئەمما كۆپىنچە مۇقاپىلۇن ۋە ئۇنىڭ تارماق رۇكنلىرىدا يېزىلىدۇ. بۇ تارماق رۇكنلارنىڭ كۆپرەك ئۇچرايدىغانلىرى: مەفئۇلۇ (— -- V)، مەفئۇلۇن (— — —)، فائىلۇن (—V —)، مەفائىلۇن (V—V—)، فەئۇل (V~)، فەئەل) (V—)، فا (—) ۋە باشقىلار.

مەسىلەن:

مۇربەتتە غېرىب شادىمان بولماس ئىمىش،
ئەل ئاڭا شەپقەتسىز مېھرىبان بولماس ئىمىش.

ئالتۇن قەپەس ئىچرە گەر قىزىلگۈل پۈتسە،
بۈلبۈلغا تەككەندەك ئاشيان بولماس ئىمىش.
(نەۋائى)

يەنى:

غۇربەتدە	غەربىپ شا	دىمان بولماس	ئىمىش
— — V	— V — V	V — — V	— V
مەفئۇلۇ	مەفائىلۇن	مەفائىلۇ	فەئەل
ئەل ئاگا	شەپىقۇ مە	رىبان بولماس	ئىمىش
— — V	— V— V	V — — V	— V
مەفئۇلۇ	مەفائىلۇن	مەفائىلۇ	فەئەل
ئالتۇن قە	پەس ئىچرەگەر	قىزىل گۈل پۈت	— ە
— — V	— V — V	V — — V	—
مەفئۇلۇ	مەفائىلۇن	مەفائىلۇ	فا
بۈلبۈلغا	تەككەندەك ئا	شيان بولماس	ئىمىش
— — V	— V — V	V — — V	— V
مەفئۇلۇ	مەفائىلۇن	مەفائىلۇ	پەئەل

يۇقىرىدا ئارۇز ۋەزنى مەقسەدە ئومۇمىي مەلۇمات ۋە بەزى بەھرىلەرنىڭ سالىم ۋەزنى بىلەن تارماق ۋەزىنلىرى قىسقىچە بايان قىلىندى. بۇ بايانلىرىمىز ئارۇز ئىلمىغا دائىر باشلانغۇچ ساۋاتتىنلا ئىبارەت.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئۇيغۇرچە نەشرى)

② يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» (ئۇيغۇرچە نەزمى يەشمىسى)
③ ئەلىشىر نەۋائى: «خازائىنۇل مەئانى»)1) 1959 - يىل تاشكەنت.
④ زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر: «بابۇرنامە»، 1989 - يىل، تاشكەنت.
⑤ م. فوئاد كوپرۈلۈ: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»، 1980- يىل ئىستانبۇل.
⑥ ئىلى كامال بىلۈىرانلى: «ئىلارۇز ۋە ئاھاڭ»، 1980 - يىل ئىستانبۇل.
⑦ ئا. ھاجى ئەھمەدوف: «مەكتەپلەردە ئارۇز ۋەزنىنى ئۆگىنىش»، 1978 - يىل، تاشكەنت.
⑧ غ. مەددۇاقاسوف (تەھرىرلىكىدە): «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1983 - يىل، ئالمائاتا.
⑨ «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيەسى»، 1 - توم، 1979 - يىل، ئەنقەرە.
⑩ «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيەسى» II - توم، ئىارۇز مادداسى، 1950 - يىل، ئەنقەرە.
⑪ ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركمى تىللار» (ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى)
⑫ ن. موللايوۋ: «ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى»، 1956 - يىل، تاشكەنت.
⑬ لى گوشياڭ: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، غەربىي شىمال مىللەتلەر ئىنىستىتۇتىنىڭ 1982 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.
⑭ خاتانى (ياپونىيە): «غەربىي يۈرت مەدەنىيىتى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.
⑮ «ئەدەبىياتۇۋە سەنئەت»، 1687- يىل، تاشكەنت.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن تاتار ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى*

1

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تاتارلارنى قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ بىرى دەپ ئېنىق كۆرسەتكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. تاتارلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ھەقىقىدە خېلى بۇرۇنلا، يەنى VI ئەسىردىن باشلاپ، بىرمۇنچە يازما خاتىرىلەر مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان. كۆك تۈرك خانلىقى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، بۆلۈنۈپ چىققان تاتار قەبىلىلىرى پەيدىنپەي روناق تېپىپ، تاكى مۇڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىنغانغا قەدەر، كۆچلۈك بىر خەلق تۈپى سۈپىتىدە ئەتراپ قوشنىلىرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن. شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىلىرى بىلەن قىتان ۋە جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە (يەنى X ئەسىردىن XIII - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە) تاتار دېگەن نام موڭغۇللارغىمۇ ئورتاق قوللىنىلغان. بەزى مەنبەلەرگە قارىغاندا، چىڭگىزخاندىن بۇرۇن موڭغۇللارمۇ ئۆزىنى شۇ نام بىلەن ئاتىغانلىقى مەلۇم. جۇڭگو تارىخچىلىرى بولسا، گوبى چۆلىنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇللارنى «قارا تاتار» لار، سەددىچىنگە ئەڭ يېقىن جايلاشقان (يەنى گوبىنىڭ جەنۇبىدىكى) موڭغۇللارنى «ئاق تاتار» لار دەپ ئاتىغان. ئومۇمەن، موڭغۇللارنى، ھەتتا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ

---

* بۇ ماقالە 1987 - يىل 12 - ئاي ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن تاتار تىلى ـ ئەدەبىياتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان ۋە «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1988 - يىل 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

مەمە دنى تاتار دەپ ئاتاش خېلى كېيىنكى چاغلارغىچە، غەرب ۋە ئىسلام تارىخچىلىرىنىڭ ئادەت بولۇپ كەلگەن. يۇقىرىدىكى ئەھۋاللار تاتارلارنىڭ خېلى بۇرۇنلا تارىخ سەھنىسىگە چىققان قەدىمكى مىللەتلەردىن بىرى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى باتۇخان تەرىپىدىن تەسىس قىلىنىپ، غەربتە قارا دېڭىز، شەرقتە ئېرتىش دەرياسى، جەنۇبتا كاۋكاز تاغلىرى، شىمالدا ۋولگا (ئېدىل) دەرياسى دائىرىسىگە كېڭەيگەن «ئالتۇن ئوردا» خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە، تاتار خەلقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، دىنىي، ئىجتىمائىي ھاياتىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن يېڭى بىر دەۋر باشلاندى.

ئەسلىدە، ئارال ـ كاسپىي سەھرالىرىدىن قارا دېڭىزغىچە سوزۇلغان كەڭ زېمىندا بەزىدە ھەزەر، بەزىدە پەچەنەك، بەزىدە قىپچاق ياكى قۇمان، رۇس ۋەقەنامىلىرىدا «پولوۋېتسى»① دەپ ئاتىلىدىغان تۈركىي قەبىلىلەر ياشايتتى، XI ئەسىرگە قەدەر شەرقىي روسىيە بىلەن ئېدىل دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمى ۋە جەنۇبتا كاۋكاز تاغلىرى بىلەن شىمالدا ئورال تاغلىرىغىچە بولغان جايلاردا ھەزەر دۆلتى ھۆكۈم سۈرگەنىدى. بۇ تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ھوكۇمۇل ئىستېلاسىدىن كۆپ زاماندار بۇرۇن كۆچمەنلىك ھاياتىغا خاتىمە بېرىپ، ئولتۇراقلىشىش باسقۇچىغا كىرىپ بولغانىدى. يېڭا ئىگىلىكى، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ـ قاتناش زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي قىسمىغا ئايلانغان ۋە شۇنىڭ ئارقىسىدا شەھەرلىشىش ئومۇملىشىپ، چوڭ ـ چوڭ شەھەرلەر قەد كۆتۈرۈپ، خارەزم ۋە ھەزەر دېيارلىرى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەڭ تەرەققىي قىلغان رايون ـ

لارنىڭ بىرى بولۇپ قالغاندى. ئەرەب - ئىسلام تارىخچىلىرىدىن ئىستەھرى، ئەل - مەسئۇدى، ئىبنى خەۋقەلنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، بۇ رايوندىكى ئېدىل، بۇلغار شەھەرلىرى VIII ئەسىردىن باشلاپلا ئەڭ ئاۋات شەھەرلەرگە ئايلىنىپ بولغان. 1974 - 1975 - يىللىرىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلارغا قارىغاندا، 1177 - يىلى بىنا قىلىنغان قازان شەھىرى بۇ چاغلاردا مۇھىم ئىقتىسادىي مەركەزلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغانىدى. مەنبەلەرنىڭ جەھەتتە، قەدىمكى مىللىي ئەنئەنىلەر ئاساسىدا ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىش ئارقىسىدا، خارەزىم ۋە ھەزەر شەھەرلىرىنى مەركەز قىلغان مىللىي ۋە ئىسلامىي بىر يېڭى مەدەنىيەت بارلىققا كېلىپ، ئىلىم - پەن، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مول مېۋىلىرى مەيدانغا كەلمەكتە ئىدى.

مۇشۇنداق چاغدا، يەنى XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى بىلەن يەنە بەزى تۈركىي خەلقلەر شەرقىي ياۋروپا سەھىنىسىگە چىقىپ، «ئالتۇن ئوردا» خانلىقى مەيدانغا كەلدى. بۇ موڭغۇل دۆلىتىنىڭ بېشىدا تۇرغان سۇلالە «قارا تاتار» دىن كېلىپ چىققانلىقى، موڭغۇل قوشۇنىنى تەركىبىدە ئەسلى تاتارلاردىن باشقا تۈركىي خەلقلەر كۆپ بولۇشىمۇ، رەھبەرلىك «قارا تاتار» لارنىڭ قولىدا بولغانلىقى تۈپەيلى «ئالتۇن ئوردا» تاتار دۆلىتى دەپ ئاتىلىش بىلەن بىللە ئۇنىڭ تەۋەسىدىكى تۈركىي خەلقلەرمۇ «تاتار» ئاتىلىپ قالغان. ئەمەلىيەتتە، بىر خەلقنىڭ باشقا بىر خەلق نامى بىلەن ئاتىلىپ قېلىشى تارىختا ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. مۇنداق ئەھۋاللار باشقا خەلقلەردىمۇ كۆرۈلگەن. مەسىلەن: ھازىرقى فرانسىيە خەلقىنىڭ قەدىمكى زامانداغى «فرانك» نامىلىق بىر گېرمان قەبىلىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇچرىغانلىقى مۇنا-

سۆنتی بىلەن فرانسۇز ئاتىلىپ قالغىنىغا ياكى ھازىرقى «رۇس» دېگەن سۆز ئەسلىدە ئىسكاندىنىۋىيە ئارىلىدىكى نورمانلارنىڭ فىنىچە نامى بولۇپ، ئەسىردە نورمانلارنىڭ روسىيىنى ئىستىلا قىلغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن پۈتۈن پراۋ سلاۋىيانلارنىڭ «رۇس» ئاتىلىپ قالغانلىقىغا ئوخشاش، بۇلغارىيىنىڭ ھازىرقى نامى قەدىمكى بۇلغار تۈركلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ قالغانلىقىمۇ بۇنىڭ بىر مىسالى. شۇنىڭ ئۈچۈن، موڭغۇللار قۇرغان «ئالتۇن ئوردا» خانلىقىنىڭ «قىپچاق خانلىقى» دەپ ياكى ئۇ يەردىكى قىپچاق ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ «تاتار» دەپ ئاتىلىشىمۇ چۈشىنىشلىك مەسىلە بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە، موڭغۇللار قىپچاق سەھرالىرىغا ئېتنوگرافىيىلىك ئامىللارنى ئالماشتۇرارلىق بىر خەلق سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى بىر سىياسىي توپلانما سۈپىتىدىلا كەلگەن. ئۇلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان «ئالتۇن ئوردا» خانلىقىنىڭ تۈپ ئاھالىسىمۇ موڭغۇللار ئەمەس، قىپچاقلار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قىپچاق سەھرالىرىغا كەلگەن بەزى ئەرەب سەيياھلىرىنىڭ «ئالتۇن ئوردا» نىڭ ئامىسۇي تىلى قىپچاق تىلى ئىدى دېيىشلىرىمۇ تاسادىپىي ئەمەس.

قاتتىق يىمىرىش خاراكتېرىدىكى موڭغۇل ئىستىلاسى بۇ زېمىنىنى ئوڭتەي - تۇڭتەي قىلىۋەتكەن بولسىمۇ، خۇددى چوڭقۇر يىلتىزلىق ئۆسۈملۈكلەر قىش كېتىپ باھار كېلىش بىلەن قايتىدىن كۆكلىگەندەك، «ئالتۇن ئوردا» نىڭ بىر قەدەر تىنچ، يەنى ئىگىلىكىنى تىكلەش مەزگىلىدە مەدەنىيەت قايتىدىن گۈللىنىش دەۋرىگە كىردى. خۇددى چاغاتاي خان ئەۋلادىغا ئوخشاشلا باتۇخان ئەۋلادىنىڭمۇ پەيدىنپەي ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىپ، يەرلىشىش جەريانىدا تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە سىڭىپ كېتىشى «ئالتۇن ئوردا» مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى

مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى بولىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، قاراخانىلار، سامانىلار، سەلجۇقلار، غەزنىۋىلەر ۋە خارەزم شاھلار دەۋرىدىكى مىۋل يەرلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى بىلەن ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بىرلىكمىسىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن تۆمۈرىيلەر «ئالتۇن ئوردا» خانلىقىنىڭ جەنۇب قوشنىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇنىڭغا كۆپ تەرەپلىمە تەسىر كۆرسەتكەنىدى. بولۇپمۇ «ئالتۇن ئوردا» ئاھالىسىنىڭ بىر ياقتىن «يىپەك يولى» نىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن، يەنە بىر ياقتىن غەرب قوشنىلىرى ۋە ئىسلام ئەللىرى بىلەن قويۇق ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلەردە بولغانلىقى ئىگىلىك ھەم مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناندى.

شۇنداق قىلىپ، بۇ دەۋرگە يەتكەنده، تاتارلارنىڭ ئەدەبىي تىلى ۋە يازما ئەدەبىياتىمۇ شەكىللىنىشكە باشلىدى.

2

تاتار ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتا، ئالدى بىلەن «ئالتۇن ئوردا» دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىل ئۇسلۇبىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ تىلنى تەكشۈرۈشتە، قەدىمكى بۇلغارلاردىن قالغان قەبرە تاشلىرى ۋە 1303 ـ يىلى يېزىلىپ ۋېنېتسىيە شەھىرىدىكى مۇقەددەس ماركوس نامىلىق كەلىسە (چېركاۋ) نىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان مەشھۇر شائىر فرانچىسكو پېترارخنىڭ تەرىپىدىن ۋېنېتسىيەدىن جۇمھۇرىيىتىگە ھەدىيە قىلىنغان كىتابلار ئارىسىدىن تېپىلغان «كودىكس كۇمانىكۇس» (قۇمان مەجمۇئەسى) دېگەن كىتابتىن سىرت، مۇھىمى «ئالتۇن ئوردا» خانلىرىنىڭ يارلىقلىرى، «نەجھۇل فەرادىس» كىتابى ۋە شائىر

خارەزمىنىڭ «مۇھەببەتنامە» سى قاتارلىق ئەدەبىي ئەسەرلەرگە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

«ئالتۇن ئوردا» خانلىرىنىڭ رۇس كىنەزلىرىگە يېزىلىغان يارلىقلىرىدىن، ھازىر پەقەت رۇسچە تەرجىمىسىلا ساقلىنىپ قالغان يەتتە پارچىسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەسلى نۇسخىسى بويىچە، ساق قالغان ئۇچ پارچە يارلىق شۇ دەۋردىكى ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسلىق دەللىلى ھېسابلانماقتا. بارتولىد ۋە فۇئاد كوپرۈلۈ قاتارلىق ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، 1391 - يىلىدىن 1379 - يىلىغىچە، بولغان ئارىلىقتا، توختامىشخان بىلەن تۆمۈر قۇتلۇق خان تەرىپىدىن ئۆز تەۋەسىدىكى قارام خانلىقلارغا چىقىرىلغان بۇ ئۇچ پارچە يارلىقنىڭ بىرى ئەرەب يېزىقىدا، يەنە بىرى ھەم ئەرەب ھەم ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئۇچىنچىسى تامامەن ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلىغان. بۇ يارلىقلارنىڭ تىلى مەسلىسىگە كەلگەندە، شەرقشۇناسلاردىن بېرېزىن: «بۇ يارلىقلار ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلىغان» دېسە، ۋامبېرى «تۆمۈر قۇتلۇق» يارلىقىنىڭ يېڭى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ؛ رادلوف بولسا بۇ يارلىقلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تاكامۇللاشقىنىدىن ئىبارەت بولغان ۋە كېيىنچە «چاغاتايچە» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى قەتئىي قىلىپ كۆرسەتىدۇ. 1397 - يىلى چىقىرىلغان تۆمۈر قۇتلۇق خان يارلىقى ئۇستىدە ئىنچىكە تەتقىقات ئۆتكۈزگەن ئالىملار بۇ يارلىقنىڭ جەمئىي 156 تۈپ سۆزدىن تەركىب تاپقانلىقىنى، بۇ 156 سۆز ئىچىدە ئومۇمىي تۈركىي سۆز 50، شىمال تۈركچىسى 28، غەرب تۈركچىسى 13، ئۇيغۇرچە 44، ئەرەبچە 14 ۋە يەرلىك (نوغاي) شۇۋىسى يەتتە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ ئۆتكەچ «ئالتۇن ئوردا» يارلىقلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا يېقىن تىلدا بولۇشىنىڭ سەۋەبى بىر ياقتىن، ئۇيغۇر

تىلىنىڭ چىڭگىز ئوردىلىرىدا ئىشلىتىلگەنلىكىدىن بولسا، يەنە بىر ياقتىن، بۇ تىلنىڭ قىپچاق تىلىغا يېقىن تىل بولغانلىقىدۇر.② دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن.

«نەجھۇل فەرادس» (جەنۇبىي تىلەرنىڭ ئوچۇق يولى) ئۆز نامىدىن بىلىنىپ تۇرغىنىدەك، بىر دىنىي ئەسەر بولۇپ، مىلادى 1357 - يىلى «ئالتۇن ئوردا» نىڭ پايتەختى سارايچىق شەھىرىدە يېزىلغان. ئاپتورى مەھمۇت بىننى ئەلى دېگەن كىشى ئىكەنلىكى مەلۇم. بۇ كىتاب مەقسەدە تۇنجى قېتىم تەتقىقات ئېلىپ بارغان تاتار ئالىمى شاھابىدىن مارجانى ۋە تۈركىيە ئالىمى فۇئاد كۆپرۈلۈ ئۇنىڭ تىل نۇسخىسىدىن پەۋقۇلئادده مۇھىم ئەسەر ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. بۇنى پروفېسسور فۇئاد كۆپرۈلۈنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرى بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن: «بۇ بۈيۈك ئەسەر يالغۇز فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى نۇقتىسىدىنلا ئەمەس، ئۇچىدىكى سۆزلۈكلەر ئېتىبارى بىلەنمۇ، ناھايىتى باي ئەسەردۇر. «نەجھۇل فەرادس» XIV ئەسىر ئەسنا سىدا تۈركىي «خاقانىيە» ئەدەبىي تىلىدىن، چاغاتايچە، تۈركىي ئەدەبىي تىلىغا ئۆتۈشتىكى تاكامۇل سىلسىلەسىنىڭ مەھسۇللىرىدىن بىرى ۋە بەلكى تىل تارىخى نۇقتىسىدىن ئەڭ مۇھىمدۇر.»③

«ئالتۇن ئوردا» دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بىرمۇنچە ئەدەبىي ئەسەرلەر، مەسىلەن: قۇتبىنىڭ «خۇسراۋ ۋە شېرىن»ى، ھوسام كاتىپنىڭ «چۆمچۇمەنامە» سى ۋە باشقا شائىرلار يازغان غەزەللەرنىڭ تىل جەھەتتىن «چاغاتايچە» گە مەنسۇپ لۇقى تېخىمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر. بولۇپمۇ، خارەزمىنىڭ «مۇھەببەتنامە» سى بۇ جەھەتتە ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

پروفېسسور فۇئاد كۆپرۈلۈنىڭ «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»

ۋە «چاغاتاي ئەدەبىياتى» ④ تاتارلىق ئەسەرلىرىدە بەرىلگەن مەلۇماتلارغا تارىخىدا، خارەزمنىڭ 1353 - (ھىجرى 754) يىلى يېزىلغان «مۇھەببەتنامە» سى مەسنەۋى شەكلىنىڭ «مەفائىلۇن، مەفائىلۇن، فەئۇلۇن» ۋەزندىكى 11 پارچە نامەدىن تەركىب تاپقان چوڭ ھەجملىك شېئىرىي ئەسەردۇر. بۇ ئەسەر ھەققىدە پروفېسسور فۇئاد كۆپرۈلۈ مۇنداق دەيدۇ: «شائىرنىڭ ئۆزى خارەزملىك بولمىغۇ، ئۇنىڭ ئەسىرىدە قىپچاق تىلىنىڭ تەسىرى كۆرۈنمەيدۇ. شۇبھىسىزكى، «مۇھەببەتنامە»، «ئالتۇن ئوردا» ئەسىرلىرى تارىخىدا، XIV ئەسىر چاغاتايچىسىغا ئەڭ يېقىن، ھەتتا بەئەينى شۇنىڭ ئۆزىدەكلا بىر ئەسەردۇر.... خارەزمىنىڭ ئۆزى بولسا، بۇ كۈنا كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ XIV ئەسىردىكى ئەڭ بۈيۈك شائىرىدۇر.» ⑤

بۇلاردىن تاشقىرى، «ئالتۇن ئوردا» دەۋرىگە مەنسۇپ ھېتال پۇللارنىڭ ئۈستىگە «قۇتلۇق بولسۇن» دېگەن ئۇيغۇرچە ئىبارە يېزىلغانلىقى، ⑥ «ئالتۇن ئوردا» نىڭ سارايچىق شەھىرى خارابىسىدىن تېپىلغان .كوزىغا «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى:

ئۇقۇش كۆركى تىل ئول، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۈز ئول، بۇ يۈز كۆركى كۆز.⑦

دېگەن بەيىتنىڭ نەقىش قىلىنغانلىقىمۇ، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ «ئالتۇن ئوردا» دىكى تەسىرىنى كۆرسىتىدىغان پاكىتلاردۇر.

چىڭگىزخان ۋە ئەمىر تۆمۈر تۇغرىسىدا خەلق ئاغزىدا ساقلانغان قىسسە - رىۋايەتلەر ئاساسىدا، نامەلۇم بىر كىشى

ئەدىپىددىن تۆزۈپ چىققان ۋە 1819 - يىلى تاتار تالىسى ئىبراھىم ھەلفى ئەدىپىددىن قازان شەھىرىدە نەشر قىلىنغان «داستان چىڭگىزخان ۋە ئاقساق تۆمۈر» نامىلىق كىتاب (بۇ كىتابنىڭ بۇنىڭدىن باشقىمۇ باسما نۇسخىلىرى بار) «ئالتۇن ئوردا» دەۋرىدىكى تاتار ئەدەبىي تىلى ۋە يازما ئەدەبىيات ئۈلگىلىرىنى ئۆگىنىشتە مەنبەيلەردىن ئەھمىيەتكە ئىگە، تۆۋەندە شۇ كىتابتىن كىچىككىنە بىر پارچىنى مىسال كەلتۈرىمىز.

«... بىلىڭلارکىم، ئۇڭار يۈرتىنىڭ نىشانى - بەلگىسى ئول تۈرۈر كىم ... ياۋ ئەلگە، يات نەۋكەرگە سىرىن ئەيتماسلار، ئۇلۇغلىرىن تورگە كەچۈرۈر، كىچىكلىرىن خىزمەت قىلدۇرۇرلار. يەنە بىلىڭلارکىم، ئوڭماس يۈرتىنىڭ نىشانى - بەلگىسى ئول تۈرۈركىم، ئۆز يۈرتۇن يامانلار، كىشى يۈرتۇن ماختار، ئۆز ئاغاسىن يامانلار، كىشى ئاغاسىن ماختار، ئۆز ئۇرۇغىن يامانلار كىشى ئۇرۇغىن ماختار ... قۇش چۈيمىگان قۇش چويسا، قارغا بىرلان قاز ئالدۇرارمەن دېسە، تۆرە كۆتمىگان تۆرە كۆتسا، كىشى ئېتىن يېرمەن دېسە، كۆن كورماگان كۆن كۆرسە، ئىتۈكنى كىمان (كىيمەيمەن) دېسە، مال تاپمىغان مال تاپسا، كىشنى كۆزگە ئىلمان (ئىلمايمەن) دېسە ...»⑧

بۇنىڭدىن مەزكۇر ئەسەرنىڭ تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن «چاغاتايچە» گە نەقەدەر يېقىنلىقىنى، بەدىئىي جەھەتتىن نەقەدەر پەسەپ ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. «جامىئۇتتەۋارىخ»⑨ نىڭ تاتارچە تەرجىمە نۇسخىسى ۋە تاتارلار تارىخىدا كەڭ تارقىلىپ، كۆپ ئوقۇلغان «تەۋارىخ بۇلغارىيە»⑩ قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ تىل ۋە ئۇسلۇبى توغرىسىدىمۇ شۇنداق دېيىشكە توغرا كېلىدۇ.

XII ئەسىردىن ئېتىبارەن تاتار ئەدەبىياتىدا مۇھىم

سالماقنی ئىگىلەشكە باشلىغان تەسۋۇرىچە، شائىرلاردىن ئىبارەت چوقۇرى ئابدۇرەھىم ھەزرەت، ئوبۇلھەسەن، ھەبىبۇللا ئىشان، شەمشىدىن سوپى قاتارلىقلارنىڭ ئىجادى «ئالتۇن ئوردا» دەۋرىدە باشلانغان تاتار چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولدى. تاتار ئەدەبىياتىنىڭ بۇ دەۋرىدە بولۇپمۇ شەمسىدىن سوپىنىڭ تۇتقان ئورنى ۋە ئويىنىغان رولى بەكمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر.

1825 — 1865 - يىللىرى ياشىغان شەمسىدىن سوپى (يار ئەخمەت ئوغلى) تۇغما ئەما بولغىنىغا قارىماي، ئۆز دەۋرىنىڭ ئالىي مەدرىسىلىرىدە ئەلا دەرىجىدە ئوقۇغان ۋە ئۆزىمۇ مەدرىسە ئېچىپ، شاگىرت يېتىشتۈرگەن. ئۇ، تالانتلىق شائىر بولۇپلا قالماي، ئۆز دەۋرىدىكى رېئال ئىجتىمائىي تۈزۈمگە نىسبەتەن «مەن بۇ خەقنىڭ رەسم قائىدىسى بىلەن ئىش قىلمايمەن، شۇڭا مېنى دىۋانە دېيىشىمۇ مەيلى» دەپ، «بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، چىڭ - چىڭ دەسەپ، يولدا ئۇچرىغان تۈسقۇنلۇقلارنى يېقىتىپ، ئۆز غايىسىگە ئىنتىلگەن بىر قەھرىمان ئىدى»⑪ ... ئۇ، ئۆزىنىڭ ئىجادى بىلەن تاتار ئەدەبىياتىدا ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن تەسەۋۋۇپچى شائىرلارنىڭ ھەممىدىن ئۆتۈپ كەتتى. كېيىنكى تاتار تەسەۋۋۇپچى شائىرلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭغا يېتىشەلمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئابدۇللا توقايمۇ، ئۇنىڭ تالانتى ۋە ئىجادىي مىسرالىرغا قايىل بولۇپ، ئۇنى تەسەۋۋۇپچى شائىرلار تەسىۋىر تىزمىسىنىڭ «مەريەم ئانىسى» دەپ ئاتىغان. مەشھۇر تاتار ئالىمى رىزا ئەددىن بىننى پەخرەددىن ھەزرەت ئۇنى «ئاجايىپ بىر دۇنيا»⑫ دەپ ئاتاپ، مەشھۇر ئەرەب شائىرى ئەبۇلئەلا مۇئەررىگە تەڭلەشتۈرگەن.

بەزى تاتار ئالىملىرىنىڭ سۆزىگە بىلەن ئېيتقاندا، تاتار

ئەدەبىياتى ئۇ تارقىلىق ئەخمەت يەسەۋى دەۋرىگىلا ئەمەس،
ھەتتا چاغاتاي كلاسسىكلىرى ئەلشىر نەۋائىلەرگىمۇ ئۇلاندى.
ئۇ تاتار ـ چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى يارىتتى.
ئۇنىڭدا چاغاتاي كلاسسىكلىرى تەسىرىنىڭ نەقەدەر چوڭقۇر قۇرلۇقىنى تۆۋەندىكى مىسرالاردىن كۆرىمىز:

ئىستەسەم ئالەمدە سەندەك يارى بولغاي بولمىغاي،
بولسا بولغاي سەن كەبى غەمخۇۋارى بولغاي بولمىغاي،

بۇ جاھاننىڭ شەھرىنىڭ بازارىنىڭ سوداسى كۆپ،
قىل بۇ سودانى يەنە بازارى بولغاي بولمىغاي.

ئات سېنىڭ ئاستىڭدەدۇر، يۈرگىل بۇ يەرنىڭ ھەددىدىن ئال،
ناگىھان ئول ئات سېنىڭ ئاستىڭدە بولغاي بولمىغاي.

قارچىغا قولۇڭدەدۇر، ئوۋلا بۇ كوكلۈك شەھرىنى،
ناگىھان ئول قارچىغا ئۇندەۋگە، كەلگەي كەلمىگەي...

«ئالتۇن ئوردا» دەۋرىدىن تارتىپ XIX ئەسىر ئاخىرلىرىغىچە تاتار ئەدەبىياتىدا ئۇيغۇر تىلى ۋە «چاغاتاي ئەدەبىياتى» تەسىرىنىڭ بۇ قەدەر چوڭقۇر ھەم كۈچلۈك بولۇشى ھەرگىز تاسادىپىي ياكى ئەجەبلىنەرلىك ھال ئەمەس. چۈنكى XIV ئەسىردىن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي قىپچاق دالاسىدا ياشىغۇچى بىرمۇنچە تۈركىي قەبىلىلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان تىل «چاغاتاي تىلى» ئىدى، مۇئەييەن تارىخىي ۋە جۇغراپىيىلىك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتىلىپ

قالغان بۇ تىل، ئەدەبىيەتتە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن «خاقانىيە» تىلى (يەنى ئوتتۇرا ئەسىردىكى قەشقەر تىلى) ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ھەمدە بۇ تىلغا ئۇيغۇر-قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ جانلىق تىلى دىئالېكت ئاساسى بولۇپ بەرگەن. بىرمۇنچە تۈركىلوگلارنىڭ ئەخمەت يەسەۋى تىلىنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ تىلىدىن تامامەن دېگۈدەك پەرقسىز، يەنى ئەدەبىي «خاقانىيە» تىلى ئىكەنلىكى، «قىسەسۇل ئەنبىيا» تىلىنى «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «ئەتەبەتۇلھەقايىق» تىلىنىڭ دائىر دىسىگە كىرگۈزۈش تامامەن توغرا ئىكەنلىكى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرى بۇنى ئاللىقاچان ئىسپاتلاپ بەرگەن. شۇنداقلا، «چاغاتاي تىلى» شۇ دەۋرنىڭ ئەدەبىي تىلى بولغاچقا، ئۇنىڭ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ جانلىق تىلىدىن خېلى پەرقلىق ئىكەنلىكى، بۇ تىل گەرچە ئۇيغۇر-قارلۇق تىللىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئوغۇز-قىپچاق تىللىرى ئامىللىرىنىڭ ساقلانغانلىقىمۇ ھەممە ئېتىراپ قىلغان پاكىتتۇر.

تارىختا «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئەنە شۇ تىل بىلەن مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىيات «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەپ ئاتالدى. بۇ ئەدەبىيات XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شەكىللىنىشكە باشلاپ، XV ئەسىردە تاكامۇللىشىش دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرۈش بىلەن تارىم ۋە ماۋەرائۇننەھر ۋادىلىرىدىن ئېشىپ، قىپچاق سەھرالىرىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن تاتارلارنىڭمۇ ئەدەبىياتى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تاتار ئالىمى ئى. ئەزىزنىڭ «XIX ئەسىرگە قەدەر چاغاتايچە تىل بىزنىڭمۇ ئەدەبىي تىلىمىز، چاغاتاي ئەدەبىياتى بىزنىڭمۇ ئەدەبىياتىمىز بولۇپ كەلگەن»⑬ دېيىشى ھەقلىق ئىدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن، تاتار ئەدەبىياتىدا زور ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. بەزى تاتار

ئالىملىرىنىڭ ئېيتقىنىدەك، XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاتار ئەدەبىي تىلىدا ئاناتولى ــ ئوسمانلى تۈرك تىلىنىڭ تەسىرى چاغاتايچىنىڭ تەسىرى بىلەن بىر دەرىجىگە كېلىپ يەتتى. ھەتتا چاغاتاي تىلىنىڭ تەسىرىنى ئاستا ـ ئاستا سىقىپ چىقىرىشقا باشلىدى. بۇنىڭ شۇ دەۋر تاتار چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ مەشھۇر ۋەكىلى بولغان شەمسىدىن سوپىدىنۇ كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

بەن بۇ خەلقنىڭ رەسمىلە ئىش قىلمازىم،
شۇيلە سانۇرلەركى بۇ دىۋانەدىر.

نىتە كۆڭۈل ۋېرەرىم بۇ دۇنياغا،
نەقەدەر ياپىسام ھامان ۋەيرانەدىر.

بىراق، يەنە بىر تەرەپتىن، رۇس ۋە بەزى ئىسلام ئەللىلىرىدىكى دېموكراتىك پىكىر ئېقىملىرىنىڭ تەسىرى بىلەن تاتار مەدەنىيىتىدە ئويغىنىش دەۋرى باشلىنىپ، يېڭى زامان تاتار ئەدەبىي تىلى ۋە شۇ تىل بىلەن يارىتىلغان تاتار ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. مۇشۇنداق شارائىتتا مەجىت غاپۇرى، فاتىخ ئەمىرخان، ئابدۇللا

توقاي، سەئىد رەمىيف، غالىمجان ئىبراھىموۋ قاتارلىق بىر تۈر-
كۈم ئەدىب ۋە شائىرلار يېتىشىپ، يېڭى زامان تاتار ئەدەبىيا-
تىنىڭ تاكامۇللىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ چاغلاردىكى
تاتار ئەدەبىياتى روسىيە تاتارىستان دائىرىسىدىن ھالقىپ ئۆ-
تۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى برمۇنچە خەلقلەر بىلەن شىنجاڭ
ئۇيغۇرلىرى ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسەتتىكە باشلىدى.

بۇ جەھەتتە، قازان، قىرىم، ئوفا شەھەرلىرىدە نەشر قى-
لىنغان نۇرغۇنلىغان كىتابلار، «شۇرا» مەجمۇئەسى بىلەن
«ۋاقىت» ۋە «تەرجىمان» نامليق گېزىتلەرنىڭ رولى چوڭ
بولدى. بۇ مەتبۇئات ۋاستىلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر زىيالىيلىرى
تاتار ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشۇش ۋە ئۇنى ئۆگىنىش ئىمكانى-
يىتىگە ئېرىشكەنىدەك، تاتار خەلقىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مول مەدە-
نىي مىراسلىرى بىلەن تونۇشۇش ۋە ئۇنى ئۆگىنىش ئىمكا-
نىيىتىگە ئېرىشتى. چۈنكى، بۇ مەتبۇئات سەھىپىلىرىدە رابـ
غۇزى، لۇتفى، سەككاكى، نەۋائى ئەسەرلىرى، شۇنىڭدەك ئۇيـ
غۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر نۇرغۇن ماتېرىياللار ئېلان
قىلىناتتى. ھەتتا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەب ۋە شائىرلىرى،
مەسىلەن: ئابدۇقادىر داموللا، نەزەر خوجا (ئۇيغۇر بالىسى)
نىڭ بىرمۇنچە ئەسەرلىرى «شۇرا» مەجمۇئەسىدە بېسىلىپ تۇ-
راتتى ۋە بەزى ئۇيغۇر ئەدەب ـ ئالىملىرىنىڭ كىتابلىرى مەسـ
لەن: موللا موسا سايرامنىڭ «تارىخي ئەمنىيە»، موللا بىلالنىڭ
«غازات دەرمۇلىك چىن» قاتارلىق ئەسەرلىرى قازاندا نەشر
قىلىنىپ، كەڭ تارقالغان. شىنجاڭ بىلەن تاتارىستان ئوتتۇرىسـ
دىكى سودا ـ تىجارەت ۋە مەدەنىي ئالاقىلەر، مەسىلەن: ئۇيغۇر
مەرىپەتچىسى مەقسۇت مۇھىتى قاتارلىقلارنىڭ تاتارىستانغا سەپەر-
لىرى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇ يەردىن شىنجاڭغا كەلگەن تاتار
ماتارىپچىلىرىمۇ چوڭ رول ئويناندى.

يېڭى زامان تاتار ئەدەبىياتىنىڭ، بولۇپمۇ تاتار شېئىرىيىتىنىڭ تاكامۇللىنىشى ۋە قوشنا ئەللەرگە تەسىرى ئالدى بىلەن ئابدۇللا توقاي، كېيىنچە، سوۋېت تاتار شائىرى هادى تاختاش ئىجادىيىتى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان.

بولۇپمۇ ئابدۇللا توقايىنىڭ تاتار مىللىي شېئىرىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ۋە تاكامۇللاشتۇرۇشتا ئويناغان رولىنى بىرەر مەۋجۇت ئۆلچەم بىلەن ئۆلچەش مۇمكىن ئەمەس. ئابدۇللا توقاي باهاردا چېقىلغان چاقماقتەك قىسقىغىنە ئۆمرىدە تاتار ئەدەبىياتىدا دەۋر بۆلگۈچ، تۇغرىسى، پۈتۈن بىر دەۋرنى ياراتقان گېنىئال شائىر بولۇش سۈپىتى بىلەن تاتار پوئېزىيەسى ئاسمىنىنىڭ مەڭگۈ ئۆچمەس پارلاق يۇلتۇزى دەپ ئاتىلىشقا مۇناسىپ. ئۇنىڭ ئۆمرى «شامىلمە»، «خەمسە نىزامى»، «خەزائىنۇل مەئانى»، «يېۋگىنى ئونېگىن»، «فائۇست» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شاھ ئەسەرلەرنى يارىتىشقا يار بەرمىگەن بولسىمۇ، ياكى ئۇنىڭ ئۆزى يۇسۇپ خاس هاجىپ، شەيخ سەئىدى، خوجاهاپىز شىرازى ۋە باشقا بۇيۇك مۇتەپەككۇر شائىرلارغا ئوخشاش زور پەلسەپىلىك پىكىرلەر دۇنياسىنى ئېچىپ بېرىشكە ئۇلگۈرمىگەن بولسىمۇ، تاتار مىللىي تىلىدا ئەڭ گۈزەل شېئىرلار يارىتىش مۇمكىنلىكىنى، تۇنجى قېتىم نامايان قىلىپ، تاتار ئەدەبىي تىلىنى يۇقىرى بالداقىقا كۆتۈرىدى؛ تەنقىدىي رېئالىزم بىلەن ئىلغار رومانتىزم مېتودىنى تۇنجى بولۇپ تاتار شېئىرىيىتىگە ئېلىپ كىرىپ ئۆزىنىڭ ئاجايىپ سىياسىي لىرىكىلىرى بىلەن تاتار ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتتى؛ تاتار شېئىرىيىتىنى ئوتتۇرا ئەسىر قاتمالىلىقىنى بىلەن قېلىپبازلىقىدىن ئازاد قىلىپ، خەلقچىل، مىللىي شېئىرىي ئۇسلۇب يارىتتى؛ تاتار خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى شېئىرىي پىكىرلەرگە سىڭدۈرۈپ، شېئىرنىڭ ئىنسان قەلبىنى

نىڭ تارلىرىنى تەتۈرىتەلەيدىغان مۆجىزە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى. تاتار شېئىرىيىتىدىكى مەدھىيىچىلىك بىلەن مەرسىيىچىلىككە خاس تىمە بېرىپ، رېئال تۇرمۇش كارتىنىسىنى شېئىر مىسرالىرىدا جىلۋىلەندۈرۈپ، تاتار جەمئىيىتىدىكى ئاچكۆز، بېخىل بايلار بىلەن مۇتەئەسسىپ موللىلارنىڭ ھەجۋى تېپىلىرىنى، تاتار مۇزىكى (دېڭقىنى) بىلەن ھوقۇقسىز تاتار خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ ئىسىق كۆز ياشلىرى ۋە نالە ـ پىغانلىرىنى، ھەتتا تاتار ئۆسمۈرلىرىنىڭ قەلب ئىنتىلىشلىرىنى گاھ بىر ئۇسۇلدا رەسسام، گاھ بىر مۇغەننى (مۇزىكانت) سۈپىتىدە شېئىرىيەت سەھنىسىدە تۇنجى قېتىم يورۇتۇپ بەردى. توقاي ئىجادىيىتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەرىپى شۇكى،

مېن تاتارمېن، مېن تاتارمېن،
تاتار ئۈچۈن جان ئاتارمېن.

دېگەن مىسرالارنى يازغان شائىر، ئەينى چاغدا ئۆز مىللىتى ئۈچۈن قانداق «جان ئېتىش» نىڭ پارلاق ئۈلگىسىنى، يەنى ھەقىقىي مىللىتپەرۋەر شائىر مىللەتنىڭ پارلاق تەرىپىنى ئىلا ئەمەس، قالاق تەرىپىنىمۇ كۆرۈپ، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئىللەتلەرنى رەھىمسىز پاش قىلىپ، ئۇنى مەنسۈي كامالەتكە ئېرىشتۈرۈش يولىدا كۈرەش قىلىش لازىملىقىنى نامايان قىلىپ بەردى. ئۇ، مىللەت ۋۇجۇدىدىكى ئىللەتلەرنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولغان نادانلىق، جاھالەت ۋە خۇراپاتلىققا قارشى كۈرەشتە دۈشمەنلىرىنىڭ «ئىتتىنىمۇ كۆپىيىپ كەتكىنى» گە قارىماي ئاخىرقى دېمىدە:

دوستلىرىم، قەرداشلىرىم، سىز موللىلارغا ئېيتىڭىز،
ئوقۇسۇن بۇ ئىككى قۇرنى مېنى كۆمگەچ قەبرىمە.

دەپ ۋەسىيەت پۈتكەنگە قەدەر قەلىمىنى توختاتمىدى. قىسقىسى، ئابدۇللا توقاي شۇ ۋاقىتتىكى پۈتۈن تاتار جەمئىيىتىنى

كىچىككىنە بىر پارچە ئەينەككە سىغدۇرۇپ، ئۇنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ ئەينەكنى «تۇغان تىل» (ئانا تىل) دا زاۋانغا كەلتۈرۈپ، تاتار خەلقىنىڭ قەلب سادالىرىنى يانگرىتىپ بېرەلىگەن بۇيۇك رېئالىست سەنئەتكار.

پۈتۈن ۋۇجۇدىنى تاتار خەلقىنىڭ زۇلۇم — ئىستىبدات، قۇللۇق - ئاسارەت، قالاقلىق، نادانلىقتىن قۇتۇلۇپ، تەرەققىيات، بەختىيار تۇرمۇشقا ئېرىشىشىگە بېغىشلىغان ۋە ئاخىر بۇ ئارزۇسىغا كۈرەش مەيدانىدا،

بىتتى كۆچ، سۆندى قىلىچ، قايتمادى ئوق، شول بولدى ئىش،
كىرلەنىپ بىتتىم ئۆزۈم، دۇنيانى پاكلى ئالمادىم.

دەپ، چىركىن دۇنيانى پاكلىيالمىغانلىقىغا ھەسرەت قىلىپ، ئالەمدىن ئۆتكەن ئابدۇللا توقاي ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي مىراسلىرى تاتار خەلقى ئۈچۈن قانداق سۈيۈملۈك ۋە قىممەتلىك بولسا، ئۇنىتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈنمۇ شۇنداق سۈيۈملۈك ۋە قىممەتلىك ئىدى. چۈنكى، ئۇ زامانلاردا بۇ خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ كۆرۈڭۇاتقان كۈنى ئاساسەن ئوخشاش ئىدى.

ئەنە شۇنداق بىر قاتار ئوبيېكتىپ ئامىللار تۈپەيلىدىن ھەر بىر ساۋاتلىق ئۇيغۇرنىڭ ئابدۇللا توقاي بىلەن تەبىئىي تەنئوش ۋە ئاشنالىقى بولغىنىدەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئابدۇللا توقاي تەسىرىنىڭ بولۇشىمۇ تەبىئىي ئىدى. ھېچ بولمىغاندا ئابدۇللا توقاينىڭ بىرەر كۈپلېت شېئىرىنى بىلمەيدىغان ئۇيغۇر شائىرى يوق دېسەك مۇبالىغە بولمايدۇ.

ھەدەنىيەت ۋە ئۇنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئەدەبىياتتا مەيلى قاچان ۋە قەيەردە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆزئارا ئالاقە ۋە تەسىر كۆرسىتىش تارىختىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئېسىل ئەنئەنە. بۇ ھال دەۋرىنىڭ تەرەققى

ياتقا ئەگىشىپ راۋاجلىنىدۇ. جاھان ئەدەبىياتىدا بۇنىڭغا مىسال لار ناھايىتى كۆپ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك نامايەندىلىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەخمەت يۈكنەكى، رابغوزى، لۇتفى، سەككاكى، ئاتايى، ئەۋانى ۋە باشقىلار ئۆز دەۋرىدە قەھرىمانلىرى خەلقىمىز ئەدەبىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكى، كېيىنكى زامانلاردا مەشرەپ، ھۈۋەيدا، مۇقىمى، فۇرقەت، ئابدۇللا قادىرى (جۇلقۇنباي) قاتارلىق ئۆزبېك كلاسسىكلىرى بىلەن پۇشكىن، لېرمونتوۋ، تولستوي قاتارلىق رۇس كلاسسىكلىرى ۋە گوركى، ماياكوۋسكى، ھادى تاختاش، ئۆمەر مۇھەممەدى قاتارلىق سوۋېت ئەدەبىياتى نامايەندىلىرى بىلەن لۇشۈن، گومورو قاتارلىق ئىلغار خەنزۇ ئەدەبىياتى نامايەندىلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتكەن.

توقاي ئىجادىيىتىنىڭ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى، ئالدى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە ئاساس سالغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە لۇتپۇللا مۇتەللىپ، شۇنداقلا ئۇلار بىلەن زامانداش ۋە كېيىنكى ئۇيغۇر شائىرلىرى ئىجادىيىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. بۇ جەھەتتە ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيىتى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. مەيلى تېما ۋە مەزمۇن مەيلى تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن بولسۇن، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا توقاي تەسىرى ناھايىتى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ تاتار تىلىدا يازغان شېئىرىمۇ بۇنىڭ بىر دەلىلى.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 20 - ۋە 30 - يىللار شارائىتىدا قاتمۇ قات جەبر - زۇلۇم ئاستىدا ئىنسانىي ھوقۇقتىن مەھرۇم قىلىنغان، جاھالەت ھەم خۇراپات قۇربانى بولۇۋاتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىقى، تەڭلىك ۋە كىشىلىك ھوقۇقى ئۈچۈن، قالاقلىق، قاششاقلىقتىن قۇتۇلۇپ، يەر شارىدىكى باشقا

ئازاد مىللەتلەر قاتاردا ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە مەدەنىي ھاياتقا ئېرىشىشى ئۈچۈن بارلىقىنى بېغىشلاپ، شۇ يولدا «ئاتاپ قويدۇم ئۆزۈمنى، مەيلى بولساممۇ مىڭ پارە» دەپ، ئاخىرقى دېمىگىچە كۈرەش قىلىپ، دۇشمەن قىلىچىدا پارە-پارە قىلىنغان ئوت يۈرەك شائىر ئىدى. ئۇمۇ تۇغايىنا ئوخشاش قىسقىغىنە ئىجادىي ھاياتىدا مەزمۇن، شەكىل، تىل، ئۇسلۇب ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە تامامەن يېڭى بىر دەۋر ياراتتى. ۋاقىت ۋە سەھنە چەكلىمىسى ۋەجىدىن، شائىرنىڭ ئىجادىيىتى ھەققىدە تەپسىلىي توختالماي، پەقەت بىرلا نۇقتىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە:

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەنقىدىي رېئالىزم مېتودى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بىلەن باشلانىدى. ئۇنىڭ گاھ غەم-قايغۇ، ھەسرەتلىك كىنايە، ئاچچىق غەزەپ، كۈچلۈك نەپرەتلەر بىلەن، گاھ قاتتىق نىدا، ئوتلۇق خىتابلار بىلەن تولغان لىرىكىلىرى، ئۆزى ياشاپ تۇرغان رېئال جەمئىيەت ۋۇجۇدىدىكى ئەجەللىك ئىللەتلەر ۋە ئۇ پەيدا قىلغان ئامىللارنى پاش قىلغان ئۆتكۈر ساتىرا-ھەجۋىلىرى بۇ پىكىرنىڭ دەللى بولالايدۇ. شائىر تەنقىدىي رېئالىزم مېتودىنى قوللىنىش نەتىجىسىدە، زۇلۇم-ئىستىبداتقا قارشى «قىلىچنى قان بىلەن بويايمىز» مىللەتنى ماددىي كىشەنلەردىن قۇتقۇزۇشقا ھەرىكەت قىلىپلا قالماي، بەلكى مىللەتنىڭ ئۆزىدە ساقلانغان ۋە كېيىن يۇقتۇرۇۋالغان كېسەللىكلىرىنى شەپقەتسىزلىك بىلەن ئېچىپ تاشلاپ، ئۇنى مەنىۋى كىشەنلەردىنمۇ ئازاد قىلىشقا تىرىشقان، نىيىتى ئاق، دوراسى ئاچچىق خالاسكار تەۋىپ سۆيۈمتىدە مەيدانغا چىقتى، بۇ جەھەتتىن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، لۇشۈن، ئاباي ۋە ئابدۇللا توقايغا ئوخشايدۇ. بولۇپمۇ ئابدۇللا توقايغا ھەمدىن كۆپرەك ئوخشاپلا قالماستىن، بەلكى بىرمۇنچە جەھەتلەر-

ده ئۇنىڭدىن بۇاستە تەسىرلەنگەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، تۆۋەندىكى «بىزنى ئورۇنسىز يامانلىغىلار» (يامانلايدۇ) دېگەن شېئىرى بىلەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ «باردۇر» دېگەن شېئىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈش كۇپايە (سەھىپە چەكلىمىسى ئۇەجىدىن، ھەر ئىككى شېئىرنىدىن پەقەت بىر نەچچە مىسرانىلا مىسال كەلتۈرىمىز):

ساداقەت بىزدە يوقمىش، بولماسا يالغانمىز باردۇر،
نىفاق ئۇستافكاسىندا* كۆپ مېدال ئالغانمىز باردۇر.
نازافەتكە رېئايەت يوق ئىمىش بىزدە، نە بۇھتاندۇر،
ئانىڭ چۈن يۈرت سايىن بىزنىڭ بىرەر قۇمغانىمىز باردۇر.
سانائەت يوق، ھۈنەر يوق دېپ يامانلىلار ئورۇنسىزغا،
يەھۇدىدىن جىگىل مال تاپقۇچى ئىشانمىز باردۇر.
خۇدىئىنكلار ۋە رەسسامىلەردە باردۇر، يوق دېيالماسلار،
مەدەنە، مەككىدە تۇرلى بويۇۋ ساتقانىمىز باردۇر.
تاغىن بىزدە غىلىم - پەن ئەھلى - زىيالىيلار يوق دىلەر،
ئوتۇز يىللاپ بۇخار - قارغاسىدا تۇرغانىمىز باردۇر.
— ئابدۇللا توقاي

يەنە يۈرت پايدىسىغا جەمئىي بولماقلىق بەسى مۇشكۈل،
ئەگەر بىر يەردە تۇي بولسا، بېرىپ ياتقانىمىز باردۇر.
ئومۇمنىڭ پايدىسىنى يۇز يىلدا ھەم ئەسلا چۈشەنمەيمىز،
زىيان قىلماق ئۈچۈن بولسا، ئەجەب چاققانىمىز باردۇر.
بىرى بىر ياخشىلىق قىلسا، ئۇنىڭ يادىنى قىلماق يوق،
ئېپى كەلسە، بېرىپ ئەۋرەتلىرىنى ئاچقانىمىز باردۇر.

---

* ئىتتىپاقسىزلىق كۆرگەزمىسىدە.

خاتائەن دوستىمىزدا بىر ئەيىب زاھىر بولۇپ قالسا،
يوشۇرماي، بىرگە ئوتنى تېپىپ قاتقانسىمىز باردۇر.
باباللار ئۆھرىتىنى، غەيرىتىنى ھېچ سېغىنماسىمىز،
قېلىپ غەپلەت، جاھالەتتە يۈھۈپ كۆز، پو ئاتقانسىمىز باردۇر.
خۇشامەت بابىدا بىزدىن بۆلەك ئۇستىسى ھەم يوقتۇر،
قۇۇلۇغۇ شۇھلۇق بىلەن رەڭمۇ رەڭ يالغانىمىز باردۇر.
قىزىل كۆزلۈك، كۆرەلمەسلىك ۋە يا ئۆزى قىلالماسلىق،
قىلاي دەپ بەل باغلىغانلارغا تۇرلۈك تۇمەن بوھتانىمىز باردۇر.
— ئابدۇخالىق ئۇيغۇر

مۇنداق مىساللارنى ناھايىتى كۆپ تېپىش مۇمكىن. بۇ ئەھۋال ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيىتىدە توقاي تەسىرىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىۋېتىلىشىدە توقاي ئىجادىيىتىنىڭ قانداق مۇھىم رول ئويناغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆز دەۋرىنىڭ بۈيۈك مەرىپەتچىسى بولۇش جەھەتتىن قازاق خەلقىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئابايىدىنمۇ تەسىرلەنگەنلىكى ئېنىق. بىراق، ئۇ يالغۇز مەرىپەتچىلا ئەمەس، ئىزچىل دېموكرات ئىنقىلابچى بولغانلىقى جەھەتتىن قازاق خەلقىنىڭ ئۇلۇغ مەرىپەتچىسى ئابايدىن كەسكىن پەرقلىنىدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر يەنە ئۆز ئانا تىلىدا مىللىي ئۇسلۇب بىلەن ئۆز خەلقىنىڭ دەردىنى كۈيلەپ، ئۇنىڭ مەنىۋى كىشەنلەردىن ئازاد قىلىشقا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تىرىشقان مىللىي ۋە مەرىپەتچى شائىر بولغانلىقىدىن جەھەتتىن ئابدۇللا توقايغا ئوخشىسىمۇ، ئەمما ئىنقىلابچى ئۇمىدۋار شائىر بولغانلىقى جەھەتتىن ئابدۇللا توقايدىنمۇ كەسكىن پەرقلىنىدۇ. بۇ نۇقتىدا ئاباي، ئابدۇللا توقاي ۋە ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ياشىغان دەۋرلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىك ئوبىيېكتىپ مەۋجۇدىيەت

يەتنمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەك ئەلۋەتتە.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىجادىي مىراسلىرىنى تەپسىلىرەك تەھلىل قىلغاندا، ئۇنىڭدا چاغاتاي، رۇس كلاسسىكلىرى ۋە ئابدۇللا تۇقاي تەسىرى بىلەن بىللە سوۋېت شائىرلىرى تەسىرىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىنقىلابىي دۇنيا قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىدە سوۋېت ئەدەبىياتى بىلەن «پ-ماي» ھەرىكىتىدىن كېيىنكى ئىلغار خەنزۇ ئەدەبىياتى تەسىرىنىڭ پۈتكۈل ئىكەنلىكى ناھايىتى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ ئۇنىڭ 1916-يىلىدىن ئېتىبارەن، رۇسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا بىرقانچە قېتىم بېرىپ، ھەلۋىم ۋاقىت تۇرغانلىقى ۋە مەتبۇئات تارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئىنقىلابىي پىكىر ئېقىملىرىدىن بەھرىمەن بولۇپ تۇرغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

تارىختىن بۇيان، مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جۇملىدىن ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋە تەسىرلىنىش مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتنىڭ ئۆزلۈكسىز ياشناپ گۈللىنىشىدىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن تاتار ئەدەبىياتىنىڭ بۇگۈنكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىمۇ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كۆپ ئەسىرلەردىن بۇيان يېقىن مۇناسىۋەت ساقلىنىپ كەلگەنلىكىدىن ئايرىلمايدۇ. بۇ ھال، مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىزاھلار:

① قىپچاقلارنى ياۋرۇپالىقلار «قۇمان»، رۇسلار «پولوۋېتسى» دەپ ئاتايتتى. ھاممەر «پولوۋېتسى» دېگەن سۆزنىڭ رۇسچە «ПОЛЕ» (دالا) دېگەن سۆز بىلەن «ئوغۇز» دېگەن سۆزدىن تەركىب تاپقانلىقىنى ئالغا سۈرىدۇ (ھاممەر: «ئالتۇن ئوردا تا-

ربخی» 22 - بەت).

② «تاتار ئەدەبیاتی تاریخی». قازان، 38 - بەت.

③ م. فوئاد کوپرۇلۇ: «تۈرك ئەدەبیاتی تاریخی»، 1980 - یىل ئىستانبول نەشری، 294 - بەت.

④ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى»، تۈركىيە نەشری 282 - بەت.

⑤⑥ م. فۇئاد كوپرۇلۇ: «تۈرك ئەدەبیاتی تاریخی» تۈركىيە، ئىستانبۇل 1980 - یىل نەشری، 306 -، 229 - بەت.

⑦ 1984 - یىلی مىللەتلەر نەشریاتی نەشر قىلغان «قۇتادغۇبىلىك» هازىرقی زامان ئۇيغۇر تىلىدىكی نۇسخىسىنىڭ 274 - بېتىنگە قارالسۇن.

⑧ «تاتار ئەدەبیاتی تاریخی»، 99 - بەت.

⑨ بۇ كىتاب مەشهۇر تارىخچى ئەردەشىر ئىمادۇت دەۋرىدە ئوبۇلخەيرى تەرىپىدىن 1311 - 1310 - یىللىرى پارس تىلىدا يېزىلغان، پارچە يېزىشنى ئىراندا هۆكۈم سۈرگەن موڭغۇل نەسلىدىكى خانلاردىن ئازادخان ئۇنىڭغا تاپشۇرغان.

⑩ بۇ كىتاب 1551 - 1582 - یىللىرى مۇسلىمى دېگەن كىشى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان.

⑪ «تاتار ئەدەبیاتی تاریخی»، 189 - بەت.

⑫ يۇقىرىدىكی ئەسەر، 47 - بەت.

⑬ يۇقىرىدىكی ئەسەر، 73 - بەت.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە بەدىئىي قىممىتى*

1

ئالدى بىلەن شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشىمىز لازىمكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تالانتلىق شائىرى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 20–30-يىللار شارائىتىدا ياشىغان ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلابىي دېموكرات ۋە ئەركىنلىك، مەرىپەت ھەم تەرەققىياتنىڭ يالقۇنلۇق كۈيچىسى ئىدى.

شائىر شۇنداق بىر زاماندا ياشىدىكى، ئۇنىڭ ئۆز سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، بۇ: مەنچىڭ خانىدانلىقى غۇلاپ، ھەممە خوش ۋە پۈت–قولى بوش بولغان بولسىمۇ، ھەر بىر ئۆلكىدە ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغان مىلىتارىستلار جۇڭگونى يىگىرمە ئىككى پارچىغا بۆلۈۋەتكەن، جۇملىدىن، مىلىتارىست ياڭ زىڭشىن شىنجاڭغا جاڭجۇن بولۇۋېلىپ، بۇ يەرنى بۆرە پاخلان تېپىۋالغاندەك، يۇڭدىمايلا يەۋاتقان، ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان جىن شۇرېن تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، ھەممىنى قۇلۇم دەپ، ھايۋاندەك زۇلۇم قىلىپ، دەپسەندە قىلىۋاتقان، زۇلۇم ۋە جاھالەت ھامىلىرى بولغان بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ قازى–مۇللىلار ئۇلارنىڭ ئەمرىنى تۇتماقلىق ۋاجىپ، دەپ پەتۋا بېرىۋاتقان، ھاكىمۇتلەقلىك تەختىگە مىنگەن يەتتە

---

* بۇ ماقالە 1987-يىلى 5-ئايدا ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيىتىگە بېغىشلىنىپ، تۇرپاندا ئۆتكۈزۈلگەن ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان ۋە شۇ يىلى «تارىم» ژورنىلىنىڭ 8-سانىدا ئېلان قىلىنغان.

ئاشلىق يالماۋۇزلار يىلان - چايانده‌ك هه‌مه‌ يه‌رگه‌ يامراپ، خه‌لقنىڭ قېنىنى شوراش ھېسابسىز توڭگۇزده‌ك سه‌مرىۋاتقان، زۇلۇمى هه‌ججاجدىنمۇ ئېشىپ كه‌تكه‌ن زالىملار ده‌ستىدىن ئه‌مگه‌كچى خه‌لق كۆزىنى تېڭىپ جۇۋازغا قوشقان سېرىق ئۇيده‌ك تۇلدىنمۇ به‌تته‌ر ھالدا قۇرۇق جېنى بىله‌ن قېلىۋاتقان، قىسقىسى، ھۆسىن - جامالىدا جه‌ننىتى فىرده‌ۋىسمۇ ته‌ڭ كېلە‌لمەيدىغان بۇ گۈزه‌ل ماكان كۈندۈزى كۈن تۇگۈل، ھه‌تتا كېچىلە‌رده‌ ئايىنىڭ دىدارىنىمۇ كۆرگىلى بولمايدىغان دۇزاخقا ئايلانغان زامان ئىدى. يه‌نه‌ شائىرنىڭ تىلى بىله‌ن ئېيتقاندا، جاھالە‌ت ۋه‌ نادانلىق بۇلۇتى مه‌رىپە‌ت قۇياشىنىڭ بۇزىنى تېسۋېپ، نادانلىق ۋه‌ ئه‌قلسىزلىڭ بىر سەنئە‌ت ھېسابلانغان، پە‌لەك شۇ ئه‌قلسىز - نادانلىقنى ئاسرىغاچقا، جاھىللار كۈچ - قۇۋۋە‌ت تېپىپ، ئه‌قىل - پە‌زىلە‌ت ئه‌ھلى خار بولغان، زامانه‌ زورۇزومبۇنىڭ، تاماشا كۆرنىڭ بولۇپ، ھه‌قىقە‌ت تۆھمە‌تخورلىرىنىڭ مېلى خېرىدار تاپقان، كىمكى مه‌رىپە‌تتىن گەپ ئاچسا، «كاپىر - جه‌ددە» ده‌پ تىل - ھاقارە‌ت، ته‌نه‌ - دىشنام ئاستىدا قارغىشقا قالىدىغان، بۇلبۇل ئۇرنىغا ھه‌ربىر شاختا قاغىلار قونۇۋالغان زۇلۇمە‌تلىك زامان، تىكه‌نلىك زامان، قارىغۇزامان، ھاردۇقى يوق، تېۋىپى يوق ده‌ردلىك زامان ئىدى.

XI ئه‌سىرده‌ ياشىغان ئۇلۇغ مۇتەپە‌ككۇر، شائىر، بۇۋىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز زامانىسىدىكى زۇلۇمە‌ت - جاھالە‌ت ده‌ستىدىن:

«ئه‌لەم يە‌تتى ماڭا بۇ جاھىللار ئارا،
پۇشايماندا كۈن - تۈن نېچۈك يۇك يۈده‌ي مه‌ن،
چايانده‌ك چاقۇرلە‌ر، چۈشىنىده‌ك شورارلىقلار،
ئىتتە‌ك قاۋارلە‌ر، قايىسىنى ئۇرماي مه‌ن!»

ده‌پ زارلانغان بولسا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرمۇ:

«ئازغىنە بىر ئىستراھە‌تنى تىلاي ھاسىل دېسەم،
ھېچ ئارام بە‌رمەس ماڭا تۆت تە‌رە‌پتىن ئىت قاۋاپ.
گاھى ئوخشارمەن مۇھىت ئاتلاسىدا بىر كېمىگە،

تاغ كەبى دولقۇن ئىچىدە خەس كەبى هالىم خاراب.»

دېگەن مىسرالار بىلەن ئۆزىنىڭ زۇلمەتلىك زامان دەستىدىن نە هالدا قالغانلىقىنى ئەرز ئەتكەنىدى. بىراق ئۇ هېنىچقاچان ئۈمىدسىزلەنمىدى، بەلكى:

«قۇياشنىڭ تەمكىنى باردۇر، ساچۇر نۇرىن داۋام ئەيلەر،
سۇباتى يوق بۇلۇتلارغا ئۇنىڭ كەيپى بۇزۇلغايمۇ؟»

دەپ كېلەچەككە ئۈمىدۋار قارىدى. چۈنكى شائىرنىڭ هايات ۋە ئىجادىي پائالىيىتى، يەنە بىر تەرەپتىن، شۇنداق بىر دەۋرگە توغرا كەلدىكى، بۇ چاغلاردا شىنخەي ئىنقىلابىي ئۇزۇل-كېسىل غەلبە قىلالمىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇش غايىسى جۇڭگو ۋەتەنپەرۋەرلىرىنىڭ هەربىر پروگراممىسى بولۇپ قالغان، روسىيەدىكى ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ شانلىق غەلبىسى ئارقىسىدا، جۇڭگو خەلقى ئۆز زىنىڭ مېڭىشقا تېگىشلىك يولىنى تېپىپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابقا ئاتلانغاندى. 1919 - يىلدىكى «4 - ماي» هەربىتى ئۇنىڭ تۇنجى سىگنالى بولۇپ، بۇ سىگنال ئۇزۇن ئۆتمەي، شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقىنىمۇ قۇلقىغا ئاڭلاندى. شىنجاڭنىڭ قازاقستان، ئۆزبېكستان، قىرغىزستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە چېگرىداش ۋە يېقىن بولۇشى ۋە بۇ رېسپوبلىكىلار خەلقلىرى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوخشاشلا تۇركىي تىل سىستېمىسىدا ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، چارپادىشاھلىقى دەۋرىدىن تارتىپلا، شىنجاڭ بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا سودا-تىجارەت، ئۆزئارا زىيارەت ئالاقىلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى، جۇملىدىن، قەشقەر، ئىلى، چۆچەك تەرەپلەردىن هەر يىلى دېگۈدەك نۇرغۇنلىغان «يېتىمچىلەر» نىڭ روسىيە تۇپرىقىغا مەدىكارلىققا بېرىپ تۇرۇشلىرى، ئاندىن قالسا هەج تاۋاب، تىجارەت ۋە

سایاهەت سەۋەبلىرى بىلەن مەلۇم ساندىكى كىشىلەرنىڭ شۇنى جاڭدىن بەزى ئىسلام ئەللىرىگە بېرىپ - كېلىشلىرى — مانا شۇنداق ئامىللار خەلق ئاممىسىنىڭ مەملىكەت ۋە دۇنيادىكى ھەرخىل يېڭىلىقلاردىن ئازدۇر - كۆپتۇر خەۋەردار بولۇپ، مىللىي ئازادلىق، تەڭلىك، دېموكراتىيە ۋە تەرەققىيات تەلەپ لىرىنىڭ ئۆسۈشىگە تۈرتكە بولدى، مۇستەبىت پاڭ زېڭشىن ۋە جىن شۇرېن ھۆكۈمەتلىرى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىش ئۈچۈن، ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە قوشنا ئەللەردىن ھەر- قانداق بىر يېڭىلىقنىڭ، بولۇپمۇ، ئىلغار پىكىر ئېقىملىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى قاتتىق تەقىپ قىلغان بولسىمۇ، جەمئىيەت تارىخىنىڭ بۇ ئوبيېكتىپ تەرەققىياتىنى توسۇشقا قادىر ئەمەس ئىدى. خەلق ئاممىسىنى تېخىمۇ ئويغىتىپ، كۈرەشكە ئاتلاندۇ- رۇشتا خەنزۇ، ئۆزبېك، تاتار، رۇس ۋە باشقا تىللاردىكى كىتاب - ژۇرنال، گېزىت قاتارلىق ئىجازەتسىز ساياھەت قىلىدى- غان مەنبۇي قوراللارنىڭ ۋە بۇ قوراللاردىن بەۋاسىتە پايدىلى- نالايدىغان زىيالىيلارنىڭ رولى ئالاھىدە بولدى.

شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئەنە شۇنداق زىيالىيلارنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغانلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ جۇڭگونىڭ ئىنقىلابىي ۋەزىيىتىدىن ئۇبدان خەۋەردار بولغانلىقتىن ئۇستىگە، شەخسەن ئۆزى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بىرقانچە قېتىم بېرىش ۋە ئۇ يەردە مەلۇم يىللار ئىستىقامەت قىلىپ، ئىلغار پىكىرلەر ئېقىمى بىلەن تونۇشۇش ھەم سوۋېت جەمئىيىتىدىكى رېئال ھاياتنى كۆزىتىش نەتىجىسىدە ھاسىل قىلغان نەزەرىيىۋى بىلىملىرىنى شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىگە تەتبىق قىلىش ئارقىسىدا پەيدىنپەي يېڭىچە دۇنياقاراشقا ئىگە بولدى. زۇلۇم - ئاسارەت، جاھالەت ۋە خۇراپات تۇمانلىرى قاپلاپ كەتكەن ماكاندا كۈن - تۈنى ئۇيقۇدىن بىدار، ئىچى پۇشۇپ، كۆڭلى يېرىم بولۇپ:

«ئەي پەلەك، بۇ دەھشتىڭدىن ئىنتىما بىزارىمەن،
ئىستەدىم كۆپ، تاپمىدىم بۇ دەردىمە ھېچ دارى مەن.»

دەپ زارلىنىپ، گاھ ئوت بولۇپ يانغان، گاھ دەۋر جەبرىدىن ئاھۇ ـ پىغانلار چېكىپ، چىقىش يولىنى تاپالماي، خىيال دېڭىز زىنا غەرق بولۇپ، بېلىق كەبى ھەريان شۇڭغىغان شائىر ئاخىر «لېپىنىنىڭ گۈلباغىدىن» ئۆز يولىنى تاپتى. بۇ زۇلۇم ۋە ئاسارەتكە قارشى كۈرەش قىلىش، يەنى ئىنقىلاب يولى ئىدى. ئۇ ئەمدى:

«ئابدۇخالىق، ئۇشبۇ يولدىن قايتما باشلاڭ كەتسەمۇ،
ئەلنى قىل غەمدىن خالاس قىلمىچىنى بويىاپ قان بىلەن.»

دەپ، «بەلباغىنى ئالماپ ئىككى چېكىپ» مەيدانغا چۈشتى. ھەتتا:

«كۆرگۈلۈكنى كۆرگۈلۈك يا ئابدۇخالىق ئۆلگۈلۈك،
ئىككىنىڭ بىرىگە تۇرماق، ھەر جانغا بولسۇن شۇ خىتاب.»

دەپ قەسەمياد قىلىپ، جاللات قىلىچى بېشىدا ئويناپ تۇرغان ئاخىرقى مىنۇتلاردىمۇ، شۇ قەسىمى بىلەن «ياشىسۇن ئازادلىق! يوقالسۇن زۇلۇم!» دەپ مەردانىچە قۇربان بولدى.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شەنجاڭدا، بىر تەرەپتىن، سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇم، مىللىي كەمسىتىش ئەۋجىگە چىققان، ھەتتا ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مىللەت نامىمۇ يوقىتىلغان، يەنە بىر تەرەپتىن، خەلق ئاممىسىنىڭ مىللىي ئازادلىق، تەڭلىك ـ ئەركىنلىك، دېموكراتىيە، ئىنسانىي ھوقۇق ۋە تەرەققىياتقا ئېرىشىش ھەمدە جاھالەت، خۇراپات، قالاقلىق ۋە قاششاقلىقتىن قۇتۇلۇش تەلەپلىرى كۈنسايىن ئۇلغىيىۋاتقان بىر تارىخىي دەۋردە ياشىدى ھەم ئىجاد قىلدى (شائىرنىڭ «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنى تەخەللۇس قىلىشىمۇ تاسادىپىي ئەمەس ئىدى). ئاخىرىدا شۇ ھەق

قانچە تەلەپلەر بىلەن 1931 - يىلى پارتىلىغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىغا ۋاستىلىك ۋە بىۋاستە ھالدا قاتنىشىپ، قوزغىلاڭ كۈنلىرى شەرەپ بىلەن شەھىت بولدى. شۇڭا شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى جەڭگىۋار ئوردىمىزنىڭ ئىگە. شائىر شېئىرلىرىنىڭ ئۇ ھايات چاغدىلا، ھېچقانداق مەتبۇئات ۋە نەشرىيات ۋاستىلىرى بولمىغان شارائىتتا، خەلق ئىچىگە تارقىلىپ، بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىكى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسى سۈپىتىدە تارىخ سەھىپىسىدىن مۇئەييەن ئورۇن ئىگىلىشىمۇ ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەس.

2

بۇ زادى نېمە ئۈچۈن؟ يەنى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى نېمە ئۈچۈن تارىختا ئۇزۇنغا بارمىغان، بەزى شائىرلارنىڭكىگە ئوخشاش ئۇنتۇلۇپ كەتمەي، 60 نەچچە يىلدىن بېرى ياشاپ كەلدى ۋە مۇنداق كېيىنمۇ ياشاپ قالدۇ؟

بۇ سوئالغا جاۋاب بەرمەك ھەم ئاسان، ھەم تەس بولسا كېرەك. ئاسان جاۋابتا «چۈنكى ئۇنىڭ شېئىرلىرى ياخشى يېزىلغان» دېيىش بىلەن كۇپايىلىنىش مۇمكىن، ئەمما بۇنىڭدىن يەنە «قانداق ۋە قايسى تەرەپتىن ياخشى؟» دېگەن سوئال تۇغۇلۇشى تەبىئىي. بۇ سوئالنىڭ جاۋابىنى شائىرنىڭ ھايات ۋە ئىجادىي پائالىيىتىدىن، يەنى ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكىدىن ئىبرەتلىنىشتىن ئاساسلاردىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. شائىرنى مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكىگە ئۇچرىشتۇرغان ئاساسلار، ئېھتىمال، مۇنۇلاردىن ئىبارەت بولسا كېرەك، دەپ ئويلايمەن:

بىرىنچى، ئۇ ئۆزىنىڭ بارلىقىنى 20 - 30 - يىللار شارائىتىدا قاتمۇ - قات جەبر - زۇلۇم ئاستىدا ئىنسانىي ھوقۇقتىن مەھرۇم قىلىنغان، جاھالەت ھەم خۇراپات قۇربانى بولۇۋاتقان

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىقى، تەگلىك ۋە كىشىلىك ھوقۇقى ئۈچۈن، شۇنىڭدەك قالاقلىق، قاشاقلىقتىن قۇتۇلۇپ، يەر شارىدىكى باشقا ئازاد مىللەتلەر قاتارىدا ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە مەدەنىي ھاياتقا ئېرىشىشى ئۈچۈن بېغىشلىغان ۋە بۇ يولدا «ئاتاپ قويدۇم ئۆزۈمنى، مەيلى بولسامۇ مىڭ پارە» دەپ، ئاخىرقى دېمىگىچە كۈرەش قىلغان ئۇت يۈرەك جەڭچى ئىدى. ئۇ ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈنلا ئەمەس، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ۋە ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ تەقدىرى ئۈچۈن قايغۇرغان يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەر ئىدى. ئۇ ئۆزى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى جەھەتتىدىن مەنسۇپ بولغان سىنىپى ئۈچۈن ئەمەس، مۇتلەق كۆپچىلىك سانىنى تەشكىل قىلغان ئەمگەكچى خەلق ئۈچۈن ۋە ئۆز ۋەتىنى ئۈچۈن ياشىدى ھەم كۈرەش قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى خەلقىنىڭ تەقدىرى بىلەن، ۋەتەنىنىڭ تەقدىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇغان كىشى مەلۇم ۋەزىنگە سېلىنىغان قانداق تۇر قاپىيىلىك سۆز تىزمىلىرىنىڭ دەبدەبىلىك ئاۋازىنى ئەمەس، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلب سادالىرىنى، مەملىكەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسىنى ئاڭلايدۇ. بۇ شېئىرلاردىن شائىرنىڭ زامانداشلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ ئەكس سادالىرىنى ئاڭلىغان بولسا، XX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ تەڭلىك ۋە ئىنسانىي ھوقۇقنى ئېرىشىپ، ئازاد مىللەتلەر قاتارىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇرلىرى ۋە باشقا خەلقلەر زۇلمەتلىك ئۆتمۈشنىڭ قەبىھ ھەنزىرىسىنى كۆرۈپ، ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق ھالىتىنى ئەسلەيدۇ ۋە بۈگۈنكى كۈنىنى تېخىمۇ قەدىرلەش تۇيغۇسىغا چۆمۈلىدۇ.

شائىرنىڭ مۇنداق مۇڭەپپەلىيەتكە ئېرىشتۇرگەن تۈپ

ئامىل ئۇنىڭ نېمىنى يېزىش، كىم ئۈچۈن يېزىش ۋە قانداق يېزىش مەسىلىسىنى تۇغرا ھەل قىلغانلىقىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىدە تالالمۇالغان تېمىلىرىنىڭ كەڭلىكى، چوڭقۇرلۇقى، ئىجتىمائىي رېئاللىقنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى ۋە ھەر بىر كونكرېت مەسىلىدە بايرىقىنىڭ روشەنلىكىدە ئىپادىلەنگەن. چۈنكى سەنئەتكارنىڭ قانداق تېمىنى تاللاپ ئۇنى قانداق ھەل قىلىشى، ئالدى بىلەن، ئۇنىڭ ئىجادىيەتتىكى تۈپ مەقسىتىگە، مەيدان ۋە دۇنيا قارىشىغا باغلىق بولىدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆز دەۋرىنى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق كۆزەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ دەۋردىكى تۇرمۇشنىڭ جىددىي تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان رېئال تېمىلارنى تالالمۇالغان ۋە ئۇنى ئىنقىلابىي دېموكرات شائىرغا خاس ئىرادە، مەقسەت، كۈچ ۋە ماھارەت بىلەن تۇغرا ھەل قىلغان.

ئىككىنچىسى، شائىرنىڭ قىممىتى شېئىرىدا، شېئىرنىڭ قىممىتى بولسا، ئۇنىڭدىكى پىكىر، يەنى مەنە ۋە ئېستېتىك ئامىللاردا ئىپادىلىنىدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىر يېزىش ئۈچۈنلا شېئىر يازغان ياكى شېئىر بىلەن شۆھرەت قازىنىش ئۈچۈن شائىر ئەمەس، بەلكى ئالىيجانابلىق غايىلەر بىلەن ئوتتەك يېلىنجاپ كۆيگەن ھەقىقىي شائىر ئىدى. چىنىدىن يىغلىسا سوقۇر كۆزدىنمۇ ياش چىقمىغان، شائىرىدىكى سەمىمىي ئىشق (كۆيۈك) ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى تۈپ ماھىيەتلىك ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى خۇددى مەجنۇنىنىڭ لەيلىگە ياكى پەرھادنىڭ شىرىنگە يازغان خەتلىرىدەك قايناق كۆز ياشلىرى بىلەن، ئۇرغۇپ تېشىۋاتقان ئىسسىق يۈرەك قېنى بىلەن يېزىلغان ھەقىقىي شېئىر، ھەقىقىي ئاشىقنىڭ يالقۇنلۇق

نداسی ئىدى.

ئەلىشىر نەۋائى شېئىر ۋە شائىر توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «بەزى شائىرلار بارکى، بۇلار پەقەت شېئىر يېزىش بىلەن شاد ۋە خۇرسەن، رازى ۋە بەختىمەندۇرلەر، ئۇلار يۈز مۇشەققەت بىلەن بىر بېيىت توقۇيالىسا، شائىرلىق دەۋاسىنى يەتتە قات پەلەكتىنمۇ ئاشۇرۇپ تاشلايدۇ، سۆزلىرىدە نە ھەقىقەتتىن ۋە نە مەرىپەت بالىدىن (ھەسەلىدىن) لەززەت، يازغان نەزمىلىرىدە نە شەۋق ۋە نە ئىشق ئوتىدىن ھارارەت بولۇن، نە شائىرانە تەركىبلەردىن گۈزەللىك ۋە نە ئاشىقانە كۆيۈش - يېنىشلىرىدا يالقۇن مەۋجۇت بولۇن. ئەگەر بەزىلىرى دە گاھ بىرەر ياخشى بېيىت ھاسىل بولۇپ قالسا، ئونلارچە ئورۇنسىز داۋا بىلەن ھەممە ياقتا جار سېلىپ، ئۇ بېيىتنىمۇ زايە قىلىدۇ، بۇلاردىن بەزىلىرى بىرەر يېقىملىق، مەنىلىك نەرسە توقۇپ قالسا، ئونلارچە يېقىمسىز داۋايۇ - مەنمەنلىك بىلەن ئۇنىمۇ يوقتا چىقىرىدۇ، گويا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە ئىشەنچىلىرى زور، ئۆزى ياراتقان سۆزلىرىگە ئېتىقادلىرى مۇستەھكەم. قىزىقى شۇكى، مۇنداق شائىرلارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ شېئىرلىرىدا مەنە ئازراق ۋە شائىرلىق داۋالىرى كۆپرەك تۇر.» («مەھبۇبۇل قۇلۇب»، 27 - بەت، تاشكەنت، 1983-يىل نەشرى)

ئەبۇ ناسىر فارابى مۇنداق دەيدۇ: «بەزىدە شۇنداق ھاللارمۇ يۈز بېرىدۇكى، شېئىر سەنئىتىدە ئەڭ ئارقىدا قالغان شائىرمۇ يۇقىرى سۇپەتتىكى، ئاجايىپ شېئىر يېزىۋېتىشى، ھەتتا بۇ ساھەنىڭ داڭدارلىرىمۇ ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان شېئىر يارىتالماسلىقى مۇمكىن. بىراق، بەزىدە ئامەت ۋە تاسادىپىنىڭ توغرا كېلىپ قېلىشى سەۋەب بولىدۇ، شۇنداقتىمۇ، ئۇنداق ئادەم بۇ شېئىرى بىلەن مۇلاھىزىكار شائىر دېگەن نامغا ئېرىشەلمەيـ

دۇ.» («فارابى شېئىر سەنئىتى توغرىسىدا»، 33 - بەت)

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىكى ھايانىي كۈچنىڭ بىرى شۇكى، ئۇلاردا مۇستەقىل پىكىر (مەنە) ۋە چوڭقۇر مۇلاھىزە ھەر زامان بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇ پىكىر ۋە مۇلاھىزە لەر يالىڭاچ ئېيتىلمايى، شائىرانە ماھارەت بىلەن يۈكسەك بەدىئىيلىككە كۆتۈرۈلىدۇ، يەنى مەنتىقىي تەپەككۇر ئوبرازلىق تەپەككۇرغا، پىكىر تىلى تەسەۋۋۇر تىلىغا يۈكسىلىدۇ، نەتىجىدە، «جىلۋە بەرمەيدۇ ھەقىقەتنىڭ مەجازى بولمىسا» (زەلىلى) دېگەندەك، شېئىردىكى مەنە، يەنى ھەقىقەت مەجاز ئارقىلىق جىلۋىگە كىرىپ، سەنئەت ئۇنچىلىرىگە ئايلىنىدۇ. مەتتا قۇشاق شەكلىدە يېزىلغان شېئىرلىرىمۇ چوغدەك يېلىنجاپ تۇرغان، يۈرەكنىڭ قات - قېتىدىن ئۇرغۇپ چىققان بىر خىل سادا ياكى راپ تۇرىدۇكى، كىتابخان قانداقتۇر قوشاقنى ئەمەس، يالـ قۇنلۇق بىر نىدانى ئاڭلىغاندەك، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن لەرزىگە كېلىدۇ («ئاچىل»، «ئىنتىزارلىق»، «يەجۇجى - مەجۇجى»، «غەيرىتىڭدىن ئايلىنايى» ۋە باشقىلار). ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، مەنە بىلەن شائىرانە ئىستېداد (خىيال - تەسەۋۋۇر بايلىقى) نىڭ گۆش بىلەن تېرىدەك ھەمىشىپ كېتىشى، نەتىجىدە سوۋېت شائىرى مېخائىل سۇسلوفنىڭ ئېيتقىنىدەك، سۆزلەرنىڭ ئاھاڭغا كىرىپ، يۈگۈرىدىغان، سىيرىلىدىغان، پەرۋاز قىلىدىغان بولۇپ كېتىشى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىنى يۈكسەك بەدىئىي سەۋىيىگە ئېرىشتۈرگەن ئامىللارنىڭ بىرىدۇر.

ئۇچىنچى، ئۇسلۇبتىكى مىللىيلىق، تىلىدىكى خەلقچىللىق

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيىتىدە ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بىرى. شائىر «سەنئەت ئۇچۇن» ئەمەس، جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۇچۇن خىزمەت قىلىشى كېرەكلىكىنى چوڭقۇر چۈشەنگەچكە، يەنى ئۇنىڭ شېئىر يېزىش

تىن مەۋمتى، خەلقنى ئويغىتىش، تەربىيەلەش، ئىنقىلاب يولى بىلەن قوتقۇزۇش بولغاچقا، تىل ۋە ئۇسلۇبتا خەلقچە يېقىنلىقنى ئۆزىمىز مۇھىم بىر پرىنسىپ قىلىپ، پۈتۈن ئىجادىيەت پائالىيىتىدە بۇ پرىنسىپقا ئىزچىل ئەمەل قىلغان.

مەلۇمكى، ئەدەبىيات ــ تىل سەنئىتىدۇر. بىراق ئەدەبىيات ئاتالمىش ژانىرى شائىرداىن ئۆزىنىڭ ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى لۇغەتتىن تېپىلغان سۆزلەر بىلەن خاتىرىلەپ قويۇشنى ئەمەس، ئوبرازلىق تىل بىلەن يارىتىپ بېرىشنى، يەنى ئوبرازلاشتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شائىرنىڭ تىل ئۇسلۇبى قانچىكى ئاددىي ۋە خەلقچىل بولسا، ئۇنىڭ ھېس ـ تۇيغۇلىرى خەلقچە ئاسان ئۆتۈپ، چوڭقۇر سىڭىدۇ. ئابدۇللا توغاي شېئىرلىرىنىڭ تاتار خەلقىنىڭ ئارىسىدا شۇنچە كەڭ تارقىلىپ، ئاسان سىڭىپ كېتىشى تەبىئىي ھادىسە بولغىنىدەك، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭمۇ شۇنداق ماياتىي كۈچىكە ئىگە بولغانلىقى ھەرگىز تاسادىپىي ئەھۋال ئەمەستۇر، چۈنكى بۇ شائىرلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئۆز ئەسەرلىرى بىلەن كىتابخان (ئامما) ئوتتۇرىسىدا بىرەر تام ـ توسىق بولۇپ قېلىشتىن قاتتىق ساقلانغان. ئۇلار خۇددى بالىنىڭ تىلىنى ئانا قانداق ئاسان چۈشىنىدىغان بولسا، شائىر تىلىنى خەلقنىڭ شۇنداق چۈشىنىدىغان بولۇشىنى ئارزۇ قىلدى ۋە ئىجادىي ئەمەلىيەتتە شۇنداق قىلىشقا تىرىشتى. ئەرەب ـ پارس تىللىرىنى ئوبدان بىلىدىغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ 20ـ، 30 ـ يىللاردا يازغان شېئىرلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، 80 ـ يىللاردىكى بىر قىسىم شائىرلىرىمىزنىڭ شېئىرلىرىدا خەلق چۈشەنمەيدىغان ئەرەب ـ پارس سۆزلىرىنىڭ پات ـ پات ئۇچراپ تۇرۇشى ھەممىمىزنىڭ دىققىتىنى قوزغاشقا تېگىشلىك مەسىلە بولسا كېرەك.

تىل مەسىلىسىدىن باشقا ئۇسلۇب جەھەتتە، ئابدۇخالىق

ئۇيغۇر ئەسەرلىرى خەلققە، يۇشۇرۇنلۇق ياكى يېقىن بولغانلىقى
لىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. ئۇنىڭ ھەممىدىن شۇنى
قانداقتۇر غەلىتە سۆز - ئىبارىلەر بىلەن تولۇقان چۈشىنىكسىز
تېپىشماق ئەھمىس، ئەكسىچە، ھەرقانداق چوڭقۇر پىكىر ۋە
ئاجايىپ لىرىك ھېسسىياتلىرىمۇ ھەممە ئادەم چۈشىنەلەيدىغان
ئاددىي ئۇسلۇبتا يېزىلغان، بۇ، شائىرنىڭ كىتابخانا نەقەدەر
سەمىمىي ئىكەنلىكىنى، يەنى قانداقتۇر سۆز نەيرەڭلىرى بىلەن
كىتابخانىنى ئالدىمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ھالبۇكى، بەزى
شائىرلار شۇنىڭ قانچە، مەجبۇرىل (چۈشىنىكسىز) ۋە سىرلىق
يېزىلسا، ئۇنىڭ قىممىتى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ.
ھەتتا ئۆزى يازغان شۇنىڭ ئۆزىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلمە
مەسلىكىنى بىر خىل «سەنئەت» دەپ ئويلايدۇ. دۇرۇس، شۇنىڭ
ئۇدۇل ئېيتىلىدىغان نەسرىي ئەسەر ئەھمىس، ئۇ مەنىسى ھۆ-
كۈم قەدەر يالىڭاچ ئېيتىلماي، تۇرلۇك مەجازى (مېتافورىك)
ۋاستىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەش سەنئىتى. لېكىن شۇنىڭ ھەر-
قانچە، مەجازلاشتۇرۇلغان (يەنى مەنە، يوشۇرۇن بېرىلگەن)
تەقدىردىمۇ، شائىرنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى كىتابخان
چۈشىنەلەيدىغان، ھېچ بولمىغاندا، ھېس قىلالايدىغان بولۇشى
لازىم. ھۆبادا ئۇنى ھېچكىم چۈشىنەلمىسە، بۇنى ياسالما تېپىش-
ماق دېيىشتىن بۆلەك چارە يوق. ھالبۇكى، دۇنيادا تېپىلە-
مايدىغان تېپىشماقنىڭ بولۇشى ھۆمكىن ئەمەس. ئابدۇخالىق
ئۇيغۇر ئەنە شۇنداق ياسالما تېپىشماقلارنى يېزىپ تۇيۇقتىن
قاتتىق ساقلانغان.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، شائىرنىڭ ئۇيغۇر مىللىي شېئىرى-
يىتىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكىللىرىدىن بولغان بارماق ۋە ئاروز
ۋەزنىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغانلىقى ئۇنىڭ شېئىر-
لىرىدىكى گارمونىك ئاھاڭدارلىقنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، نۇرغۇن

لىنان شېئىرلىرىنى ناخشا قىلىپ ئېيتقىلى بولىدىغان دەرىجىگە كۆتۈردى، بۇلا ئەمەس، شائىرنىڭ ۋەزىن جەھەتتىكى ماھارىتى ۋە تۆھپىسى بىلەن ئۇيغۇر ئارۇزى يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئېرىشىپ، تېخىمۇ بېيىدى. ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئارۇز ۋەزنى دە شېئىر يازماق قىيىن ياكى ئارۇز ۋەزنىدە شائىرنىڭ پىكرى چەكلىنىپ قالىدۇ، دېگەن گەپلەرگە تېگىشلىك جاۋاب بېرىلدى.

بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، پەن - تېخنىكا ئۇچقانداەك تەرەققىي قىلىپ، ئىنسانىيەت دۇنياسى ئاجايىپ مۆجىزىلەر ئالمىغا كىرگەن بۈگۈنكى كۈندە، ھېچكىم كونا ئەنئەنىلەرگە قاتتىق يېپىشۋېلىشنى خالىمايدۇ، ئەنئەنىنى مۇقەددەس بىلىپ، ئۇنىڭغا تىل تەگكۈزگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە چوقۇنۇش لازىم بولغان تەقدىردە، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ھېلىمۇ ئەلمساقتىكى ھالىتىدە قالغان بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەنئەنىگە تەنقىدىي قاراپ، ئىسلاھات روھى بىلەن يېڭىلىق ۋە بۆسۈش يارىتىش بۈگۈنكى دۇنيانىڭ جىددىي تەقەززاسى. «مېنىڭ ئىز باسارلىرىم،— دەيدۇ ئى. ۋ. مەچۇردن،— مەندىن ئۆتۈپ كېتىشلىرى، ماڭا قارشى چىقىشلىرى، ھەتتا ئىشلىرىمنى بەرباد قىلغان ھالدا، ئەينى چاغدا ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشلىرى لازىم، مانا شۇنداق ئىزچىل يېڭىرىش ئىشلىرى نەتىجىسىدىلا تەرەققىيات ۋۇجۇدقا چىقىدۇ.»

ئەدەبىياتىمۇ شۇنداق، بولۇپمۇ، ئۇسلۇب مەسىلىسىدە ئەنئەنىگە چوقۇنماي، يېڭىلىق يارىتىش بۈگۈنكى دەۋرىمىزنىڭ ئاكتۇال تەلىپى. پارتىيە تەشەببۇس قىلغان «ھەممە گۈللەر تەكشى ئېچىلسۇن» فاكتىنى ئەدەبىيات - سەنئەتتە تۈرلۈك ئۇسلۇب ۋە ئېقىملارنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا كاپالەت بېرىدۇ. ئەمما، ھېنىڭچە، ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى ئىسلاھات ۋە بۆسۈش ئەنئەنىلەرنى قارىقۇيۇق ھالدا تۆپتىن ئىنكار

قىلىپ تاشلاش، دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى ئەنئەنىلەرگە ھۆرمەت قىلىپ، ئۇنىڭ مۇنەۋۋەر تارىخىدىن ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭى تەرەققىياتلارغا ئىرىشىش دېگەنلىكتۇر، مەسىلەن، قەدىمكى كۆتەك ھارۋا بولمىغان بولسا، بۈگۈنكى ئاپتومۇبىل قانداق بولاتتى. ئەگەر ھۆستەكسىز ئىنكارچىلىق قىلىنىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئاپتوموبىل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قۇرۇقلۇق قاتناش قوراللىرى نەۋ چاقسىز ياساشقا توغرا كېلەتتى. ھالبۇكى، مۇنداق قاتناش قوراللىرىنىڭ ھەممىسىدە، ھەتتا ئايروپىلانىنىڭ يەردىن كۆتۈرۈلۈشى ياكى يەرگە قونۇشى ئۈچۈنمۇ قايسى شەكىلدە بولمىسۇن چاق بولۇشى شەرت.

بىزنىڭ ئېلىمىزدە بارلىق مىللەتلەر ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى ئەركىن راۋاجلاندۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولغان ۋە بۇ ھوقۇق قانۇن بىلەن كاپالەتلەندۇرۇلگەن بۇگۈنكى كۈندە، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئۇسلۇبىنى مىللىي ئەنئەنىلەرگە ھۆرمەت قىلىش ئاساسىدا كەڭ ـ كۆشادە يېڭىلاش، تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈنمۇ كەڭ زېمىن يارىتىلدى. بۇ ھېچقاچان دۇنيانىڭ يېڭى لىقلىرىنى قوبۇل قىلىشنى چەتكە قاقمايدۇ، بەلكى تەققىزا قىلىدۇ.

شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرمۇ خۇددى شۇنداق قىلغان، ئۇ مىللىي ئەنئەنىلەرگە قارىغۇلارچە چوقۇنمىدى، بەلكى ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلىش ئاساسىدا بىرمۇنچە يېڭىلىقلارنى يارىتىپ، ئۆز شېئىرلىرىنى خەلققە يېقىن ئۇسلۇبقا ئىگە قىلدى. بۇنى ئۇ-نىڭ شېئىرلىرىدىكى تېما ۋە مەزمۇن يېڭىلىقلىرى، قويۇق تۇرمۇش چىنلىقىدىن تاشقىرى شېئىر شەكىللىرى، ۋەزىن ئۆزگە چەملىرى، قاپىيە، تۇراق ۋە باشقا جەھەتلەردە يارىتقان يېڭى لىقلىرىدىن كۆرگىلى بولىدۇ.

ئۇنىڭچە، شائىرنىڭ ئىجادىيەت مېتودى ئالاھىدە دىققەت-
كە سازاۋەر مەسىلە. مەلۇمكى، يازغۇچى ياكى سەنئەتكارنىڭ
رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە ئىپادىلەشتە ئەمەل قىلىد-
غان تۈپ پرىنسىپى ۋە مېتودى ئۇنىڭ ئىجادىيەت مېتودى
دېيىلىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەتتە رېئالىزم ۋە رومانتىزمدىن
ئىبارەت ئىككى خىل ئاساسىي مېتود مەۋجۇت. ئابدۇخالىق
ئۇيغۇرنىڭ ئىجادىيىتىگە نەزەر سالساق، ئۇنىڭدا ھەم رېئالىزم،
ھەم رومانتىزم مېتودىدىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرەلەيمىز. ئۇ ئەي-
نى زامانداشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئوبېيكتىپ ھالدا كۆزد-
ىتىپ، ئۇنى ئەسلى قىياپىتى بويىچە ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن
رېئالىست شائىر بولسا، رېئاللىقنى غايىۋى ئىستەك - ئارزۇلار
ۋە قاينام - تاشقىنلىق لىرىك تەسەۋۋۇر تىلى بىلەن مۇبالىغە-
لەشتۈرۈپ ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى جەھەتتىن رومانتىك شائىر
ئىدى. ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە رېئالىزم (ياكى تەنقىدىي رېئالىزم)
بىلەن رومانتىزم چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن. شائىرنىڭ
ئۆزى شۇ دەۋردىكى تىپىك شارائىتتا يېتىشكەن تىپىك قەھ-
رىمان بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ لىرىك تەسەۋۋۇرلىرى يۇقىرى غا-
يىۋىلىككە كۆتۈرۈلگەن. نەتىجىدە، شائىر رومانتىزمى ئىنقى-
لابىي رومانتىزم پەللىسىگە يۇكسىلىپ، ئۇ جەمئىيەتنى پاش
قىلىشلا ئەمەس، ئۆزگەرتىش، يەنى ئىنقىلاب قىلىش مەقسە-
تىگە خىزمەت قىلدىغان، ۋاستىگە ئايلانغان، شۇنىڭ ئۈچۈن
ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيىتىدە تەنقىدىي رېئالىزم ئاساسىي
ئورۇندا تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەنقىدىي
رېئالىزم مېتودى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بىلەن باشلانغان
دېسەك خاتا بولمايدۇ. ئۇنىڭ گاھ غەم - قايغۇ، ھەسرەت-
لىك كىنايە، ئاچچىق غەزەپ ۋە كۈچلۈك نەپرەتلەر بىلەن،

گاه قاتتىق ئىدا (ھايقىرىق) ۋە ئوتلۇق خىتاب (چاقىرىق) لار بىلەن تولغان لەشكىلىرى، ئۇنىڭ ئۆزى ياشاپ تۇرغان رېئال جەمئىيەتنىڭ ۋۇجۇددىكى ئەجەللىك ئىللەتلەر ۋە بۇ ئىللەتلەرنى پەيدا قىلغان ئامىللارنى رەھىمسىز پاش قىلغان ئۆتكۈر ساتىرىلىرى بۇ پىكىرنىڭ دەللىلى بولالايدۇ. شائىر ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشى بويىچە تەنقىدىي رېئالىزم مېتودىنى قوللىنىش نەتىجىسىدە زۇلۇم، ئىستىبدادتقا قارشى «قىلىچىنى قان بىلەن بوياپ»، مىللەتنى ماددىي كىشەنلەردىن قۇتقۇزۇشقا ھەرىكەت قىلىپلا قالماي، ئۆز مىللىتىنىڭ ۋۇجۇددىكى «ئاتا-بوۋىلاردىن مىراس قالغان كونا كېسەللىك» لىرىنى شەپقەتسىز-لىك بىلەن ئېچىپ تاشلاپ، ئۇنى مەنىۋى كىشەنلەردىنمۇ ئازاد قىلىشقا تىرىشقان ئىدىنى ئاچچىق خالاسكار تەپ ۋىپ سۇپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. بۇ جەھەتتىن، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر لۇشۈن، ئاباي ۋە ئابدۇللا تۇقايغا ئوخشايدۇ («باردۇر»، «ھار»، «غەزەپ ۋە زار» غا ئوخشاش شېئىرلىرىغا قارالسۇن). بىراق، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر يالغۇز مەرىپەتچىلا ئەمەس، ئىز-چىل دېموكرات ئىنقىلابچى بولغانلىقى جەھەتتىن قازاق خەلقىنىڭ ئۇلۇغ مەرىپەتچىسى بولغان ئابايدىن كەسكىن پەرق-لىنىدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر يەنە ئۆز ئانا تىلىدا مىللىي ئۇسۇ-لۇب بىلەن ئۆز خەلقىنىڭ دەردىنى كۆيلەپ، ئۇنى مەنىۋى كىشەنلەردىن ئازاد قىلىشقا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تىرىشقان مىللىي ۋە مەرىپەتچى شائىر بولغانلىقى جەھەتتىن ئابدۇللا تۇقايغا ئوخشىسىمۇ (ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭدا ئابدۇللا تۇقايىنىڭ تەسىرى كۆپ ئىدى)، ئەمما ئىنقىلابچى ئۇمىدۋار شائىر بول-غانلىقى جەھەتتىن ئابدۇللا تۇقايدىنمۇ كەسكىن پەرقلىنىدۇ. بۇ نۇقتىدا ئاباي، ئابدۇللا تۇقاي ۋە ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ياشىغان دەۋرلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىدەك ئوبىيېكتىپ مەۋجۇد-

يەتنەۇ نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەك، ئەلۋەتتە.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆز زامانىسىدىلا مىللەتنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئۆنى ئاسارەت كىشەنلىرىدىن خالاس قىلىشنىڭ تېخى كۈپايە قىلمايدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆنى مەنۋى كىشەنلەردىنمۇ خالاس قىلىش لازىملىقىنى، يەنى ئىللەت تۈزەلسە، مىللەت تۈزۈلدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، بارلىق جاھالەت، خۇراپات، نادانلىق قالاقلىقلارغا، مىللەتنىڭ پەسكىنە جەھەتتىكى بۈزۈلۈشلىرىغا ۋە مۇنداق چۈشكۈنلۈكلەرگە سەۋەب بولغان ئامىللارغا قارشى رەھىمسىزلىك بىلەن ئوت ئاچتى. بۇ، ئۆز مىللىتىنى خورلىغانلىق ئەمەس، بەلكى چىن قەلبىدىن سۆيگەنلىكىنىڭ كۆنكرېت ئىپادىسى، يەنى «دوست يىغلىتىپ ئېيتار، دۈشمەن كۈلدۈرۈپ» دېگەن ھېكمەتنىڭ ئەل ئۆزى ئىدى. لۇشۈن ئەپەندى بىرمۇنچە، ئەسەرلىرى بىلەن ئۆز مىللىتىگە قانداق كۆيۈمچانلىق كۆرسەتكەن بولسا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرمۇ ئاچچىق ساتىرا ۋە يۇمۇرلىرى بىلەن ئۇيغۇر مىللىتىگە كۆيۈنۈپ، ئۆنى مەنۋى كامالەتكە ئېرىشتۈرۈش يولىدا قاتتىق تىرىشقانىدى.

ھازىرقى زامانداۋى ياشاپ تۇرۇۋاتقان، مىللەتنىڭ ۋۇجۇدىدىكى مەنۋى كېسەللىكلەرنى دادىل ئېچىپ تاشلاشقا ئۇنچىلىك جۈرئەت قىلالمايۋاتقان بىزلەرگە سېلىشتۇرغاندا 20 ـ، 30 ـ يىللار شارائىتىدا ياشىغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ بۇ بابتىكى جۈرئەت ۋە شجائىتى ھەقىقەتەنمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر.

مەملىكىتىمىزدىكى ھەممە مىللەتلەر ئەدەبىياتىغا ئوخشاش سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىش ئارقىلىق، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كاپالەتكە ئېرىشتۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بۈگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا مىللەتنىڭ مەنۋى

قىياپەتنىڭ تېخىمۇ تېز كامال تېپىشىغا قانداق پائال تۇرتكە بولۇش مەسىلىسى، يەنى ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ جەڭگىۋار مەرىپەتچىلىك روھىنى ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋۇجۇددىكى ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنى پاش قىلىش يولى بىلەن ئۇنى تۇزىتىشكە باشلامچىلىق قىلىش مەسىلىسى بۈگۈنكى ئاكتىپ تېۋال ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. چۈنكى «تەرەققىياتنىڭ مەقسىي بەلگىسى ماددىي بايلىقلار ئەمەس، بەلكى شۇ جەمئىيەتتە تەربىيىلىنىۋاتقان ئىنسان قىياپىتىدۇر». شۇ جەھەتتىن قارىغاندىمۇ، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىجادىيىتى ھېتودىنى تەتقىق قىلىش مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

3

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر پاك ياشاپ شەرەپ بىلەن قۇربان بولغان تالانتلىق ۋە يېتۈك شائىرلا بولۇپ قالماستىن، ئۆزىنىڭ بارلىقىنى ۋەتەن ۋە خەلق ھەنپەئىتىگە بېغىشلىغان ھەقىقىي ئىنسان ئىدى. ئۇنىڭ قەلبىدىكى ھاياتىي پائالىيەتنى بۇنىڭ دەللىدۇر، ھەقىقىي ئىنسان، بۈيۈك ئىنسانىدۇر، بۇ نۇقتىدا بەزى ئۇلۇغلارنىڭ سۆزلىرىنى نەقىل كەلتۈرمەي تۇرالمايمىز:

«ئادەمگە ئۇنىڭ ئۆزى ھەققىدە نېمە دېيىشى ياكى نېمە ئويلىشىغا قارىماي ئەمەس، بەلكى قىلىۋاتقان ئىشىغا قارىماي باھا بېرىلمىدۇ.» (ۋ. ئى. لېنىن)

«كىشىنىڭ قەلبى ھەممە ئۇچۇن تېپىۋاتقان بولسا، ئۇ ئادەم ھەقىقەتەن بۈيۈكتۇر.» (رومىن رولان)

«ھەيكەلنى كۆرۈنۈشى، ئادەمنى بولسا، قىلغان ئىشلىرى بىزەيدۇ.» (پىغاگور)

«ئادەمگە تۇغۇلغان جايىغا قارىماي ئەمەس، قايسى يۇرتلۇقلۇقىغا قارىماي ئەمەس، قانداق نۇقتىسىنەزەر بىلەن ياشاشقا جەزم قىلغىنىغا قارىماي باھا بېرىلمىدۇ.» (ئاپولىيى)

«مەن بىر رۇس كىشىسىنىڭ تارىخىنى تورنى ئۇنىڭ ۋە-
تەڭگە تىلغان خىزمىتى بىلەن، ئادىمىيلىك دەرىجىسى ۋەتەن-
گە بولغان مۇھەببەتىنىڭ كۈچى بىلەن ئۆلچىنىدۇ.»
(ن. چېرنىشېۋسكى)

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنى تەتقىق قى-
لىش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىش ۋە
ئۆسۈش تارىخىنى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ملى-
لىي ئۇسلۇب ۋە تەنقىدىي رېئالىزم مېتودىنىڭ تەتبىق قىلى-
نىش جەريانىنى، شۇنىڭدەك ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي
تىلىنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىپ تاكامۇللىشىش ھال-
قىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنى
ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش لازىمكى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر
شېئىرلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىرقانچە ئەسىرلەر داۋام قىل-
غان «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىپ، ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ رەسمىي شەكىللەنگەنلىكىدىن دې-
رەك بېرىدۇ، چۈنكى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر كاج پەلەكنىڭ تە-
ۋرىلۈكىدىن بىزگە قېلىن-قېلىن كىتابلارنى قالدۇرۇشقا
مۇۋەپپەق بولالمىغان بولسىمۇ، قىسقىنە ئۆمرىدە يازغان ئاز،
ئەمما ساز شېئىرلىرى بىلەن مەزمۇن، شەكىل، ئۇسلۇب، مېتود
ۋە تىل جەھەتتىن «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەۋرىدىن كۆپ
پەرقلىنىدىغان يېڭى بىر ئېقىم يارىتتى. بولۇپمۇ «چاغاتاي
ئەدەبىياتى» نامايەندىلىرىنىڭ جانلىق خەلق تىلىدىن خېلىلا
يىراق بولغان «كىتابىي» تىلىنىڭ ئورنىغا ئاددىي خەلق ئاممە-
سى بىۋاستە چۈشىنەلەيدىغان ئەدەبىي تىل يارىتىشتا، شۇنىڭ
بىلەن ئەدەبىياتنى خەلققە يېقىنلاشتۇرۇشتا شائىرنىڭ خىز-
مىتى تولىمۇ چوڭ بولدى. ئۇ يەنە ئەدەبىي مىراسلارغا تاللاق
ۋارىسلىق قىلىش، مىللىي ئەنئەنىلەر ئاساسىدا ئۆزلۈكسىز

يېڭىلىق يارىتىشنىڭ ئۇلگىسىنى تىكلەپ بەردى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيىتى مەملىكەتسىزدىكى ۋە دۇنيا ئەللىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىەت ساھەسىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ئۆگىنىپ، مىللىي ئەنئەنىلەر ئاساسىدا چەتئەل مۇنەۋۋەر ئاممىلىرىنى جانلىق قوبۇل قىلىشنىڭ بۇگۈنكى كۈن ئۈچۈن نەقەدەر رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بەردى. شائىرنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىدە خەنزۇ، رۇس، تاتار، ئۆزبېك ۋە باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ قانداق مۇھىم رول ئوينىغانلىقى بۇنىڭ دەللىدۇر.

دېمەك، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ يېڭى تارىخىي شارائىتتا ئۆسۈپ، بېيىپ گۈللىنىشىدە چوڭ رول ئوينىغان نامايانده. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسى سۈپىتىدە ئەدەبىيات تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ، شائىرنىڭ ئۆزى بولسا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بايراقدارى ۋە مۇھىم ئاساسچىلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ياشاۋېرىدۇ.

ئەدەبىي مىراسلارغا قانداق ۋارىسلىق قىلىش توغرىسىدا پارتىيە ئوتتۇرىغا قويغان ئېنىق پرىنسىپلار ۋە ۋ. ئى. لېنىنىنىڭ «تارىخىي ئەرباباللارنىڭ خىزمىتىگە (ياكى رولىغا) باھا بېرىشتە، ئۇلارنىڭ بۇگۈنكى كۈن تەلەپ قىلغان نەرسىلەرنى بەرمىگەنلىكى نەزەردە تۇتۇلمايدۇ، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇنقىلارغا نىسبەتەن نېمىلەرنى بەرگەنلىكىگە قارىلىدۇ» دېگەن كۆرسەتمىسى بويىچە، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ھەققىدىكى تەتقىقات مۇۋەپپەقىيەتلىك داۋام قىلىپ، يېڭى ئۇتۇقلار قولغا كېلىدۇ دەپ ئويلايمەن. «ئاز سانلىق مىللەت يازغۇچىلىرىغا

باها بهرىشته، غەرب مەملىكەتلىرى ئەدەبىياتى ياكى خەنزۇ ئەدەبىياتىدا قوللىنىلىۋاتقان ئۆلچەملەرنى ئاساس قىلماي، شۇ يازغۇچىنىڭ ئۆز مىللىي ئەدەبىياتىغا قوشقان تۆھپىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراش لازىم.» («ۋېنىسىباۋ» گېزىتىنىڭ 1987 - يىل 7 - فېۋرال سانىدىن) دېگەن قاراش بويىچە، بۇ تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، شائىر ئىجادىيىتىنىڭ بەدىئىي ۋە ئىجتىمائىي قىممىتى تېخىمۇ يورۇتۇلۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئورنى ھەقلىق يوسۇندا يەنە مۇ يۇكسىلىدۇ دەپ ئىشىنىمەن.

رۇبائىي ۋە ئۇنىڭ كلاسسىك نەمۇنىلىرى*

رۇبائىي — ئۆزىگە خاس بەزى خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن شېئىرىيەتنىڭ باشقا تۈرلىرىدىن پەرقلەنگەن ھالدا، ئايرىم بىر شېئىردىي ژانىر ھېسابلىنىدۇ. بۇ ژانىرنىڭ دەسلەپكى نامەيەنددىلىرى پارسلاردا ئۆمەر ھەييام، تۈركىي خەلقلەر (مۇھىمى ئۇيغۇرلاردا) دە يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر، بولۇپمۇ، ئۆمەر ھەييام رۇبائىيچىلىقىنىڭ پىرى سۈپىتىدە جاھانغا مەشھۇر.

رۇبائىي — لۇغەت مەنىسى بويىچە «تۆتلۈك» ياكى «تۆت مىسرالىق مۇستەقىل شېئىر» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلاتسىمۇ، لېكىن، تۆت مىسرادىن تەركىب تاپقان شېئىرلارنىڭ ھەممىلا رۇبائىي بولىۋەرمەيدۇ. ھەتتا، مۇستەقىل بىر پىكىرنى ئۇقتۇرۇدىغان كىچىك شېئىر ژانىرى «قىتئە» نىڭ تۆت مىسرادىن تۈزۈلگەنلىرىمۇ رۇبائىي ھېسابلانمايدۇ. چۈنكى «قىتئە» ئالماش قاپىيىلىك بولىدۇ. رۇبائىيدا بولسا، تۆت مىسرانىڭ ھەممىسى، ياكى بىرىنچى، ئىككىنچى ۋە تۆتىنچى مىسرالار قاپىيىداش بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

نى تەلەيدۇركى، ھەركىمنى دېسەم يار،
ماڭا ئۇل ئاقىۋەت بولۇر بەد ئەندىش.
بىراۋدۇر گەر ئۇنى دېسەم كۆزۈمسەن،
چېكەر مۇژگان كەبى قەستىمگە يۈز نېش.

---

*بۇ ماقالە «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىل، 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

گۈل ۋاقتى مۇيەسسەر ئولسا گۈلفام قەدەھ،
ئاندىن سوڭ تۇتسا بىر گۈلەندام قەدەھ.
مەئنى ئەيلەسە بارچە ئەھلى ئىسلام قەدەھ،
كافىرمەن ئەگەر قىلمەسام ئاشام قەدەھ.

— نەۋائى

رۇبائىي قاپىيە جەھەتتىلا ئەمەس، ۋەزىن جەھەتتىمۇ باشقا شېئىر تۈرلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئادەتتە، بىر شېئىرىي ئەسەرنىڭ ھەممە مىسرالىرى بىر خىل ۋەزىندە كەلسە، رۇبائىيدا ھەر بىر مىسرانىڭ تۆز ئالدىغا باشقا ۋەزىندە كېلىشى، يەنى تۆت مىسرانىڭ تۆت خىل ۋەزىندە كېلىشى مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن، رۇبائىيىنىڭ ۋەزىنلىرىنى ئېنىقلاش قىيىنىراق، لېكىن رۇبائىيلار كۆپىنچە ھەزەج بەھرىنىڭ مەفائىلۈن ۋەزنى بىلەن ئۇنىڭ تارماق رۇكنلىرىدا يېزىلىدۇ، بۇ تارماق رۇكنلارنىڭ كۆپرەك ئۇچرايدىغانلىرى: «مەفئۇلۇ»، «مەفئۇلۇن»، «مەفائىلۇن»، «فەئۇل»، «فەئەل»، «فە» دېگەنلەردىن ئىبارەت. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ تۆۋەندىكى مەشھۇر رۇبائىيىسى «مەفئۇلۇ»، «مەفائىلۇن»، «مەفائىلۇ»، «فەئەل» ۋە «فە» تارماق رۇكنلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن يېزىلغان:

غۇربەتتە غېرىب شادمان بولماس ئىمىش،
ئېل ئاغا شەفقۇ مېھرىبان بولماس ئىمىش.
ئالتۇن قەپەس ئىچرە گەر قىزىلگۈل بۇتسە،
بۇلبۇلغا تىكەندەك ئاشىيان بولماس ئىمىش.

يۇقىرىدا ئېيتىلغانلار رۇبائىيىنىڭ پەقەت شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىدىنلا ئىبارەت. ماھىيەت جەھەتتە ئۇستازلاردىن قالغان قىممەتلىك مىراسلارنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، رۇ-

بائىمنىڭ تۇپ خۇسۇسىيەتلىرىنى مۇنداق نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن دەپ ئويلايمەن:

ئالدى بىلەن، ھەربىر رۇبائىي يىغىنچاق يېزىلغان مۇستەقىل بىر شېئىر، ئۇ قىسقا-قىسقا تۆت مىسرادىن تەركىب تاپقىنىغا قارىماي، چوڭقۇر مەنىلەرنى ئۇقتۇرىدىغان پىكىرلەرنى بىر گەۋدە قىلىپ مۇجەسسەملەشتۈرىدۇ. كامالەتكە يەتكەن بىر رۇبائىيدا ئىپادىلەنگەن مەنە شۇ قەدەر تولغان بولىدۇكى، ئۇ ئارتۇقچە ئىزاھاتنى تەلەپ قىلمايدۇ. مەسىلەن:

قارا يەر قەئىرىدىن تا ئەرشى زۇھەل،
كائىنات سىرلىرىن بارىن قىلدىم ھەل.
كۆپ مۇشكۈل تۈگۈننى يەشتىم، چۈشەندىم،
يېشىلمەي قالغىنى بىرگىنە ئەجەل.

ـــئىبن سىنا

بۇ رۇبائىينى ئىۋقۇساق ئۇنىڭدىن تۇغۇلماق، سۆكرە ئۆلمەكلىكتىن ئىبارەت دىئالېكتىكىلىق قانۇنىيەت ھەققىدە يېزىلغان چوڭ بىر كىتابنىڭ ۋەزنىگە باراۋەر مەنىسى چۈشىنىمىز ۋە ئالىمنىڭ تەپەككۇر دۇردانىلىرىنىڭ نەقەدەر ئاجايىپ لىقىغا ئىختىيارسىز باش ئېگىمىز.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، سەلجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك ۋەزىرى نىزامۇلمۇلك، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆمەر ھەييامغا نىشاپۇر دىيارىنىڭ ھاكىملىقىنى تەكلىپ قىلغان، ئۆمەر ھەييام ئۇنىڭغا: «مەن ئادەملەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلالمايمەن» دەپ جاۋاب بەرگەن ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن تۆۋەندىكى رۇبائىينى يازغان:

كىمنىڭ بار بولسا بىر بۇردا نانى،
ئۆزىگە ياراشا ئۆيى - ئاشيانى،

نه براۋ ئاڭا قۇل، نه ئۇ براۋغا،
ئەيت، شاد ياشاۋەرسۇن، خۇشتۇر زامانى.

تۆت قۇرلۇق بىر شېئىرغا مۇجەسسەملەنگەن مۇنداق ئۆتەكۇر ۋە قۇياش نۇرىدەك روشەن پىكىرنى يەنە نېمە دەپ ئىزاھلاش مۇمكىن؟ شۇ تۆت قۇرنىڭ ئۆزى كىشىنىڭ ئەركىسى، ھوقۇقى، قەدىر ـ قىممىتى ھەققىدە يېزىلغان چوڭ بىر كىتابقا تەڭ ئەمەسمۇ؟ شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ «ياخشى يېزىلغان بىر رۇبائىي بىر داستانغا تەڭ» دېگەن خۇلاسىگە كېلىشى ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەس.

ئىككىنچى، كلاسسىكلارنىڭ رۇبائىيلىرىدا سۆيگۈ ـ مۇھەببەت ھەققىدىكى نازۇك تۇيغۇلاردىن تاشقىرى، كۆپىنچە تەبىئەت (كەڭرەك مەنىدىن ئېيتقاندا، ئالەم ۋە كائىنات) سىرلىرى، ئىجتىمائىي ھاياتتىكى بىر مۇنچە نازۇك مەسىلىلەر، كىشىلىك ھاياتنىڭ دائىر پەلسەپىلىك قاراشلار، ئىنسان ئەخلاقىنىڭ دائىر دېداكتىك پرىنسىپلار ماۋزۇ قىلىنغاچقا، رۇبائىيىنى «ھىكمەت» ياكى «ئەقلىيە شېئىرى» دەپ ئاتاشمۇ مەۋجۇت.

ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر.

تارىخىي ماتېرىياللار ۋە رىۋايەتلەر ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، ئۇلۇغ كەشپىياتچى ئالىم ئۆمەر ھەييام ھېچقاچان شائىرلىقنى ئۆزىگە كەسىپ قىلىغان ئەمەس. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇجىزىلىك رۇبائىيلىرىنى پەقەت ئىلمىي تەتقىقات جەريانىدا ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئەسەرلىرى، مەسىلەن: «كائىنات ۋە ئۇنىڭ ۋەزىپىلىرى»، «مەۋجۇدات ھەققىدە رىسالە»، «مەۋجۇدات ئومۇملۇقى ھەققىدە رىسالە» قاتارلىق كىتابلارنىڭ ھاشىيەسىگە ياكى قويۇن دەپتىرىگە يېزىپ قويغان، باشقىچە ئېيتقاندا، بۇ رۇبائىيلار ئۇلۇغ ئالىمنىڭ ماتېماتىكا،

ئاسترونومىيە ۋە پەلسەپە بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان پەيتلەرد-
دىكى لىرىك تۇيغۇلىرىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. نەتىجىدە «ئۆمەر
ھەييام ئۆزىنىڭ جاھانشۇمۇل ئىلمىي ئەسەرلىرى بىلەن ئەمەس،
نادىر شېئىرىي ئەسەرلىرى — رۇبائىياتى بىلەن دۇنياغا مەش-
ھۇر بولدى .... XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە،
ئۆمەر ھەييام جاھان كلاسسىكلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلمىگە-
نىدى، پەقەت XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئىنگلىز
شائىرى گېرالد فىتسجېرالد ئۇنىڭ رۇبائىيلىرىدىن بىر قىس-
مىنى ئەركىن تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغاندىن كېيىنكى
كىنە كىتابچە نەشر قىلىنىش بىلەنلا، رۇبائىيلارنىڭ پەل-
سەپىۋى چوڭقۇرلۇق ۋە ھاياتلىق غەرب ۋە شەرق كىتابخا-
نىلىرىنىڭ قەلبىنى ئۆزىگە تارتىۋالدى.» ①

«ئۆمەر ھەييام بەدىئىي ئىجادىي شۆھرىتىنىڭ سىرى نېمە-
دە؟ بۇنىڭ سىرى شۇنىڭدىكى، ئۇنىڭ رۇبائىيلىرىدا شائىر كىشى
قەلبىنى، ئۇنىڭ نازاكىتىنى، كىشىنىڭ مەنىۋى سەرگۈزەشتىلىرى،
ئارزۇ - ئارمانلىرى ۋە كەيپىياتلىرىنى، ھايات مەنتىقىسىنى،
ئىنسان قەلبى بىلەن رېئال ھايات ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتىنى
ئاجايىپ ئوبرازلاردا ناھايىتى روشەن تەسۋىرلەپ
بېرەلىگەن.» ②

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇغ پېشۋاسى
ئەلشىر نەۋائىي رۇبائىيلىرىنىڭ كۆپ قىسمىدىمۇ ئەنە شۇنداق
ھىكمەت نۇرى چاقناپ تۇرىدۇ. نەۋائىيمۇ مەي ياكى مەيخانا
ئوبرازى ئارقىلىق ئاجايىپ چوڭقۇر پەلسەپىلىك پىكىرلەرنى

---

① ② «ئۆمەر ھەييام رۇبائىلىرى»، تاشكەنت 1981-
يىل نەشرى، 5-، 6- ۋە 8 - بەتلەرگە قارالا.

بايان قىلىپ، كىشىنى قەلبىنى لەرزىگە سالىدۇ (مىسالىلار قىسقارتىلدى).

كلاسسىكلار قەلىمىدىكى مەي تەلقىنى توغرۇلۇق شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، مېنىڭچە، مەي تەلقىنى پەقەت بىر خىل بەدىئىي ئوبراز، يەنى پوئېتىك ۋاستە سۈپىتىدە خىزمەت قىلسا كېرەك، ئۇنى ئاددىيلا قىلىپ، مەينىك ئەيىنەن ئۆزى دەپ چۈشىنىشكە بولماس.

مەسىلەن:

مەن ئۆلسەم، مەي بىلەن يۇيۇشنى كۆزلەڭ،
يوقلاشتا جام بىلەن شارابتىن سۆزلەڭ.
قىيامەت كۈنىدە تاپماق بولسىڭىز،
مەيخانا تۈپرىقى تۈۋىدىن ئىزلەڭ.

—ئۆمەر ھەييام

زاھىت، ساڭا ھۇرۇ، ماڭا جانانە كېرەك،
جەننەت ساڭا بولسۇن، ماڭا مەيخانا كېرەك.
مەيخانە ئارا ساقىيۇ پەيمانە كېرەك،
پەيمانە نېچە بولسا تولا يەنە كېرەك.

—نەۋائى

بۇ رۇبائىيلارغا قاراپ، ئۆمەر ھەييام بىلەن ئەلشىر نەۋائىنى قالتىس مەيپەرەست شائىرلار ئىكەن دەپ چۈشىنىش مۇمكىنمۇ؟

ئۇچىنچى، رۇبائي باشقا ژانىرلارغا قارىغاندا شائىردىن تېخىمۇ يۇكسەك تىل ماھارىتىنى تەلەپ قىلىدۇ. يەنى سۆز-لەرنىڭ ناھايىتى ئىخچام، پىششىق، ئوبرازلىق بولۇشى رۇبائىنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى دېيىش مۇمكىن. باشقا شېئىر ژانىرلىرىغا ئوخشاش رۇبائىيدىمۇ مەنتىقىي تەپەككۇر قانچە كۆپ ئوبرازلاشتۇرۇلسا، ئۇنىڭ بەدىئىي كۈچى شۇنچە ئاشىدۇ.

ئەمما، رۇبائىي باشقا شېئىر ژانىرلىرىغا قارىغاندا قىسقا (ئىخچام)، پەقەت بىرلا كۇپلېت يېزىلمىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭغا پىكىر تەلەپ قىلمايدىغان بىرمۇ سۆز سىغمايدۇ ۋە زورلاپ سىغدۇرۇشقىمۇ بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ياخشى يېزىلغان رۇبائىيدا مەنتىقىي تەپەككۇر ھېچقاچان يالڭاچ بىرىلمەسلىكى، خۇددى ھەقىقىي شېئىرغا ئوخشاش شائىرانە تەسەۋۋۇر يالقۇنى كۈرۈلدەپ تۇرۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. پەقەت تۆت قۇرىدىن تۇزۇلگەن بىر كىچىك شېئىردا مۇئەييەن مەنتىقىي پىكىرنى شائىرانە تەسەۋۋۇرغا باي تىل بىلەن ئىپادىلەش ھەقىقەتەنمۇ چوڭ ماھارەتنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئەپسۇسكى، يىگىتلىك مەۋسۇمى بىتتى،
كۆكلەم ئۆتۈپ كەتتى قىش كېلىپ يەتتى.
ياشلىق دەپ ئاتالغان ئۇ سېھرىنچ قۇشى،
بىلمىدىم، قاچاندۇر كەلدىيۇ، كەتتى.
— ئۆمەر ھەييام

شائىرنىڭ يىگىتلىك (ياشلىق) مەۋسۇمىنىڭ ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى ئەگەر «كۆكلەم» بىلەن «قىش» نىڭ سېلىشتۇرمىسى ۋە خۇددى بىر «خۇشاللىق قۇشى» نىڭ ئۇچۇپ كەتكەنلىكى بىلەن جانلاندۇرۇلمىغان بولسا، بۇ رۇبائىي كىشى قەلبىدە ھېچقانچە ھاياجان قوزغىتالمىغان بولاتتى.

رۇبائىي ۋە ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە تېخىمۇ چوڭقۇرراق چۈشەنچە ھاسىل قىلىش ئۈچۈن، كلاسسىكلارنىڭ رۇبائىيلىرىدىن بىر قانچە نەمۇنە كۆرسىتىپ ئۆتسەك ئارتۇقلۇق قىلماس.

ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرىدىن يەنە ئۈچ نەمۇنە:

دۇنيانىڭ تىلىكى، سەمەرى ھەم بىز،
ئەقىل كۆزىنىڭ قاراسى، جەۋھىرى ھەم بىز.

توگەرەك جاھاننى ئۇزۇك دەپ بىلسەك،
شەكسىز ئۇنىك كۆزى - گۆھىرى ھەم بىز.

بىزلەر قورچاقتۇرمىز، پەلەك قورچاقباز،
بۇ سۆزۈم چىن سۆزدۇر، ئەمەستۇر مەجاز.
يوقلۇق ساندۇقىغا بىر - بىر چۈشىمىز،
ۋۇجۇد پالاسىدا ئويىنىغاچ بىر ئاز.
كۆپلەر دانىشمەند دەپ بىلىدىلەر ئۆزىن،
خۇدانىك زاتىدىن ئاچتىلەر سۆزدىىن.
ھېچبىرى بىلەلمەي ئەزەل سىرلىدىن،
ئالجىراپ - ۋالجىراپ يۈمدىلەر كۆزىن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ رۇبائىيلىرىدىن:

ئەسلىسى:
نەگۇ ئەر بولۇر، كۆر، مېڭەر دۇشمانى،
مېڭەر سوزلەمەسە كۈنىگە ئانى.
بۆرىمۇ بولۇر كۆرگىل ئىتتە قايار،
ئۇدۇلا ئىشتىسە مىك ئېتلەر ئۇنى.

يەشمىسى:
نېچۈك ئەر سانالۇر مېڭەر دۇشمىنى،
مىك غەيۋەت قىلمىسا ئۇنى ھەركۈنى.
كۆر، ئىتتىن قاچقان ئۇ بۆرە بولۇرمۇ،
ئاڭلانسا كەيندىن مىك ئىتنىك ئۇنى.

ئەسلىسى:
قۇت ئول بەگ، بودۇنقا قۇتادغۇ كەرەك،
قوتادسا بۇدۇن قارنى تودغۇ كەرەك،
بۇ بەگلەر تېگىز ئول تۈپى يىنچۈلۈگ،
تېگىزكە ياغۇقلى بايۇغۇ كەرەك.

يەشمسى:

بەگدۇر قوت، ئەلگە قوت بەخش قىلماق كېرەك،
قوت بەرسە، ئەل قارنىن توپدۇرماق كېرەك.
بۇ بەگلەر دېگىزدۇر تۇۋى ئۇنچىلىك،
دېگىزگە يېقىنلار بېيىماق كېرەك.

خارەزمىلىق پەھلىۋان مەھمۇت (مىلادى 1240-1326-يىللار) رۇبائىيلىرىدىن:

گۈركۈرىگەن ئالاۋ — دىلىم يولدىشى،
دولقۇنلىغان دەريا — كۆزلىرىم يېشى،
كۆزىگەرلەر ياساۋاتقان ھەر كۆزا —
كونا دوستلار خاكى، كۈلى يا بېشى.

ئول قادىركى ئەرزۇ - ئەفلاك ياراتتى،
كۆڭۈلدە داغ، دىلنى غەمناك ياراتتى،
مۇشكىن زۇلفلەرنى ۋە ياقۇت لەبلەرنى.
يەرگە تىقىپ، ئاخىرىدا خاك ياراتتى.

دەۋراندا كۆپ كۆزنى مەن گەريان كۆردۇم،
نېمىكى بەلا بولسا، بىئامان كوردۇم.
نوھقۇ مىك پىل ياشاپ كوردى بىر توفان،
مەن نوھ بولمىسامۇ مىك توفان كۆردۇم.
ھەيفاكى①، باھادا ئوتۇن بىرلە ئۇد ② بىر،
ھەم مەرتەبەدە خىلىل بىرلە نەمرۇد ③ بىر.

---

① ھەيفاكى —«ھەي - ھەي»، «ھەيھات» دېگەن مەنىلەردە.

② ئۇد — بىر خىل ئېسىل ياغاچ، ئۇنىڭدىن قىممەتلىك بۇيۇملار ياسىلىدۇ.

③ خىلىل — ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ تەخەللۇسى؛ نەمرۇد — ئىبراھىم پەيغەمبەر بىلەن زامانداش ئۆتكەن زالىم ۋە جاھىل پادىشاھ يامانلار سەمۇۋلى.

دولەتتىن مەست بولغان ئاڭقاۋ نەزدىدە
ئىشەك ئاۋازىيۇ — كۆيى داۋۇد① بىر.

دىدىم: ئەيت، ئۆمۈرنىڭ مەناسى نېمە؟
دېدى: چاقماق، ياكى شام، ياكى پەرۋانە .
دېدىم: بۇ دۇنياغا بىنا قويغان كىم؟
دېدى: ياگۈل، يا مەست، ياكى دىۋانە.

تۇن - ئىككى قات خوتۇن، نە تۇغارىكەن،
زامانە ھۆكمىدىن نە ياغارىكەن!
ئۆمۈر ئاۋۋالىدا نە كەلدى كۆردۈك،
كۆرىمىز ئاخىرى نە بولارىكەن!

ئەلشىر نەۋائىي رۇبائىيلىرىدىن:
كۆكسۈمنى جاپا تىغى بىلە يارە قىلىڭ،
كۆڭلۈمنى چىقارىڭ داغى يۈز پارە قىلىڭ.
ھەر پارەسىنى بىر ساري ئاۋارە قىلىڭ،
ئىشقىم ئۈچىنغا بۇ نەۋ ئىلە چارە قىلىڭ.

كىم كۆردى ئىكەن جاھاندا ئايا خۇشلۇق،
تا بىركىشى ئەيلەگەي تەمەننا خۇشلۇق.
يۈز يىلدا ئەگەر بىر ئۇلسا پەيدا خۇشلۇق،
ئامادە دۇرۇر ② يانمدا يۈز ناخۇشلۇق.

يۈز مېھنەتۇ غەم كۆڭلۈمغە يەتكۈردى فىراق،
جانىمغە بەلايۇ دەرد ئوقتىن ئوردى فىراق.

---

① كۆيى داۋۇد — داۋۇد پەيغەمبەرنىڭ ساز بىلەن ئورۇنلىغان ناخشىسى.

② ئامادە— ئامەت؛ ئامادە دۇرۇر — ئامەت قازىنىدۇ.

جىسمىمنى فەنا ئوتىغا كۆيدۈردى ئىراق،
چۈن كويدى، كۈلىنى كۆككە ساۋۇردى ئىراق.

يىللار تۈتۈبان شەيخ مەتالاتىغا گۇش ①،
نە كۆڭلۈمخە زەۋق يەتتى، نە جانىمغا خۇش،
جانىمخە نەۋا سالدىيۇ، كۆڭلۈمخە خۇرۇش،
بىر جۇرئە ② بىلە مۇغبەچەئى ③ بادە فۇرۇش ④

بابۇر رۇبائىيلىرىدىن:

دۇشمەننى بۇ دەھر زەبەردەست قىلۇر،
نەخۇەت ⑤ مېيىمدىن بىر نېچە كۈن مەست قىلۇر،
غەم يېمەكى، يەتكۈزسە باشىنى كۆككە.
ئاخىر يەنە يەر كەبى ئۇنى پەست قىلۇر،

دەۋران مېنى ئوتكەزدى سەرۇى رەۋانىمدىن،
ئايرىدى مېنى بىر يولى خانۇ - مانىمدىن.
گاھ باشىمە تاج، گاھ بەلاغۇ - تەنە،
نەلەر كەلمىدى باشىمە دەۋرانىمدىن.

تەلەي يۇقى جانىمە بەلالىق بولدى،
ھەر ئىشىنكى قىلدىم، خاتالىق بولدى.
ئۆز يۇرتىنى قويۇپ ھىند تەرەپ يۇزلەندىم،
يارەب، نەقىلاي، نەيۇز قارالىق بولدى.

كۆپتىن بېرى يارۇ ديارىم يوقتۇر،
بىرلەھزە ۋە بىر نەپەس قارارىم يوقتۇر.
كەلدىم بۇ ديار سارى ئىختىيارىم ئىلە،
لېكىن كېتۈرگە ھېچ ئىختىيارىم يوقتۇر.

---

① شەيخىنىك سۆزلىرىگە قۇلاق سېلىپ.
② جۇرئە — يۇر تۇم؛ ③ مۇغبەچە — چايخانا خادىمى، چايچى؛ ④ بادە فۇرۇش — مەي ساتقۇچى؛ ⑤ نەخۇەت — كىبىر، غۇرۇر.

* *

بۈگۈنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى گۈلىستانىدا رۇبائىي ژانىرى خۇددى پىۋرەكلەپ ئېچىلىۋاتقان بىر تۈپ قىزىلگۈلدەك خۇش پۇراق چېچىپ، كەڭ كىتابخانلارنىڭ دىققىتىنى ئېتىبارىغا سازاۋەر بولماقتا، كلاسسىكلارغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، تېمىنى ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىكى بىرمۇنچە يېڭىلىقلار بىلەن مەيدانغا كېلىۋاتقان يېڭى ئۇيغۇر رۇبائىيچىلىقى مىللىي ئەدەبىياتىمىزنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تېخىمۇ بېيىتتىدىغانلىقى ياكى بېيىتىۋاتقانلىقى كىشىگە زور خۇشاللىق بېغىشلايدۇ. مەرھۇم تېيىپجان ئېلىيېۋ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «يېڭى رۇبائىيلار» ناملىق رىسالىگە كىرگۈزۈلگەن 46 شائىرنىڭ 300 گە يېقىن رۇبائىيسى بۇنىڭ ئوچۇق دەلىلى، بۇ ئۇتۇقلارغا قاراپ، يېڭى ئۇيغۇر رۇبائىيچىلىقىنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىدىن ئۈمىدۋار بولۇشقا ھەقلىقمىز، ئەلۋەتتە. جۈملىدىن، ئۇيغۇر يېڭى رۇبائىيچىلىقىدا مەيدانغا كەلگەن ئۇتۇقلارنى شائىرلىرىمىزنىڭ كلاسسىكلاردىن ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، ئەنئەنىلەرگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلغانلىقىدىن، باشقىچە ئېيتقاندا، دادىللىق بىلەن يېڭىلىق يارىتىشقا تىرىشقانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ، مانا بۇ روھنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇش ھەممىدىن مۇھىم. مەسىلەن: كلاسسىكلارنىڭ رۇبائىيلىرى (تەرجىمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا) ئاروز ۋەزنىدە يېزىلغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، رۇبائىي ۋەزنىلىرىنىڭ بىر قەدەر مۇرەككەپ بولىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، بۈگۈنكى كۈندىمۇ رۇبائىي چوقۇم ئاروز ۋەزنىدە يېزىلىشى لازىم دەپ تەكىتلەشنىڭ ھاجىتى بولماس. بارماق ۋەزنىمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسى بولغاچقا، رۇبائىينى ھەر ئىككى ۋەزندە يېزىش مۇمكىن، ھازىرقى ئەھۋالىيەتمۇ شۇنداق بولماقتا.

ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ۋە مىللەت تەرەققىياتى *

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تارىخى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، قايتا ئويلىنىشقا جۈرئەت قىلغان، قايتا ئويلىنىشقا ماھىر بولغان مىللەتنىڭ ئۆزۈ - ئۆزىنى تونۇش ئاڭلىقلىقى يۇقىرى بولىدۇ، ئۇ مىللەت يېڭىلىق يارىتىشقا غەيرەت ۋە پۈرسەت تاپالايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۆزۈ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە شەرت - شارائىت يارىتالايدۇ، بۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا، ئۇ مىللەت ئاسانلا ئۆزىنگە ئۆزى مەپتۇن بولۇپ، باشقا مىللەتلەردىن كېيىن قالىدۇ.

مېنىڭچە، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ كۆپ مەنبەلىكلىكىدىن ئىبارەت. بۇنداق كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشى ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان تارىخىي شارائىت ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىت بىلەن ئالاقىدار بولۇپ، ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى. مەلۇمكى، تارىختا «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھازىرقى شىنجاڭ رايونى كونا تاش قورال دەۋرىدىن تارتىپ، ئىنسانلار ياشىغان ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بالدۇر مەيدانغا كەلگەن جايلارنىڭ بىرى ئىدى. ھۇنەرۋەنچىلىك ۋە سودىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بۇ رايوندا

---

* بۇماقالە «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1989 - يىل 5 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان.

«يىپەك يولى» * پەيدا بولغان (مىلادىدىن بۇرۇنقى XI ـ ئەسىرلەردە قەدىمكى يۇنان ئالىملىرى بۇگۈنكى خوتەن دىيارىنى «يىپەك مەملىكىتى» دەپ ئاتىغانىدى). سودا ۋە دىن مەدەنىيەت تارقاتقۇچى ۋاستىلىرىنىڭ بىرى بولغاچقا، تۆت قەدىمىي مەدەنىيەت، يەنى جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، مېسوپوتامىيە مەدەنىيىتى، شۇنىڭدەك خرىستىئان، مانىي، زەردوش، بۇددا ۋە ئىسلام قاتارلىق مەشھۇر دىنلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ زېمىندىن تارقىلىشقا باشلاپ، بۇرايون قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتى بىر ـ بىرى بىلەن ئۇچراشقان «تۆت كوچا» غا ئايلانغان. مەدەنىيەتنىڭ ئالمىشىشى نەتىجىسىدە، بۇ زېمىندا ياشىغۇچى ئاھالىلەر ھىندى ـ ياۋروپا ۋە خەنزۇ ـ تىبەت تىل سىستېمىسىدىكى تىللاردىن خەۋەردار بولۇش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن، شۇنداق قىلىپ، بۇ زېمىن ئۇچ چوڭ تىل سىستېمىسى، يەنى ئالتاي ـ ئورال، ھىندى ـ ياۋروپا ۋە خەنزۇ ـ تىبەت تىل سىستېمىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىپ قوشۇلغان ماكانى بولۇپ قالغان. مىلادى VII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتى بۇ زېمىننىڭ غەربىي قىسمىغا يېتىپ كەلگەن. شۇنىڭغا ئەگىشىپ، ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتىمۇ بۇ يەردە

---

① «يىپەك يولى» دېگەن ئاتالغۇ XIX ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا نېمىس سەيياھى رىچىت خوفېن تەرىپىدىن تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭ ئالدىدا «برونزايولى»، «شاھراپى ئەبرىشىم»، «كارۋان يۇيۇك» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. بۇ ھەقتە ۋەلىنىڭ «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» 1985 ـ يىل 11 ـ ئۆكتەبىردىكى سانىغا بېسىلغان «يىپەك يولى، قورۇقچىبەگ ۋە باشقىلار توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىگە قارالا.

مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەن. ھالبۇكى، ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزىمۇ كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت ئىدى. چۈنكى، مىلادى ۷ ۋە ۷۱ ئەسىر ئارىلىقىدا، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى كېرمان قەۋملىرىنىڭ ھۇجۇمى بىلەن تارمار بولۇپ، ياۋروپا زېمىنى تەھلىكە ئىچىدە قالغاندا، قەدىمكى رىمنىڭ پەن ۋە مەدەنىيىتى ئەرەب ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالىق تەرجىمانلارنىڭ ئەمگىكى بىلەن ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋارىسلىقىغا ئۆتتى. ئەرەب ئىمپېرىيىسى ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان غەيرىي ئەرەب (جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا) مىللەتلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىمپېرىيە بولغاچقا، شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ قوشۇلمىسىدىن ئىسلام مەدەنىيىتى شەكىللەندى، بۇ مەدەنىيەتنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن ئۇيغۇر خەلقى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى، مۇشۇ خەلقلەر ئارىسىدىن يېتىشكەن مۇساخارەزمى، ئەھمەت پەرغانى، فارابى، ئىبن سىنا، ئابۇرەيھان بىرۇنى، مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاتارلىق ئالىم ۋە شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ ئاجايىپ تالانتى ۋە نادىر ئەمگەكلىرى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتىنى بېيىتىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنى جاھان سەۋىيىسىگە يەتكۈزدى. شۇنداق قىلىپ، غەربتە باغدات شەھىرى ئىلىم ـ پەن ۋە مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە ئايلانغان بولسا، شەرقتە قەشقەر شەھىرىمۇ ئىلىم ـ پەن ۋە مەدەنىيەتنىڭ يەنە بىر مەركىزى بولۇپ قالدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىن يېتىشكەن سىڭقۇ سەلى تۇتۇق، مۇيان بۇقاتېكىن، ئاپىرىنچۇر تېكىن قاتارلىق ئالىم، شائىر ۋە تەرجىمانلار ئۆزلىرىنىڭ ئىلىم ـ پەن ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدىكى نادىر ئەمگەكلىرى بىلەن ئىدىقۇت دىيارىنى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندۇردى. قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسىدىكى مۇسۇلمان

ئۇيغۇرلارىلەن ئىدىقۇت بۇددىست ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا دىنىي ئېتىقاد ئەنئەنىلەپلىرى بولۇشىدىن قەتئىنىيەزەر، تىل ۋە مىللىي ھەدەنىيەتتە ھامان بىرلىك ساقلىنىپ تۇراتتى. مۇشۇنداق ئالاھىدە تارىخىي شارائىت ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىتتا شەكىللەنگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ مەنبەلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەس، ئەلۋەتتە.

تارىخىي شارائىت ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىتتىن باشقا، مىللىي تەركىبنىڭ مۇرەككەپلىكىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ مەنبەلىك بولۇشىنى بەلگىلىگەن شەرتلەرنىڭ بىرى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھازىرقى شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپ ھەر خىل مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان زېمىن ئىدى. تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەردىن تاشقىرى، باشقا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ مىللەتلەرمۇ بۇ زېمىندا ئۇزاق ياشىغان ۋە بۇ يەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينىغانىدى. ئۇلارنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگىلىرىدىن بىرى قەدىمكى ئىران مىللىتىنىڭ بىر تارمىقى بولغان سوغدىلار ئىدى. سوغدىلار غەربتىن جۇڭگوغا كېلىدىغان كارۋان يولىنىڭ بېشىغا جايلاشقانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سودا-تىجارەتكە ماھىرلىقى سەۋەبىدىن، «يېپەك يولى» ئېچىلىشى بىلەنلا ئۇلار بۇ سودا يولى بىلەن بىۋاسىتە ئالاقە قىلىشقا باشلىغانىدى. «دىۋانۇلۇغەتتىت - تۈرك» تىكى بايانلارغا قارىغاندا، مىلادى X ئەسىردە بىر قىسىم سوغدىلار بالاساغۇنغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن، تۈركىي تىلىنى ئۆگەنگەنىدى. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، مىلادى VII ئەسىردىن كېيىن ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە ئۇرغۇنلىغان سوغدىلار پەيدا بولۇشقا باشلىغان. («يېڭى تاڭنامە» ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» گە قارالسۇن). سوغدىلار سودا-تىجارەت، تېرىقچىلىق

وه سۇغىرىش ئىشلىرىغا ماھىر بولغاچقا، ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ چاغدىكى ئىقتىسادىي ھاياتىدا مۇھىم رول ئويناغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەسىرىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولغان. كۆچا، تۇرپان، دۇنخۇاڭ، كىرورەن قاتارلىق جايلاردىكى خارابىلەردىن سوغدى يېزىقىدا يېزىلغان بۇددا، مانىي، نىستورىيان يادىكارلىقلىرىنىڭ تېپىلغانلىقى بۇنىڭ بىر دەلىلى، يەنە ئالايلۇق، قەدىمكى تۇركلەر ئىشلەتكەن ئۇرقۇن يېزىقى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر (خۇيگۇ) يېزىقىمۇ سوغدى يېزىقى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن يېزىق ئىدى. بۇلا ئەمەس، ھەتتا قەدىمكى تۇركچە (جۇملىدىن ئۇيغۇرتىلى) دە بىر مۇنچە سوغدى سۆزلۈكلىرىمۇ بار. بىراق، بۇ سوغدىلار تۇركلەر كۆپ چىلىكنى تەشكىل قىلغان جايلاردا ئاستا - ئاستا تۇركلىشىپ، ئۇيغۇرلىشىپ، ئاخىر ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن سوغدى مەدەنىيىتىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالغان.

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئىددىقۇت تەزكىرىسى» بىلەن «سۇيناما. غەربىي يۇرت ۋە ئىددىقۇت تەزكىرىسى» نامىلىق خەنزۇچە كىتابلاردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مىلادى ۷ ئەسىردىن ئېتىبارەن، تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ياشاۋاتقان ئاھالىلەر ۋە ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈشكە باشلىغان، بىرمۇنچە خەلق ۋە مىللەتلەر پەيدىنپەي ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن، ئىددىقۇتقا كۆچۈپ كەلگەن خەنزۇلارمۇ ئۇيغۇرچە كىيىنىدىغان، ئۇيغۇرچە چاچ قويىدىغان، نىكاھ ئىشلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى قوللىنىدىغان بولغان، ھەتتا ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئۆزكىتابلىرىنى ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇشقا باشلىغان. بۇنداق ئەھۋالدا، سوغدىلارنىڭ ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەنلىكى ھەرگىز ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. قارلۇق،

باسمل، چىگىل، توخسى، ياغما قاتارلىق قەبىلىلەر-
نىڭ ئۇيغۇر بولۇپ كەتكەنلىكىگە تېخىمۇ گەپ سىغمايدۇ.

دېمەك، ئالاھىدە تارىخىي شارائىت، جۇغراپىيىلىك مۇھىت
ۋە سىللىي تەركىب قاتارلىق شەرتلەر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ
كۆپ مەنبەلىك بولۇشىنى بەلگىلىگەن. ئۇنىڭ بۇنداق كۆپ
مەنبەلىك خاراكتېرى دىنىي ئېتىقاد، ئەخلاقىي چۈشەنچە، تىل-
يېزىق، ئەدەبىيات - سەنئەت، ئۆرپ - ئادەت، تۇرمۇش ئۇسۇلى
قاتارلىق ساھەلەردە تولىمۇ روشەن ئىپادىلەنگەن.

ئىچكى - تاشقى جەھەتتە كەڭ قوبۇل قىلىش، ئۆزلۈكسىز
يېڭىلىق يارىتىش — ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ يەنە بىر
مۇھىم خۇسۇسىيىتى. تىل - يېزىق مەسىلىسىنىلا ئالساق، دۇنيادا
ساپ مىللەت بولمىغىنىدەك، ساپ تىلمۇ مەۋجۇت ئەمەس، بىر
قەدەر ساپ تىل دەپ ئاتالغان ئەرەب تىلىدىمۇ بىرمۇنچە ئىب-
رانىي لۇغەتلىرىنىڭ بارلىقى ھەممىگە مەلۇم. سابىق سوۋېت
تىلشۇناسى ئوشاكوۋنىڭ ئېيتىشىچە، ھازىرقى زامان رۇس تىلى
لېكسىكىسىنىڭ 48 پىرسەنتى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆز-
لۈكلەر ئىكەن. ئۇيغۇر تىلىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس،
ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مەكتۇپ تاشلارغا نەزەر سالساق، بۇن-
داق ھادىسىنىڭ شۇچاغلاردىلا يۈز بەرگەنلىكىنى، مەسىلەن،
خەنزۇ تىلىدىن «سانغۇن» (جىياگجۇن)، «قونجۇي» (گۇگجۇ،
يەنى مەلىكە)، سوغدى تىلىدىن «ئاتۇن» (دۇنيا، ئالەم)،
سانسكرىت تىلىدىن «چېرىڭ» (قوشۇن، ئەسكەر) قاتارلىق بىر
مۇنچە سۆزلەرنىڭ كىرگەنلىكىنى كۆرىمىز. مۇشۇ نۇقتىدىن
قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدا ئەرەب - پارس سۆزلۈكلىرىنىڭ تېخىمۇ
كۆپ بولۇشى ئىزاھ تەلەپ قىلمايدىغان مەسىلە، ئەلۋەتتە. لې-
كىن ئەرەب - پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلۈكلەرنى ھازىر
ھېچكىم چەتتىن كىرگەن دەپ ئولتۇرمايدۇ، ھەتتا ئەرەب ياكى

پارسلارنىڭ ئۆزىمۇ بۇنداق سۆزلۈكلەرنى پەرق ئېتەلمەسلىكى مۇمكىن، چۈنكى، بۇ سۆزلۈكلەر ئۇزاق زامانلىق ئۆزگىرىش جەريانىدا تىل قانۇنىيىتى بويىچە ئاللىقاچان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆز تەركىبىي قىسمى بولۇپ كەتتى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، ئۇنىڭ باي ۋە گۈزەل ئەدەبىي تىل بولۇپ شەكىللىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى، تەرجىمانلىرىمىزنىڭ جاھانشۇمۇل ئەسەرلەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تەرجىمە قىلالىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرمەكتە. ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىيات جەريانىمۇ شۇنداق. لېكىن، شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش لازىمكى، ئەجدادلىرىمىز هەر قېتىم مەلۇم بىر يېزىقنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇنى ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ كەلمەستىن، بەلكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇش قانۇنىيىتى بويىچە، ئۇنى مىللىي تىلىنىڭ ئەھلىي ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرغان. مەسىلەن: هازىرقى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئەرەبلەردىن كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزۈن زامانلىق كۆپ ئۆزگەرتىشلەردىن كېيىن، هازىرقى ئەرەب يېزىقىدىن پەرقلىنىدىغان بىر خىل يېزىقتا ئايلاندى.

دىققەتكە سازاۋەر يەنە بىر پاكىت شۇكى، ۋە تىنىمىزنىڭ ئۇلۇغ كەشپىياتى بولغان مەتبەئە تېخنىكىسىنى غەربىي يۇرت خەلقلىرى ئىچىدە هەممىدىن بۇرۇن ئۆگەنگەن ۋە ئۇنى داۋاملىق هالدا غەرب دۇنياسىغا تارقاتقانلار ئۇيغۇرلاردۇر. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز مەتبەئە تېخنىكىسىنى ئۆگىنىۋالغاندىن كېيىن، خەنزۇ يېزىقىغىلا مۇناسىپ كېلىدىغان بۇ خىل مەتبەئە تېخنىكىسىنى ئېلىپىبەلىك ئىنىڭ مەتبەئەگە، ئۆزگەرتكەن ۋە ئۇنى «يىپەك يولى» بويلاپ غەرب دۇنياسىغا تارقاتقان، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، دۇنخۇاڭ، تۇرپان ئويمانلىقى ۋەتارىم ۋادىسى، خېشى كارىدورىدىكى بىرمۇنچە جايلاردىن تېپىلغان

تۇرغۇن مىقداردىكى باسما بۇيۇملار ۋە مىخ مەتبەئە جاھازلىرى بۇنىڭ دەللىلى. ھالبۇكى، ياۋروپادا ئۇيغۇرلاردىن تەخمىنەن 400 يىل كېيىن، يەنى XV ئەسىرلەردىلا تۇنجى مىخ مەتبەئە بۇيۇملىرى پەيدا بولغان. بۇ پاكىتلار ئۇز ۋاقتىدا ئۇيغۇرلار-نىڭ مەتبەئە تېخنىكىسىدا نەقەدەر يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ نەتىجىلەرنىڭ ھەممىسى ئەجدادلىرىمىزنىڭ دادىللىق بىلەن قوبۇل قىلىش، دادىللىق بىلەن يېڭىلىق يارىتىشقا ماھىر بولغانلىقىنىڭ ھۆججىتى ھېسابلىنىدۇ.

مەدەنىي مىراسلارنىڭ مۇللۇقى ۋە كۆپ خىللىقىمۇ ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ بىر خۇسۇسىيىتى. ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىن قالغان بەرمۇنچە مەڭگۈ تاشلار، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدىن قالغان مەدەنىيەت مىراسلىرى (جۈملىدىن ئەدەبىيات، ئاستىرونومىيە، كالېندارچىلىق، پالچىلىق، مۇنەججىملىك، مېدىتسىنا، قانۇنشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەر ۋە بۇددا، مانىي، خرىستىئان دىنلىرى كىتابلىرىنىڭ تەرجىمىلىرى)، قاراخانىلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن «دىۋانۇ لۇغەتىت ـ تۈرك»، «قۇتادغۇ بىلىك» قاتارلىق شاھانە ئەسەرلەر ۋە ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىياتقا دائىر باشقا كىتابلار؛ شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى مىڭ ـ ئۆيلەردە ساقلىنىۋاتقان تۈرلۈك تۇمەن تام رەسىملىرى سەنئىتى؛ ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ بۇۋىسى دەپ ئاتالغان «ئۇن ئىككى مۇقام» (بۇ، ئەمەلىيەتتە، قەدىمكى كۇچا مۇزىكىسى، سۇلى قەشقەر مۇزىكىسى، ئىدىقۇت مۇزىكىسى، ئېۋرىغۇل، يەنى قۇمۇل مۇزىكىسى، قۇدۇن، يەنى خوتەن مۇزىكىسىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى). شۇنىڭدەك مول ۋە خىلمۇ خىل فولكلور ھەم XV ئەسىردىن XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە «چاغاتاي» تىلىدا يېزىلغان مەزمۇنى باي، شەكلى خىلمۇ خىل ئەدەبىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلەر. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەجدادلىرىمىزنىڭ جاپالىق

ئەمگىكى، ئىسمىق يۈرەك قانلىرى بىلەن بىزگە قالدۇرغان، تەتقىقات قىممىتى يۇقىرى نادىر ماتېرىياللىرى بولۇپ، ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمى ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئورتاق بايلىقى.

ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان خۇسۇسىيەتلىرى، ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېسىل مىللىي ئەنئەنىسىنىڭمۇ بىر قىسمى ۋە ئەجدادلىرىمىزنىڭ گۈزەل مىجەزخۇلقىنىڭ مۇجەسسەملەشكەن ئىپادىسى. ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىزگە شۇنداق مول ۋە كۆپ خىل مەدەنىيەت ماتېرىياللىرىنى قالدۇرۇشقا قادىر بولالىشىدەكى سەۋەب شۇكى، ئۇلار يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تارىخىي شارائىت، جۇغراپىيىلىك مۇھىت ۋە مىللىي تەركىب شەرتلىرىگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، مۇھىمى، جاپاغا چىداپ ئەمگەك قىلىش، تىرىشىپ ئۆگىنىش، قېتىرقىنىپ ئىزدىنىش، ئىشىكنى كەڭ ئېچىۋېتىش، ياخشىنى ئېلىپ، يامانىنى تاشلاش، دادىللىق بىلەن يېڭىلىق يارىتىش، ئۇزلۇكسىز ئالغا ئىلگىرىلەش روھىغا ئىگە ئىدى. بۇ، بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزگە، داۋاملىق جارى قىلدۇرۇشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە (جۈملىدىن مەدەنىيەت ماتېرىياللىرىغا) قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى، ئەمەلىيەتتە، قەدىمكى بۈگۈنكى كۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش مەسىلىسى، يەنى مىللەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى قانداق تەتبىق قىلىش مەسىلىسى. ھەم ۋاريسلىق قىلىش ھەم راۋاجلاندۇرۇش، مېغىزىنى ئېلىپ، شاكىلىنى تاشلاش — پارتىيىنىڭ مەدەنىيەت ماتېرىياللىرىغا (جۈملىدىن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە) قاراتقان ۋە ئۇنۇملۈك ئىجرا قىلىنىۋاتقان ئىزچىل فاكتىنى. مىللەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ بۈگۈنكى ئەمەلىي ئېھتىياجىغا مۇناسىپ

كېلىدىغانلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش، مۇناسىپ كەلمەيدىغانلىرىنى دادىللىق بىلەن شاللىۋېتىش لازىم. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىكى مەرىپەت ئېقىمىنىڭ بىرمۇنچە مۇنەۋۋەر ۋەكىللىرى بۇ ساھەدە نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى بۈيۈك مۇتەپەككۇرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، XV ئەسىردىكى ئۇلۇغ شائىرىمىز ئەلشىر نەۋائى قاتارلىق بۈيۈك نامايەندىلەر ئۆزلىرى ياشىغان جەمئىيەتنىڭ ۋۇجۇدىدىكى بارلىق ئىللەتلەرنى (مەسىلەن، ئىجتىمائىي تۈزۈم، تۈرمۇش ئۇسۇلى ۋە تەپەككۇر ئۇسۇلى، ئەخلاق ۋە مىجەز - خۇلۇق جەھەتلەردىكى نامۇۋاپىقلىقلارنى) پاش قىلىپ، قاتتىق قامچىلىغان؛ XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئابدۇقادىر داموللا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىق مەرىپەتچى ئالىم ۋە شائىرلار ئۇيغۇرلار مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتا ئۆزىگە يۇقتۇرۇۋالغان نادانلىق، جاھالەت، غاپىللىق، ھورۇنلۇق، تەييارتاپلىق، بىكارتەلەپلىك، خۇراپاتلىق ۋە بىد - ئەت - خۇراپاتلارغا چوقۇنۇش قاتارلىق ئىللەتلەرنى قاتتىق پاش قىلىپ، رەھىمسىزلەرچە قامچىلاپ، مىللەتنى قالاق ھالەتتە قالدۇرغان سەۋەبلەرنىڭ مەنبەسىنى ئېچىپ تاشلىغان، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەكسىيەتچىلەر ھەر ئىككىيلەننى پاجىئەلىك ھالدا قەتلى قىلغان. ئەپسۇسكى، XX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا ياشاۋاتقان بىزلەر ئۇلارغا ئوخشاش ئىجتىمائىي رېئاللىققا دادىل كۆز سېلىپ، ئۆزىمىز ئۇستىدىن قايتا ئويلىنىشىمىز، جەمئىيەت ۋە مىللەت ۋۇجۇدىدىكى تۈرلۈك ئىللەتلەرنى، مىللەتنىڭ قالاقلىقىغا سەۋەب بولۇۋاتقان ئامىللارنى دادىل پاش قىلىشىمىز جۇرئەت قىلالمايۋاتىمىز. بۇ نېمە ئۈچۈن؟

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، ئەجدادلىرىمىز تارىختا شۇنداق پارلاق مەدەنىيەت نەمۇنىلىرىنى يارىتالىغان ئىكەنۇ، بىز

نېمىشقا ئۇنداق قىلالمايۋاتىسىز؟ بۇنىڭ سەۋەبىنى زادى نەدە؟ هازىرقى ئۇيغۇر ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىنى مىسال كەلتۈرىدىغان بولساق، دۆلەت بايرىمىنىڭ بىرىنچى يىللىقىدا تىيەنئەنمېن مەيدانىدىن ئۆتكەن سەنئەتچىلەر سېپىنىڭ ئەڭ ئالدىدا ماڭغان شىنجاڭ سەنئەت ئۆمىكى دۆلەت بايرىمىنىڭ 35 يىللىقىدا نېمە ئۈچۈن يەتتىنچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى؟ هازىرقى كۈندە ياشانغان كىشىلەر چەتتىن كىرگەن زامانىۋى ناخشا-ئۇسسۇللارنى ياراتمىغاندەك، ياش بوغۇنلار ئەنئەنىۋى مىللىي ناخشا-ئۇسسۇللارنى ياراتمايدۇ. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بىزگە بوپا بولۇپ قالدىمۇ؟ هەرگىز ئۇنداق ئەمەس. مەسىلىنىڭ ئاچقۇچى شۇكى، بىزنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلەر ئاساسىدا، يامىنىنى تاشلاپ، ياخشىسىنى داۋاملاشتۇرۇش، داۋاملىق بىلەن يېڭىلىق يارىتىش، ئۇزلۇكسىز ئىسلاھ قىلىش، ئالغا ئىلگىرىلەش جەھەتلەردە قىلىۋاتقان ئەمگىكىمىز تولىمۇ يېتەرسىز بولماقتا.

ئاخىرىدا، ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىكى «تېۋۈسپ بىلەن بالا»، «ئېيىق بىلەن ئوتۇنچى بوۋاي» دېگەن ئىككى مەسەلنى بۇ ماقالىنىڭ خاتىمىسى قىلماقچىمەن:

ئاتلىق كېتىۋاتقان تېۋۈسپ يول ياقىسىدا ئۇخلاپ قالغان بالىنىڭ بۇرنىغا بىر يىلان بالىسىنىڭ كىرىپ كەتكىنىنى كۆرۈپ، بالىنى قامچىلاشقا باشلاپتۇ، بالا قېچىپتۇ، تېۋۈسپ ئۇنى قوغلاپ، بىر ئالمىلىق باغقا هەيدەپ كىرىپتۇ-دە، سېسىقتىن ئالمىنى تويغۇچە يېيىشكە زورلاپتۇ. بالا ئالمىنى يەۋېرىپ ئاخىر قۇسۇپ تاشلاپتۇ، هېلىقى يىلان بالىسىمۇ قۇسۇق بىلەن تەڭ چىقىپ كېتىپ، بالىنىڭ جېنى ئامان قاپتۇ.

يەنە بىر مەسەلدە ئېيتىلىشىچە، بىر ئوتۇنچى بوۋاي بوپتىكەن. تاغدا ئوتۇن كېسىپ يۈرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە،

بىر ئېيىقنىڭ ئالدىنى ئاڭلاپ قاپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ئېيىق-
نىڭ پۇتىنى قارىغاي قىسىپ ئالغانكەن. بوۋاينىڭ رەھمىسى
كېلىپ، ئېيىقنى قۇتقۇزۇۋاپتۇ. ئېيىق شۇ كۈندىن باشلاپ،
بوۋاينىڭ بۇ ياخشىلىقىنى ياندۇرۇش ئۈچۈن، ھەر كۈنى ئۇنىڭ-
غا ئوتۇن تېرىشىپ بېرىدىغان بوپتۇ. بوۋاينىڭ ھال - ئۇقتىمۇ
ياخشىلىنىپ، ئېيىقنىڭ دوستلۇقىدىن مىننەتدار بولۇپ يۈرۈۋېرە-
پتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بوۋاي قارىغاي تۈۋىدە سايىداپ يېتىپ
ئۇخلاپ قاپتۇ، بىراق، پاشا - چۈشىنىلەر بوۋايغا ئارام بەرمەپتۇ.
بۇنى كۆرگەن ئېيىق ھېلىقى پاشا - چۈشىنىلەرنى قولىغا بىلەن
قورۇپ بېقىپتۇ. بۇنىڭدىن نەتىجە چىقمىغاندىن كېيىن، غەزەپ-
لەنگەن ئېيىق پاشا - چۈشىنىلەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىش ئۈچۈن
يوغان بىر تاشنى ئېلىپ ئاتقانكەن، پاشا - چۈشىنىلەرنىڭ
ھەممىسى ئۇچۇپ كېتىپتۇ، بوۋاينىڭ بېشى مىجىلىپ كېتىپتۇ.

شۇنىڭغا ئىشىنىمىزكى، بىزنىڭ مىللىتىمىز ئاقىل تېۋىپ-
نىڭ قامچىسىنى يېيىشكە رازىكى، نادان ئېيىقنىڭ دوستلۇق
ئىلتىپاتىنى كۆرۈشتىن ھەزەر ئەيلەيدۇ.

«ئون ئىككى مۇقام» غا دائىر بەزى مەسىلىلەر
ھەققىدە مۇلاھىزىلەر *

1

ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى تەتقىقاتىنىڭ ئىقتىدارلىشىشىغا ئەگىشىپ، «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش ۋە تاكامۇللىشىش جەريانى، خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەر مۇزىكا مەدەنىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مەسىلىسى بىر قەدەر ئايدىڭلاشتى دېيىشكە بولىدۇ. بولۇپمۇ« ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئەرەبلەردىن كەلگەن، ئۇ ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى» دەيدىغان سەپسەتىلەرگە خاتىمە بېرىلىپ، ئۇنىڭ ھەققىي ھەقدارلىق مەسىلىسى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. بىراق، ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ «ئون ئىككى مۇقام» غا بولغان تەسىرى مەسىلىسىگە ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن قاراش تېخى يېتەرلىك بولمىغاچقا، بىر قۇتۇپتىن ئىككىنچى قۇتۇپقا سەكرەپ، ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك

---

* بۇ ماقالە «ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ «ئون ئىككى مۇقام» غا بولغان تەسىرى مەسىلىسى» دېگەن تېمىدا «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1991 - يىل 4 - سانى بىلەن «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1991 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان. كېيىن، 1992 - يىل 8 - ئايدا يەكەندە ئۆتكۈزۈلگەن «ئاپتونوم رايونلۇق 2 - قېتىملىق «ئون ئىككى مۇقام» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» بىلەن 1992 - يىل 11 - ئايدا بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن «جۇڭگو ئۇيغۇر 12 مۇقامى خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ھازىرقى تېمىدا سۆزلەنگەن.

ئىنكار قىلىش خاھىشى پەيدا بولماقتا، بۇ خاھىش «ئۇن ئىككى مۇقام» نىڭ ھەقدارلىق ھوقۇقىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش يولىدا كۆرسىتىلىۋاتقان تىرىشچانلىقتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە «ئۇن ئىككى مۇقام» تەتقىقاتىنىڭ ئىلمىي ئۆلچەم بىلەن ساغلام ئېلىپ بېرىلىشىغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزمەكتە. چۈنكى ئۇيغۇر «ئۇن ئىككى مۇقامى» بىلەن ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىغا باراۋەرلىك ئالاقىسى سەزىش ئىنتايىن خاتا بولغان ئىدەك، ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ «ئۇن ئىككى مۇقام»غا بولغان تەسىرىنى ئىنكار قىلىشمۇ ئىلمىيلىككە خىلاپ بىر تەرەپلىمە قاراشتۇر.

مەلۇمكى، مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قەدىمدىن تارتىپ مۇتلەق «ساپ مىللەت» بولمىغىنىدەك، سىرتقى تەسىردىن خالى مۇتلەق «ساپ مەدەنىيەت» مۇ بولغان ئەمەس. مۇتلەق «ساپ مىللەت» ۋە «ساپ مەدەنىيەت» نۇقتىسىنەزەرى ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە خىلاپ، بۇ ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىيات تارىخى تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان ھەقىقەت. ئۇچ چوڭ ئىگىلىك (چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، سودا)، ئۇچ قەدىمىي مەدەنىيەت (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتى)، ئۇچ بۈيۈك دىن (بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە ئىسلام دىنى)، ئۇچ بۈيۈك تىل سىستېمىسى (خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسى، ئالتاي - ئۇرال تىل سىستېمىسى، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى) بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن زېمىندا، ئۆز دەۋرىنىڭ دۇنياۋى قاتناش لىنىيىسى «يىپەك يولى» تۈگۈنىدە مەيدانغا كېلىپ، ئۇزۇن تەرەققىيات مۇساپىسىنى بېسىپ ئۆتكەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمۇ بەزى قەدىمىي مىللەتلەر مەدەنىيىتىگە ئوخشاش كۆپ مەنبەلىك، كۆپ

ئاتلاملىق مەدەنىيەتتۇر. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى، جۈملىسىدىن «ئون ئىككى مۇقام» مۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

ئەمما، شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇ يەردە ئېيتىلمۇاتقان كۆپ مەنبە پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىغان تارىخىي ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىتتا ياشىغان مىللەتلەر مەدەنىيەتلىرىنىڭ مېخانىك ھالدا قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىر داشقازان ئۇمىچى ئەمەس، ئۇنىڭدا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى ئاساسىدا باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ مادديي ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجىغا، مىللىي ئېستېتىك زوقىغا مۇۋاپىقلاشتۇرغان ھالدا، ئۆز مەدەنىيىتىكە سىڭدۈرۈۋالغانلىقى كۆزدە تۇتۇلسۇن. باشقا مىللەتلەر بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مۇنەۋۋەر ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىشقا بۇگۈنكى كۈندە قانداق مۇھىم رول ئويناۋاتقان بولسا، تارىختىمۇ شۇنداق مۇھىم رول ئويناپ بىر خىل ئىلغارلىق ئىدى. قەدىمدىن بۇيان، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ باشقىلاردىن يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلىشقا ماھىرلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ھال «ئون ئىككى مۇقام» دىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ قەدىمكى كۈسەن (كۈچا)، سۇلى (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن)، ئىدىقۇت (تۇرپان)، ئۇيغۇرغول (قۇمۇل) مۇزىكىسى، كېيىنرەك دولان مۇقام كۈيلىرى ئاساسىدا بىخلىنىپ، يىلتىز يېيىش بىلەن قېلىپلاشقان بىر مۇزىكا سىستېمىسىغا ئايلىنىش جەريانىدا، باشقا مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر مۇزىكا مەدەنىيىتى ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىپ تېخىمۇ بېيىغانلىقى بۇنىڭ دەلىلىدۇر. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن مۇشۇنداق سەرتقى ئامىللار ئىچىدە

تەسىرى تولاراق بولغىنى ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتى بولغاچقا
بۇ تۇغرۇلۇق ھەر خىل قاراشلارنىڭ مەيدانغا چىقىشىنى تەبىئىي.

2

ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتى بىرمۇنچە ئەللەردە خېلىدىن
بۇيان تەتقىق قىلىنىۋاتقان تېمىلارنىڭ بىرى، شەرق ۋە غەرب
ئالىملىرى بۇ تېمىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان، نەتىجىدە
ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى بىر قەدەر ئايدىڭلاشتى دەپ
تونۇلماقتا، شۇ جۈملىدىن ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئىسلامىيەت-
تىن بۇرۇنقى «جاھىلىيەت» دەۋرىدىلا، خەلق ئېغىز ئەدەبىيا-
تى شەكلىدىكى ناخشا-قوشاق ۋە ئېپتىدائىي چالغۇ ئەسۋاب-
لىرى مەيدانغا كەلگەن دەپ ئېتىراپ قىلىنماقتا. مىلادى
II-I ئەسىرلەردىن ئېتىبارەن، سودا كارۋانلىرى پائالىيەتلىرى-
نىڭ ئۇلغىيىشىغا ئەگىشىپ، كارۋان قوشاقلىرى پەيدا بولۇشقا
باشلىغان، بەگلىك ياكى كىچىك-كىچىك خانلىقلارنىڭ پەيدا
بولۇشى بىلەن ئوردا-سارايلاردا كەسپىي سازەندە ۋە مۇغەن-
نىيە (ئايال ناخشىچى) لار، داپ بىلەن ناخشا ئېيتىدىغان
ھاپىزلار مەيدانغا كېلىشكە باشلاپ، VII-V ئەسىرلەر ئارىلىقىدا
قەسىدىخان شائىرلارمۇ پەيدا بولغان، ئىبىن ئابۇدا، رابىيە
قاتارلىقلار ئەنە شۇلارنىڭ ۋەكىللىرى ئىدى. ئالىملارنىڭ تەكشۈ-
رۈشىچە، «مىزخەر»، «باربۇد»، «ئۇد»، «تابىل» دەپ ئاتىلىدىغان چالغۇ
ئەسۋابلىرىمۇ پەيدا بولغان. ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ ئېيتىشىچە،
بۇ چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىچىدە ھازىرقىغا ئوخشىمايدىغان بىر
خىل تەمبۇرمۇ بار ئىكەن. بەزى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، بۇ
چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىچىدە ھەممىدىن مەشھۇرراقى «ئۇد» دەپ
ئاتالغان بىر خىل ساز بولۇپ، ياغاچتىن ياسىلىدىغانلىقى ئۈچۈن
«ئۇد» دېيىلگەن («ئۇد» ئەرەبچىدە ياغاچ دېمەكتۇر).

قەدىمكى ئەرەب چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى دەپ تونۇلغان

باربۇد توغرىسىدا شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بىر مۇنچە ئالىملار (مەسىلەن، ياپون ئالىمى ياسۇخو-تورى نارىتۇ) باربۇدنى پارسلارنىڭ چالغۇ ئەسۋابى دېسە، گېرمانىيە ئالىمى، دوكتۇر كۇرت ساكس باربۇدنى سانسكرىت تىلىدىكى baharbu دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ. باربۇدنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى «پىپا» بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى (II ئەسىر) دا ياشىغان مەشھۇر تىلشۇناس ليۇشى ئۆزىنىڭ «ئاتالغۇلارنىڭ ئىزاھاتى. چالغۇ ئەسۋابلىرى قىسمى» ناملىق كىتابىدا باربۇدنىڭ ئەسلى ۋەتىنى «غۇزلار» (قەدىمكى زاماندا جۇڭگونىڭ شىمال ۋە غەرب تەرەپلىرىدە ياشىغان مىللەتلەر) دىيارى ئىكەنلىكىنى ۋە بۇنىڭ ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ چالغىلى بولىدىغان بىر خىل ساز ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئۆتكەن. يەنە بىر مۇنچە خەنزۇچە ماتېرىياللاردا باربۇدنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىرنىڭ باشلىرىدا «غەربىي يۇرت» تىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرىشكە باشلىغانلىقى، سۇي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە (مىلادى VI ئەسىردە) كۇسەن باربۇدىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردە كەڭ تارقالغانلىقى قەيت قىلىنغان، بۇ پاكىتلار باربۇدنىڭ ئەرەبلەرگە ھازىرقى شىنجاڭ ياكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۆزبېك ئالىملىرىنىڭ تەكشۈرۈشىچە، مىلادى VI-VII ئەسىرلەر ئاردىلىقىدا، ھازىرقى تۈركمەنىستانىنىڭ بەيرەمەلى ۋىلايىتىگە يېقىن مەرۋە شەھرىدە باربەد ناملىق بىر مۇزىكانت ياشىغان، ئۇ كىشى مەم كومپوزىتور، ھەم ھاپىز، ھەم شائىر ئىكەن. باربەد ئۆز ھاياتىدا ھەپتىنىڭ يەتتە كۈنىگە نىسبەت بېرىپ، يەتتە خىل ئاھاڭ تۇپلىمى، ئايىنىڭ 30 كۈنىگە قىياسلاپ 30 كۇيى، يىلنىڭ 360 كۈنىگە بېغىشلاپ شۇنچە كۆپ تەرانە (ئاھاڭ - كۇي) ئىشلىگەن، بۇ كۇيلەرنىڭ ھەممىسىنى باربۇد

بىلەن ئورۇندىغان. ئۇ ئىشلىگەن تەرانەلەرنىڭ كۆپ قىسمى هازىرغىچە ساقلانغان بولۇپ، ئۆزبېك «شەش مۇقامى» (ئالتە مۇقام) سىستېمىسىدىكى «زەرەفكەندە»، «خۇسرەۋانى»، «نەۋرۇزى بۇزرۇك»، «نەۋرۇزى ئەجەم»، «نەۋرۇزى خارا» مۇقام يوللىرىدا باربەد ئىجادىنىڭ ئەنئەنىلىرى بەۋاستە داۋام قىلماقتا. فارابى، ئىبن سىنا ۋە ئابدۇراخمان جامى قاتارلىق زاتلار باربەدنىڭ مۇزىكا ئىستېدادىغا يۇكسەك باها بەرگەن.

بۇ پاكىتمۇ باربۇدنىڭ ئەرەبلەرنىڭ ئۆز مىللىي سازى بولماستىن، پارسلاردىن كىرگەنلىكىنى، پارسلارغا بولسا بىزدىن كىرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ شۇ دەۋرىگە دائىر ماتېرىياللار شۇنىڭدىن دالالەت بېرىدۇكى، ئەرەبلەر ئىسلامىيەتتىن خېلى بۇرۇنلا قەدىمكى مېسوپوتامىيە مۇزىكا ئەنئەنىسى بىلەن پارس مۇزىكا ئەنئەنىلىرىدىن كۆپ بەھرىمەن بولغان، ئۇلار يەنە ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ غەربىي ساھىلى (قىزىل دېڭىز قىرغاقلىرى) نى بويلاپ، شىمالدىن جەنۇبقا كۆچكەن يەھۇدىلار ئارقىلىق ئىبرانى مۇزىكىسىنىڭمۇ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان، ئىسلامىيەتتىن كېيىن بولسا، ئۆزىنىڭ مىللىي ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا، يۇنان، ئىران، خوراسان، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە هىندىستان قاتارلىق ئەللەردىن نۇرغۇن يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلىش هېسابىغا ئۆزىنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتىنى ئالاهىدە تەرەققىي قىلدۇردى.

XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، ئەرەب مۇزىكىسىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن سالۋادور دانىيال، ئېرلانگېر بارون، كۇرت ساكىس، گېئۇرگى فارمېر، ياسۇخوتورى نارىئو ۋە فەن تىيەن قاتارلىق ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، ئەرەب مۇزىكىسىنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى گۈللىنىش مەنزىرىسى تەخمىنەن مۇنۇ جەهەتلەردە نامايان بولىدۇ:

دەسلەپكى تۆت خەلىپە دەۋرىدىن كېيىن، مىلادى 662 - يىلى مۇئاۋىيە تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ، يۈز يىلچە ھۆكۈم سۈرگەن ئۇممەييە خەلىپىلىكى دەۋرىدە مۇزىكا سەنئىتى ئىسلامنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكىگە قارىغاندا بىر قەدەر ئەركىن راۋاجلىنىشقا ئېرىشتى. مۇزىكانتلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى مەلۇم دەرىجىدە ئۆستى، مۇزىكا بىلەن شۇغۇللىنىش قۇللارنىڭلا كەسپى بولۇپ قالماستىن، «ئەركىن» كىشىلەردىنمۇ مۇزىكانتلار مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. ھەتتا مۇزىكا ئەھلىنىڭ مەلۇم شەكىلدىكى جەمئىيەتلىرى مەيدانغا كەلدى، مۇزىكا نومۇرلىرى ئوردا - سارايلاردىلا ئورۇندىلىپ قالماي، جەمئىيەتكىمۇ كۆرسىتىلىدىغان بولدى. شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر غەزەلخانى جەميلە (ۋاپاتى مىلادى 720 - يىلغا توغرا كېلىدۇ) مەدىنە ۋە مەككىدىكى مۇزىكا ھەۋەسكارلىرى ئۈچۈن مەشق ئورۇنلىرى تەسىس قىلغان. ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى ئايال مۇزىكانتلارنىڭ ھەج قىلىش ئۆمىكى مەككە زور مۇزىكا مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن. ئىبن مەسجىخ ۋە ئىبن سەلىج قاتارلىق مەشھۇر ھاپىزلارمۇ شۇ دەۋردە يېتىشكەن. سەلىج ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن بارغان تۈركي تىللىق بىر قۇلنىڭ ئوغلى بولۇپ، «ئۇد پارسى» دېگەن سازنى ئەرەبلەر ئارىسىدا تارقاتقاندى. بۇ دەۋردە يۇنانلىقلارنىڭ مۇزىكىغا دائىر ئەسەرلىرى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنىشقا باشلاپ، ئەرەبلەر يۇنانلىقلارنىڭ مۇزىكا نەزەرىيىسى بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. ئەرەبلەرنىڭ ئۆزىدىمۇ مۇزىكا ئىلمىغا دائىر ئەسەرلەر يېزىلىشقا باشلىدى. يۇنۇس ئەل - كاتىپ، ئىبن ئەل قەلبى قاتارلىق ئالىملارنىڭ «كىتاب تەرانە»، «كىتاب مۇغەننىيە» ناملىق كىتابلىرى مەيدانغا كەلدى. X ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر پارس ئالىمى ئىسفېھانىنىڭ «قامۇسۇلئەغانى» (ناخشا - كۈي قامۇسى) ناملىق ئەسىرىمۇ شۇلارنىڭ ئاساسىدا

يېزىلغان دېگەن مەلۇمات بار.

ئەرەب مۇزىكا سەنئىتىنىڭ بۇ دەۋردە راۋاج تېپىشىنى ئۈمەييە خەلىپىلىرىنىڭ پەن - سەنئەتكە تۈتقان پوزىتسىيەسى بەلگىلىگەن بولمايدۇ، مەسىلەن، خەلىپە مۇئاۋىيە شەخسەن پەن ۋە سەنئەتنىڭ هامىيسى ئىدى، ئىككىنچى خەلىپە ۋەلىد I مۇزىكا خۇشتارى بولۇپ، «مۇسۇلمان ئوردا - سارايلىرىنى دىنسىزلاشتۇرۇۋەتتى» دېگەن سۆزلەرگىمۇ قالىغان؛ ئۈچىنچى خەلىپە ۋەلىد IIدەۋرىدە مۇزىكا ئەڭ گۈللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ناخشا ئېيتىش، ساز چېلىش، شېئىر يېزىش ۋە ئاهاڭ ئىشلەش بويىچە شۇ زاماننىڭ ماهىرلىرىدىن هېسابلىناتتى. پايتەختنىڭ مەدىنىدىن دەمەشقە كۆچۈرۈلگەنلىكى تۈپەيلى، بۇ دەۋردىكى ئەرەب مۇزىكىسىدا سۈرىيەنىڭ يەرلىك پۈرىقى ئالاهىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى.

مىلادى 750 - يىلى ئۈمەييە خەلىپىلىكى ئاغدۇرۇلۇپ، شەرقتە باغداتنى پايتەخت قىلغان ئابباسىلار خەلىپىلىكى، غەربتە (ئىسپانىيەدە) كوردوۋانى پايتەخت قىلغان كېيىنكى ئۈمەييە ياكى غەربىي خەلىپىلىك قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەرەب مۇزىكىسى تېخىمۇ يۇكسەلدى. ئابباسىلار ئەڭ كۈچەيگەن دەۋردە، خەلىپىلىكنىڭ تەسىر دائىرىسى شەرقتە ئىران ۋە خوراساندىن ئېشىپ، ئوتتۇرا ئاسىياغىچە، غەربتە جەنۇبىي ياۋروپانىڭ بىر قىسمىغا ۋە شىمالىي ئافرىقىچە كېڭەيدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەرەب مۇزىكىسى باشقا مىللەتلەر مۇزىكا سەنئىتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئامىللىرىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلىش ئىمكانىيىتىگە تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە ئېرىشتى. بۇ گۈللىنىش دەۋرىدىكى ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى تەخمىنەن مۇنداق جەھەتلەرده ئىپادىلىنىدۇ:

يۇنانلىقلارنىڭ ئىلمىي مۇزىكا نەزەريىسىنى ئۆگىنىش

ئاساسىدا، ئەرەب مۇزىكىسىنىڭ نەزەرىيىسى سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. ئەرەبلەرنىڭ ئۆزىدىن ۋە ئىسلامغا كىرگەن باشقا خەلقلەر ئىچىدىن خاككام ۋادى، ئىبراھىم مەۋسىلى، ئىبن جامى، زالزال، زەرياب، ئەل-كىندى، ئىبن قۇردابى، ئەبۇ نەسىر فارابى، ئىسفېھانى، ئىبن سىنا قاتارلىق كاتتا ئالىم ۋە مۇزىكا پىرلىرى مەيدانغا كېلىپ، مۇزىكا ئىلمى، مۇزىكا تارىخى، كۇي ۋە رەقس (ئۇسسۇل) نەزەرىيىسى، مۇزىكا پېداگوگىكىسى، چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىسلاھاتى قاتارلىق باي مەزمۇنلارنى ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى. بولۇپمۇ ئارستوتېلدىن كېيىنكى «ئىككىنچى ئۇستاز» دەپ ئاتالغان بىزنىڭ فارابىمىز نۇرغۇن پەنلەر قاتاردا مۇزىكا ئىلمىغا دائىر قىممەتلىك ئەسەرلەر (مەسىلەن، «كىتاب ئەل مۇسىقى كەبىر» ۋە باشقىلار) نى يازغاندىن تاشقىرى، يۇنان كىتابلىرىنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىپ، ئەرەب مەدەنىيىتىنى، جۈملىدىن مۇزىكا مەدەنىيىتىنى بېيىتىشتا چوڭ رول ئويناندى. ئۇلۇغ ئالىم ئىبن سىنا كۇي-ئاھاڭلارنى شەكىللىرى بويىچە تەشكىللەش نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئون ئىككى خىل ئاساسىي كۇي (ئانا كۇي) شەكلىگە مۇجەسسەملەشنى تەشەببۇس قىلدى. XIII ئەسىرگە كەلگەندە، بۇ ئاساسىي (ئانا) كۇيلەرنىڭ ھەر بىرى بىر «مۇقام» دەپ تۇنۇغۇندىكىچە ئاتىلىدىغان بولدى:

ئۇشاق، ناۋا، رۇست، زەنگولا، ئىراق، ئابۇ، راھاۋى، بۇزرۇك، سەلىك، ھىزاجى، زىرەفكەند، ھۈسەينى.

غەرب ئالىملىرىنىڭ ئەبۇ نەسىر فارابى بىلەن ئىبن سىنانى ئەرەب مۇزىكا تارىخىدىكى ئەڭ زور نەزەرىيىچى ئەللامىلار دەپ ئاتاپ، ئۇلارنىڭ باشقا پەنلەر بىلەن ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتى تەرەققىياتىغا قوشقان ھەسسىلىرى توغرىسىدا مەخسۇس كىتابلار يازغانلىقىمۇ (مەسىلەن، ئىبرلانگىرباروننىڭ «ئەرەب

مۇزىكىسى» ناملىق بەش تومۇق كىتابنىڭ I ۋە I تومىلىرى قاتارلىقلار) مەركىز تاسادىپى ئەمەس.

ساز جەھەتتە قەدىمكىلەرنى ئىسلاھ قىلىش، يېڭىلىرىنى يارىتىش ۋە چەتتىن قوبۇل قىلىش ھېسابىغا ئۇد، قالۇن، تەمبۇر، راۋاب، نەي، سۇناي، ناغرا، داپ، كامانچا، ساتار، قوبۇز، ئەۋزان قاتارلىقلار بىر قەدەر ئومۇملاشتى.بىراق، بۇ سازلارنىڭ بەزىلىرى نامى جەھەتتىن ھازىرقىغا ئوخشىسىمۇ، ماھىيەتتە باشقىچە ئىدى. مەسىلەن، ئۇ چاغلاردىكى تەمبۇرنىڭ يۇزىگە ياغاچ ئەمەس، تېرە تارتىلاتتى. شۇڭا، ئاۋازىمۇ داراڭسلاپ چىقاتتى. راۋاب غىجەككە ئوخشاش كامانچا بىلەن چېلىناتتى. بەزى سازلار بولسا توغرىسىدىن - توغرا چەتتىن كىرگەنىدى. مەسىلەن، قالۇن ئەسلىدە مىسىر - سۇرىيىلىكلەردىن، ناغرا بىلەن دۇمباقمۇ مىسىرلىقلاردىن، نەي، تەمبۇر ۋە راۋاب پارسلاردىن، قوبۇز بىلەن ئەۋزان تۇغرىسىدىن توغرا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەردىن كىرگەن دېگەن مەلۇماتلار بار.

ياپون ئالىمى ياسۇخوتورى نارىئونىڭ«ئۇ چاغدىكى باغدات ئۆز زامانىدىشى بولغان چاكىئەن (تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى، ھازىرقى شىئەن) نىڭ ئابادانلىقى بىلەن ھۆسىن تالىشالايدىغان ھالەتكە يەتكەن؛ ئەدەبىيات سەنئەت، پەن، پەلسەپە قاتارلىق مەدەنىيەت ساھەلىرى ئومۇميۈزلۈك ھىمايىگە ۋە قەدىرلەشكە ئېرىشكەن؛ ئوردا - سارايلار مەخسۇس مۇزىكانتلار بىلەن غەزەلخان قىزلار توپلىنىدىغان دەرگاھقا ئايلانغان» دېگەن سۆزلىرى مۇ ئابباسىلار خەلىپىلىكى دەۋرىنىڭ مەلۇم مەزگىلىدە ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ نەقەدەر گۈللەنگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىراق، بىرەر يۇز يىلدىن كېيىن، ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ گۈللىنىش دەۋرىگە خاتىمە بېرىلىشكە باشلاپ، مۇزىكا

تەرەققىياتىدىمۇ تۈرغۇنلۇق ھالىتى مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىسپانىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان ئاندولۇتەسىيە (ئەندەلس) رايونىدىكى كوردوۋانى پايتەختىكى قىلىغان غەربىي خەلىپىلىك دائىرىسىدە مۇزىكا سەنئىتى يەنىلا يۇكسىلىش دەۋرىدە تۇراتتى، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان زەرياپ قاتارلىق مۇزىكىشۇناسلارنىڭ پائالىيىتى كەڭ ئەۋج ئالدى، غەربىي خەلىپىلىكتە مۇزىكىنىڭ تەرەققىياتى تاكى مىلادى 1492 - يىلى ئەرەبلەر ئىسپانىيىدىن قوغلانغانغاقەدەر داۋام قىلدى دېيىشكە بولىدۇ. مۇزىكا سەنئىتى جەھەتتە ھەر ئىككى خەلىپىلىك دەۋرىدە ئوخشاشلىق كۆپ بولغاچقا، غەربىي خەلىپىلىكتىكى ئەھۋال توغرىسىدا كۆپ توختالماي، شۇنى ئەسكەرتىشنىڭ ئۆزى كۇپايىدۇركى، شەرقىي خەلىپىلىك، يەنى ئابباسىلار گۇللەنگەن دەۋردە ئۇنىڭ پايتەختى باغدات شەھىرى چاغىدىن بىلەن «ھۆسن تالىشالايدىغان» دەرىجىگە يەتكەن بولسا، غەربىي خەلىپىلىك گۇللەنگەن دەۋردە، ئۇنىڭ پايتەختى كوردوۋا مەدەنىي ھايات جەھەتتە ۋېزانتىيە پايتەختى قۇستانتىنىيە (يەنى كونستانتىنوپول) دىن قالىسىلا ياۋروپا بويىچە ئەڭ ئاۋات شەھەر بولۇپ قالغانىدى.

شۇنى قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، چىڭگىز ئەۋلادى بىلەن سەلجۇق تۈركلىرىنىڭ ئىستېلاسىدىن كېيىن، باغدادنىڭ ئابادانلىقى تۈگىگۈچە بولغان ئارىلىقتا ئەرەب مۇزىكىسىنىڭ بىر تۇتاش گۇللىنىش ھالىتىگە كىرگەنلىكىنى، مۇزىكىنىڭ بەزى دىنىي ئاساسەتلەردىن قۇتۇلۇپ، يۇنانلىقلارنىڭ ئىلىم - پەنى بىلەن ئىران ۋە جۇڭگونىڭ «غەربىي يۇرت» مۇزىكا سەنئىتى تەسىرىنى كەڭ تۈردە قوبۇل قىلغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. بۇ يەردە «غەربىي يۇرت» مۇزىكا سەنئىتىنىڭ تەسىرى مەسىلىسىنى كېيىنكى بابقا قالـ

دۇرۇپ، كەزى كەلگىنى ئۇچۇن ئىسلام دىنى بىلەن مۇزىكىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا بىر ئاز توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

3

بەزى ئادەملەر ئېيتقاندەك، ئىسلام دىنى مۇزىكىغا قارشمۇ؟ ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئىسلاميەت قوبۇلىدىن كېيىن مەلۇم زامان تەرەققي قىلالماسلىقىغا ئىسلام دىنى سەۋەب بولغانمۇ؟ بۇ مەسىلىلەرنىڭ جاۋابىنى تارىخىي پاكىتلاردىن ئىزدەش لازىم.

دەرۋەقە، ئىسلام دىنىدا خرىستىئان ياكى بۇددا دىنىلىرىدەك دىنىي مۇراسىملاردا ئورۇندىلىدىغان خاس دىنىي مۇزىكا (مەسىلەن، ناخشا ياكى چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەن ئورۇندىلىدىغان نومۇرلار) بولمايدۇ، ئەكسىچە، ئىبادەت، ئۆلۈم ئۇزىتىش، ماتەم ۋە باشقا دىنىي مۇراسىملاردا ناخشا ئېيتىش ساز چېلىش، ئۇسسۇل ئويناش مەنئى قىلىنغان. ئەمما، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى بولغان «قۇرئان» ئايەتلىرىنىڭ ھېچبىرىدە مۇزىكىغا قارشى گەپ يوق، ئەكسىچە «قۇرئان» ۋە تەپسىر كىتابلىرىدا «جەننەتتە خۇش ئاۋاز بۇلبۇللار ئاجايىپ ياخشى غەزەل ۋە نەغمە ـ ناۋا بىلەن مەشغۇل، ھۇرى ـ غىلمانلار غەزەلخانلىق قىلىدۇ» دەپ تەسۋىرلەنگەن. ياسۇخوتورى نازىئونىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ئىسلام پەيغەمبىرى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام مۇزىكىنى ئىنسان تۇرمۇشىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر قىسمى دەپ بىلەتتى ۋە شۇ دەۋرنىڭ قەسىدىخان شائىرى ھەسەننىڭ غەزەلخان قىزى سەفىيەنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ خوتۇنلىرىنىڭ بىرى قىلىپ جاكارلىغان. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئىسلام دىنىنىڭ ئاشكارا جاكارلاشنى «ئەزەن» بىلەن باشلىغان. «ئەزەن» ئۆزىگە خاس ئاھاڭ ۋە رىتىم بىلەن مۇكەممەل بىر مۇزىكىلىق ئەسەر بولۇپ، ئاللىقا-

چان نوتىغا ئېلىنغان، ھەتتا بەزى ئەللەردە «ئەزەن» مېلودى-
يىسى دراما ئەسەرلىرىگە كىرگۈزۈلگەن. مۇھەممەت ئەلەيھىسسا-
سالامدىن كېيىن، خۇلپايى راشىدىن (دەسلەپكى تۆت خەلىپە)
دىن ئابۇبەكرى دەۋرىدە، ئىبادەتكە دەخىل يەتمەسۇن دېگەن
مەقسەتتە، ئۇيۇن ـ تاماشا «مەكرو»، يەنى تەشەببۇس قىلىنـ
مايدىغان ئىشلار قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئابۇبەكرىنىڭ
دەۋرىدىن كېيىن، ئۆممەر، ئوسمان، ئەلى زامانلىرىدا، مۇزىكا
پائالىيەتلىرى ئۇنچىلىك چەكلەنمىگەن، ئۆممەرنىڭ ئۆزىدىن
باشقا، ئۇنىڭ ئوغلى ھاشىمۇ مۇزىكا خۇمار ئىدى. ئوسمانىنىڭ
زامانىدا، ئىران، ۋىزانتىيە ئىمپېرىيەسى ئەرەبلەرنىڭ ھۆكۈمـ
رانلىقىغا ئۆتكەچكە، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ھاياتتا گۈللىنىش
ۋەزىيىتى مەيدانغا كېلىپ، مۇزىكا سەنئىتى قايتا جاللىنىشقا
باشلىدى. خەلىپە ئېلىنىڭ ئۆزى شائىر بولغاچقا، پەن، ئەدە-
بىيات، سەنئەتنى تولىمۇ ئىش دەپ تونۇپ، مۇزىكا سەنئىتـ
نىڭ گۈللىنىشىگە يول ئېچىپ بەرگەن. بۇ پاكىتلار ئىسلام دىنىنىڭ
مۇزىكا سەنئىتىگە نىسبەتەن ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىدە
بولمىغانلىقى ، بەلكى باشتىن تارتىپلا ئىجابىي پوزىتسىيىدە
بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

خۇلپايى راشىدىن دەۋرىدىن كېيىن، ئۆممەييە خەلىپىلىكى
(جۇملىدىن غەربىي خەلىپىلىك) دەۋرىدە، ئەرەب مۇزىكىسىنىڭ
خېلى تەرەققىي قىلغانلىقىنى ماقالىمىزنىڭ 2 ـ قىسمىدا بىر قۇر
بايان قىلغانىدۇق . ئابباسىلار خەلىپىلىكى دەۋرىدە بولسا،
مۇزىكا سەنئىتى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدى. بۇ تەرەققىياتنىڭ
سەۋەبلىرىدىن بىرى ئىسلام خەلىپىلىرىنىڭ ئىلىم ـ پەن ۋە
سەنئەت ھامىسى بولغانلىقى ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن «ئىسلام
مۇزىكىسى» نامىلىق كىتابتىن نەقىل قىلىپ تۆۋەندىكى پاكىت-
لارنى كۆرسىتىش كۇپايە: ئابباسىلارنىڭ 3 ـ خەلىپىسى مەبۇت-

نىڭ ئۆزى مۇزىكا خۇمار بولۇپلا قالماي، مۇزىكا سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇ ئىبراھىم مەۋسىلى، خاككام ۋادى باشلىق نۇرغۇنلىغان مۇزىكىشۇناسلارنى ئەترا-پىغا توپلاپ، ئۇلارغا ھامىيلىق قىلغان، ئىبراھىم مەۋسىلى بىرلا قېتىمدا بىر يۈز ئەللىك سىڭ دىنارلىق تارتۇقنا ئېرىشكەن دېگەن مەلۇمات بار. 5 - خەلىپە ھارۇن رەشىت دەۋردە باغدات شەھرى پەن ۋە سەنئەتنىڭ مەركىزىگە ئايلانغان. ئىستىلىستىكا، شېئىرىيەت، تارىخ، قانۇنشۇناسلىق، تىبابەت قاتارلىق پەنلەر بىلەن بىللە مۇزىكىمۇ ئۇنىڭ ھامىيلىقىغا ئېرىشكەن. 6 - خەلىپە ئەمىنىڭ بىر قېتىملىق ئوردا زىياپىتىدە يۈز نەپەر غەزەلخان قىزغا ئويۇن قويدۇرغانلىقى كېيىنكى زامانلار-غىچە ھېكايە قىلىنىپ كەلگەن. بۇ پاكىتلار ئىسلام خەلىپىلىرىنىڭ دىن بىلەن مۇزىكا سەنئىتىنى بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى قىلىپ قويمىغانلىقىنى، ئوردا - سارايلاردىكى ئەيش - ئىشرەت تەقەززاسىدىن بولغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئۆزىنى دىنىنىڭ ھامىيسى دەپ ئاتىغان خەلىپىلەرنىڭ ئەينى چاغدا مۇزىكىنىڭمۇ ھامىيسى بولغانلىقىنى، شۇنداق قىلىپ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىجادى بولغان مۇزىكا سەنئىتىنىڭ شۇلارنىڭ ۋاستىچىلىكى بىلەن تېخىمۇ راۋاجلانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

دەرۋەقە، ئىسلام تارىخىدا بىر قىسىم دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ مۇزىكا سەنئىتىگە قارشى چىققانلىقىمۇ بىر پاكىت. خۇددى سۇلتان ئابدۇرىشىتخان زامانىسىدا، ئۇستاز قېدىرخان ياركەندى بىلەن مەلىكە ئامانىسانىڭ «ئون ئىككى مۇقام» نى رەتلەش پائالىيىتىگە بىر ئوچۇم سوپى - ئىشانلارنىڭ قارشى چىقتىنىغا ئوخشاش، ئەرەب ۋە باشقا مۇسۇلمان ئەللىرىدىمۇ شۇنداق قارشىلىقلار بولغان. ئابۇبەكرى زامانىسىدا ئويۇن - تاماشا ۋە مۇزىكىغا «مەكرو» دېگەن قالپاق كىيدۇرۇلگەنلىكى

بۇ مۇتەئەسسىپلەرنىڭ مۇزىكا سەنئىتى ۋە مۇزىكا ئەسلىگ
قارشى چىقىشتىكى زاھىرىي باھانىسى بولسىمۇ، ماھىيەتتە،
بۇ ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋە ماددىي مەنپەئەتلىرى تەقەززاسىدىن
كېلىپ چىققان ئىغۋاگەرچىلىك ئىدى. بۇ خۇددى
سۇلتان ئابدۇرىشىتخان مۇزۇرىدا قېددىرخان يار-
كەندىنىڭ ئابرويى ئۆسۈپ، سىياسىي مەۋقەسى مۇستەھكەملەنـ
گەنسېرى، سوپىي - ئىشانلار ئۆزىنىڭ سىياسىي ۋە ماددىي
مەنپەئەتلىرى تەھلىكىگە ئۇچرىغاندەك ھېس قىلىپ، دەھشەتـ
لىك ھەسرەت ئىچىدا كۆيگىنىچە «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ رەتلـ
نىشىگە قارشى چىقىش يولى بىلەن ئىغۋاگەرچىلىك قىلغىنىغا
ئوخشاشلا بىر ئىش.

ئەھلىيەتتە بولسا ئىسلام دىنى دۇنياغا كەلگەن چاغدىن
باشلاپلا، بىر مۇنچە دىنىي پائالىيەتلەر مۇزىكا بىلەن چەمبەر-
چاس باغلىنىپ كەتكەن، مەسىلەن، ئەزەن ۋە تەگبىر ئېيتىش،
قىرائەت قىلىش، مەۋلۇد ئوقۇش ۋە باشقىلار. رىۋايەت قىلىنـ
شىچە، مىلادى 622 - يىل ۋ - ئايىدا مۇھەممەت پەيغەمبەر
مەككىدىن ھىجرەت قىلىپ، مەدىنىگە بارغاندا، ئابۇ ئايۇپ
ئەنسارى دېگەن ساھابە يۇزدىن ئوشۇق ئۆسمۈر بالىلارغا
مەۋلۇد بېيىتلىرىنى گۇزەل بىر ئاھاڭدا ئوقۇتۇپ ئىستىقبالىغا
چىققان، پەيغەمبەر بۇنىڭدىن خۇشال بولغان.

سوپىي - ئىشانلارنىڭ زىكرى - تەلقىنى ياكى ھالقا ساما-
سىنىڭ ئۆزىمۇ بىر خىل مۇزىكىدىن ئىبارەت. مەلۇمكى، ھالقا
ساما بولغاندا، ئالدى بىلەن ئىشان ياكى خەلىپە باشلامچىلىقىدا
چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ خەتمە قىلىنىدۇ؛ ئاندىن ھاپىزلار ئەركىن
ئۇسۇلىق مۇقام شەكلىدە ھۆكمەت ئوقۇيدۇ؛ بۇ ئاياغلاشقاندىن
كېيىن، مۇقىم ئۇسۇلىق ھۆكمەت باشلىنىدۇ. ئاندىن ھەممەيلەن
رىتىملىق جەھىرە قىلىشىدۇ. بۇ چاغدا جەھرىنىڭ سۈرئىتى

ۋە ئۇدار تاكىتلىرى بارغانسېرى تېزلىشىپ ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، ھالقىسمان بولۇپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ھەربىرىگە كېلىپ، ساماغا چۈشىدۇ. ھالقا سامادا ئوقۇلىدىغان ھۆكمەتلەرنىڭ ئاھاڭلىرى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ، ھەتتا «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ئاھاڭلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. مۇزىكا لۇغىتى بويىچە تەھلىل قىلغاندا، بۇ ئاھاڭلار 2/4 لىك ياكى 3/4 ۋە 7/8 لىك ئۇدار سىستېمىسىغا چۈشىدۇ. مۇنداق ئاھاڭلار مۇكەممەل ۋە رېتىملىق بولۇپ، كىشىنى قاتتىق ھاياجانغا سالىدۇ. ساما شەكىلىنىڭ ئۆزى بولسا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئۇسۇللىرى تېپىغا كىرىدۇ.

باخشى (پېرىخۇن) لىقمۇ مۇزىكىلىق قىممىتى جەھەتتىن بىر خىل مۇزىكا سەنئىتى دېيىشكە بولىدۇ. باخشىلىق ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دىنىي ئېتىقادلىرىدىن بولغان شامان دىنىدىن قالغان خۇراپىي ئادەت. ئىسلامىيەتتىن كېيىن باخشىلار ئۇنىڭغا بەزى غەلىتە ئەرەبچە ياكى پارسچە ئىبارىلەرنى قوشۇپ چۈشىنىكسىز دۇئالارنى ئوقۇش بىلەن ئۇنى تېخىمۇ خۇراپىي دىنىي تۇسكە كىرگۈزۈۋالغان. ئەھلىيەتتە بولسا، باخشىلىق بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. بەلكى ئىسلام دىنىدا بۇ خىل ئىشلار بىدئەت دەپ مەنئى قىلىنغان. ئەمما، باخشىلار تۇغ باغلاپ، خەنجەر ئوينىتىپ، كېسەل «داۋالاش»قا كىرىشكەندە، يوغان داپلار بىلەن ناخشا ـ غەزەللەرنى ئوقۇيدۇ، ھەتتا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سەنەم، سەلقە قاتارلىق ئاھاڭلارنى تولۇق ئىجرا قىلىدۇ. دېمەك، باخشىلىقمۇ سۇنئىي ھالدا دىنىي تۇسكە كىرگۈزۈۋېلىنغان بىر خىل مۇزىكا پائالىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

ئالدىنقى بابلاردا ئىسلام ئېتىقادىدىكى مۇزىكىشۇناسلاردىن نامىلىرى زىكىر قىلىنغان زاتلار ئۆز دەۋرىنىڭ بۈيۈك مۇزىكا

پەرلىرى بولۇش بىلەن بىللە، ئەينى چاغدا تەقۋادار مۇسۇلمانلار ئىدى. ئۇلاردىن كېيىن ئۆتكەن نىزامى گەنجەۋى، شەيىخ سەئىدى، ئابدۇراخمان جامى، ئەبەيدۇللا لۇتفى، ئەلىشىر نەۋائىي كەبى گېنىئال ئەدىبلەرمۇ ئۆز ئېتىقادلىرى بويىچە تەقۋادار مۇسۇلمان بولۇش بىلەن بىللە ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسىغا چىققان ئۇلۇغ نامايەندىلەر ئىدى، ھالبۇكى، ئالدىنقىلارنىڭ تەقۋادارلىقى ئۇلارنىڭ مۇزىكا سەنئىتى ساھەسىدىكى پائالىيەتلىرىگە توسقۇن بولمىغىنىدەك، كېيىنكىلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىەت ساھەسىدىكى مۆجىزىلىك ئەھمىيەتلىرى ئۇلارنىڭ تەقۋادارلىقىغا دەخىل يەتكۈزگەن ئەمەس، ئەكسىچە، بۇ زاتلارنىڭ بەزىلىرى (مەسىلەن، جالالىددىن رومى) ھەتتا تەسەۋۋۇپچىلىققا مايىل بولۇشىغا قارىماي، مۇزىكا سەنئىتى بىلەن بىۋاسىتە شۇغۇللانغان. ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئۆزى سازەندە ھەم بەستاكار (كومپوزىتور) بولغانلىقى ئۈستىگە، «شائىر ئۆچۈن نەغمە ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ بىر قىسمى» دەپ، شائىرلارنى مۇزىكا بىلەن شۇغۇللىنىشقا دەۋەت قىلاتتى.

يېقىنقى ئۇيغۇر تارىخىنى ۋاراقلىساق، بىرمۇنچە ئۇچۇق پىكىرلىك دىنىي ئۆلىمالىرىمىزنىڭ ساز بىلەن شۇغۇللىنىشىغا (بەزىلەرنىڭ دۇتار، تەمبۇر، بەزىلىرىنىڭ غىجەك چالغانلىقىغا)، ھەتتا ھېيت - ئايەم كۈنلىرى ناغرا - سۇنايى بىلەن ئويناپلىدىغان ئاممىۋى ساما ئۇسسۇلىنى ئالدى بىلەن ئۆلىمالار دۇئا - تەگبىر ئوقۇپ، ئۆزى باشلاپ بېرىپ داۋاملاشتۇرغان مىسالىلارنى كۆپلەپ ئۇچرىتالايمىز. بۇ پاكىتلارمۇ ئىسلام دىنىنىڭ مۇزىكىغا قارشى ئەمەسلىكىنى، ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئۆتمۈشتە مەلۇم تۇرغۇنلۇقتا قېلىپ تەرەققىي قىلالماسلىقىغا ئىسلام ئەقىدىلىرى ئەمەس، بەلكى بىرمۇنچە

سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئاملالار قاتاردا بىر قىسىم مۇتەخەسسىپ كۆچمەنلەرنىڭ 1400 نەچچە يىل بۇرۇن ئوتتۇرىغا چىقىپ قالغان ھېلىقى «مەكرو» دېگەن پەتىۋانى ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن سۈيئىستېمال قىلغانلىقى سەۋەب بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

4

ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتىگە، جۈملىدىن «ئون ئىككى مۇقام» غا تەسىر كۆرسىتىشىگە كەلسەك، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن بۇ ئىككى خىل مۇزىكا مەدەنىيىتىنى تارىخىي تەرەققىيات جەريانى، مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى، بولۇپمۇ بۇ ئىككى خىل مۇزىكا مەدەنىيىتىدىكى مۇقام سەنئىتى قاتارلىق جەھەتلەردە سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئالدىنقى بابلاردا ئەرەب مۇزىكىسىنىڭ تارىخىغا دائىر بايان قىلىنغان پاكىتلاردىن شۇ نەرسە ئايانداركى، ئەرەب مۇزىكىسى مىلادى IV ئەسىرگىچە بولغان مەزگىللەردە قوشاق لارنى ئاددىي سازلار بىلەن ئورۇنداش، يەنى يەككە ئاۋاز سىستېمىسىدىكى ئىپتىدائىي ھالەتتە ئىدى. ئۇلاردا تېخى ھېچقانداق مۇزىكا نەزەرىيىسى بارلىققا كەلگەن ئەمەس. ھالبۇكى، بۇ مەزگىللەردە ھازىرقى شىنجاڭ ئاللىقاچان «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى» غا مۇناسىپ ھالغا يېتىپ ئۆز شۆھرىتىنى ئەتراپقا يېيىشقا باشلىغانىدى، بۇنىڭ ئېنىق نامايەندىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تەرىپىدىن بارلىققا كەلتۈرۈلگەن كۈسەن مەدەنىيىتى ۋە كۈسەن مۇزىكا سەنئىتى بولۇپ، كۈسەن مۇزىكا سەنئىتى مىلادى IV ئەسىردىن VII ئەسىرگىچە بولغان ئاردىلىقتا دۇنيانىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە ئېرىشكەنىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، جۈجىنباۋنىڭ «يىپەك يولىدىكى مۇزىكا مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىدىن بەزى مىسالالارنى نەقىل كەلتۈرۈش كۈپايە:

كۈسەن مۇزىكىسى دېگەندە، شىنجاڭنىڭ ھازىرقى كۇچا دىيارىدا تارالغان مۇزىكىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى

دەۋرىدىكى راھىب شۇەئرائىنىڭ بايانى بويىچە يېزىلغان «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدە غەربىكە قىلىنغان سایاھەت» دېگەن ئەسەردە كۈسەن مۇزىكىسى ھەققىدە سۆزلىنىپ، «يەللىك ۋە تارىلىق سازلارنى ئورۇندىش ماھىرلىقى بىلەن ھەرقايسى بەگلىكلەر ئارا داڭقى چىققان» دېيىلىدۇ. «شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تارىخى» دا ۋە «سۇيىنامە» دە كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ مىلادى IV ئەسىرلەردە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە (ھازىرقى ئىچكى ئۆلكە لەرگە) تارقىلىپ كىرگەنلىكى يېزىلغان، كۈسەن مۇزىكىسى باشلىنىش نەغمىسى، بايان نەغمىسى ۋە ئۇسسۇللۇق سەنەم نەغمىسىدىن تەركىب تاپىدۇ. روشەنكى ئۇ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى جەھەتتىن چوڭ نەغمە ئىدى. شەكىل جەھەتتىن «چوغ»، «ھاردۇق»، «شوخ» بولۇپ تۈزۈلگەن. «چوغ» ناخشىنا قارىتىلغان بولۇپ، مۇقامنىڭ «چوڭ نەغمىسى» نى بىلدۈرىدۇ، «ھاردۇق» بايان نەغمىسى بولۇپ، مۇقامنىڭ «داستانى» نى بىلدۈرىدۇ، «شوخ» ئۇسسۇللۇق سەنەم نەغمىسى بولۇپ، مۇقامنىڭ «مەشرەپسى» نى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، كۈسەن مۇزىكىسى مۇكەممەل كۈي شەكلى نەزەريىسىگە ئىگە بولۇپ، ئۇچ بۆلەكلىك يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن چوڭ نەغمە شەكلىنى ئالغانىدى. چالغۇ ئەسۋابلىرىمۇ 16 خىلغا يەتكەن. كۈسەن مۇزىكىسىدىكى «بەش تار» ھازىرقى ئۇيغۇر راۋابىغا تارىخىي مەنبە بولغان. كۈسەن مۇزىكىسىدا قوللىنىلغان نەي ھېلىمۇ قوللىنىلماقتا. كۈسەن تام سۈرەتلىرى يادىكارلىقىدا ساقلىنىپ قالغان داپنىڭ شەكلى ھازىرقى داپقا ئوخشايدۇ. كۈسەن مۇزىكىسىدىكى «بېلى» ھازىر ئۇيغۇرلار ئىشلىتىۋاتقان بالامانىنىڭ ئۆزى. ئۇيغۇر مۇزىكىسىدىكى مۇقام بىلەن كۈسەن مۇزىكىسى بىر-بىرىگە چەمبەرچاس باغلانغان ... مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا كۈسەن مۇزىكىسىنى مۇقام دېيىشكىمۇ بولىدۇ. لېكىن، مۇقام

نى كۆسەن مۇزىكىسىنىڭ دەل ئۆزى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. مۇزىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتىكى ئورتاقلىقتىن قارىغاندا، كۆسەن مۇزىكىسى مۇقامنى تارىخىي مەنبە بىلەن تەمىنلىدى. ئۇ مۇقامنىڭ ئۆسۈپ يېتىلگەن بۆشۈكى، شۇنداقلا مۇقامنىڭ پەيدا بولۇپ تەرەققىي قىلغان تۇنجى مەركەزلىك ماكانىدۇر.

مەسىرلىق ئەھمەت شەفىق ئەبۇ ئەۋۋاھىنىڭ «ئەرەب مۇزىكىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە: «ئەرەبلەر- دە مۇزىكىنى نوتىغا ئېلىش XIII ۋە XIV ئەسىرلەردە باشلانغان» دېيىلگەن. كۆسەن مۇزىكىسىغا كەلسەك، تاڭ دەۋرىدىلا (يەنى VII ئەسىردىلا) ئۇنىڭ نوتا كىتابلىرى بولغانىدى. كۆسەن مۇزىكىسىدىكى بايان نەغمىسى بىلەن ئۇسسۇللۇق نەغمە - كۈي- لەر ئىنستىرومېنتاللىق (يەنى چالغۇ ئەسۋابلىرى ياردىمى بىلەن ئورۇندىلىدىغان) مۇزىكا ئىدى. ئەرەب مۇزىكىسى X ئەسىر- نىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئاندىن پارس ۋە تۈركىلەرنىڭ ئەسىرى بىلەن ئىنستىرومېنتاللىق مۇزىكىلارغا ئېتىبار بېرىدىغان بولدى. بۇنىڭ كۆسەن مۇزىكىسىغا قارىغاندا، بىرنەچچە ئەسىر كېيىن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

بۇ پاكىتلار ئەرەب مۇزىكىسى تېخى ئىپتىدائىي قۇرۇلما باسقۇچىدا تۇرغان ئەسىرلەردە ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن يۇكسەك سەۋىيىگە يېتىپ (گەرچە ئۇ چاغ- لاردا تېخى «مۇقام» دېگەن سۆز قوللىنىلمىغان بولسىمۇ)، قۇرۇلما جەھەتتە مۇقام بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بۇ پاكىتلار يەنە ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتى بىلەن ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتسىدە زادى قايسىسىنىڭ قايسىسىغا بالدۇر ۋە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئېنىق- لاشقىمۇ يارىدەم بېرىدۇ. بۇ پاكىتلارغا قاراپ، ئۇيغۇر مۇزىكىسى ئەرەب مۇزىكىسىغا بالدۇر تەسىر كۆرسەتكەنىكەن دېگەن مەنتە-

قىي خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن. ئەمدى بۇ مەنتىقىي خۇلاسىنى دەللىلەر بىلەن ئىسپاتلاش ئۈچۈن يەنىلا تارىخىي پاكىتلارغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەرەب مۇزىكىسىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان باربۇد (يەنى پىپا) نىڭ ئەسلى ۋەتىنى ھازىرقى شىنجاڭ ئىكەنلىكى، مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇ يەردىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرىشكە باشلاپ، مىلادى IV ئەسىردە كۈسەن باربۇدىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە كەڭ تارقالغانلىقى، بۇ سازنىڭ VII ئەسىر ئىچىدە پارسلار ئارقىلىق ئەرەبلەرگە كىرگەنلىكى، پارسلارغا بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادىن بارغانلىقى ھەققىدە ماقالە مىزىنىڭ 2 - قىسمىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. گېرمانىيە ئالىمى كۇرت ساكسنىڭ تەكشۈرۈشىچە، «باربۇد» دېگەن سۆزنىڭ سانسكرىت تىلىدىكى baharbu سۆزىدىن كېلىپ چىققانلىقىمۇ ئەسكەرتىلگەن. مىلادىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىردە، ھىندىستاننىڭ يېزىق تىلى بولغان سانسكرىت تىلىنىڭ بۇددا دىنى ئارقىلىق ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا كىرگەنلىكى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا سانسكرىت تىلىدىكى سۆزلۈكلەرنىڭ خېلى كەڭ قوللىنىلغانلىقى (مەسىلەن، سارت، چېرىك، براخمان دېگەنگە ئوخشاشلار) نى ھېسابقا ئالغاندا، بۇ پاكىتمۇ «باربۇد» نىڭ ئەرەبلەرگە بىرىدىن كىرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

قوبۇز (ياكى قومۇز) ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى سازلىرىدىن بىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر رىۋايەتلىرىدىن «شاھزادە قالىيامقارا بىلەن پاپامقارا ھەققىدە رىۋايەت» تە: «شاھزادە قوبۇز چېلىشقا ناھايىتى ھېرىسمەن ئىدى» دېگەن بىر جۈملە بار، قەدىمكى رىۋايەتتە «قوبۇز» دېگەن سازنىڭ بارلىقى ئۇنىڭ قانچىلىك ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ھالبۇكى، بۇ ساز ئەرەبلەرگە IX ئەسىر

ده بىز تەرەپتىن بېرىپ تارقىلىشقا باشلىغاندى.

تاك دەۋرىدە جۇڭگوغا كەلگەن ئەرەبلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن) گە كېلىپ، ئۇيغۇر - ئوچاق لىق بولۇپ ئولتۇراقلاشقانلىرى بىرنەچچە مىڭغا يېتىدۇ. ئۇلار ھەر قېتىم «يىپەك يولى» نى كېزىپ، كۈسەندىن ئۆتمەي قالمايتتى (كۈسەندىن باشقا، سۇلى يەنى قەشقەر، ئىدىقۇت يەنى تۇرپاندىن ئۆتۈشمۇ چوقۇم ئىدى). شۇنداق ئىكەن، ئۇلارنىڭ كۈسەن (جۇملىدىن سۇلى، ئىدىقۇت) مۇزىكىسىنىڭ قۇرۇلمىسىنى، چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ۋە ئۇنى چېلىش ئۇسسۇللىرىنى ئەرەب دۇنياسىغا ئېلىپ كەتكەن بولۇشىمۇ مۇقەررەر.

قەشقەر ۋە بالاساغۇنىنى پايتەخت قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە بۇ سۇلالە تېررىتورىيەسىنىڭ غەربتە بۇخارا ۋە سەمەرقەندكىچە كېڭىيىپ بېرىشى ئەرەب مەدەنىيىتىنى، جۇملىدىن مۇزىكا - سەنئىتىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، جۇملىدىن مۇزىكا سەنئىتى بىلەن بىۋاستە ۋە كەڭ دائىرىدە ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. چۈنكى بۇ چاغلاردا ئەرەبلەر بۇ يەرلەرگە ئاللىقاچان كېلىپ بولغان ۋە بۇ يەرلەردىكى مەدەنىيەت بايلىقىدىن كەڭ كۇشادە بەھرىمەن بولماقتا ئىدى. قاراخانىلار دەۋرىدە، ئۇيغۇر مۇزىكىشۇناسى ئەبۇنەسىر فارابى ئەرەب تىلىدا يازغان «كىتاب ئەلمۇسىقى كەبىر» دېگەن ئەسەردە مۇزىكا نەزەرىيىسى چالغۇ ئەسۋابلار، ماسلاشقان ۋە ماسلاشمىغان ئىنىستروۋاللار (ئاردىلىقلار)، رېتىم، ئىجادىيەت قانۇنىيىتى قاتارلىق جەھەتلەردە مول نەزەرىيىۋى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇڭا، دوكتور دارمۇر ئۆزىنىڭ «ئەرەب مۇزىكىسىدىكى ئاۋاز تىزمىلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابىدا: «بىزنىڭ ئەرەب مۇزىكا

گامماسی (ئاۋازلار تەركىبىدىكى يېقىن تاۋۇشلار مەجمۇئىسى) توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىز ئەڭ ئاۋۋال ئەبۇ نەسىر فارابىدىن باشلاندى» دەپ يازغان.

ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ ئۇيغۇر مۇزىكىسىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى مىلادى X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشىدىن، يەنى ئىسلام دىنى بىلەن تەڭ ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭمۇ بىللە كىرىپ كېلىشىدىن باشلاندى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ئالدى بىلەن تىل ھادىسىسىدە ئىپادىلىنىشكە باشلىدى، يەنى ئەرەب تىلى بارا - بارا ئىلىم - پەن تىلىغا، پارس تىلى ئەدەبىيات - سەنئەت تىلىغا ئايلىنىشقا باشلاپ، ئەدەبىچە ۋە پارسچە سۆزلەر پەيدىنپەي تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى، ھەتتا قاراخانىلارنىڭ خانلىرىدىن باشلاپ (مەسىلەن، سۇتۇق بۇغراخان ئۆزىنىڭ ئابدۇلكېرىم دەپ ئەرەبچە ئات قويغاندەك) ھەر بىر مۇسۇلمان ئۆزىنىڭ ئەرەبچە ئىسىم قويىدىغان بولدى. ئۇيغۇر ئالىملىرىمۇ ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب ياكى پارس تىلىدا يېزىشقا كىرىشتى. شۇنداق شارائىتتا، بەزى چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەن كۈي-ئاھاڭلارغا ئەرەبچە ياكى پارسچە نام بېرىلىشى، ئەرەبچىدىن «مۇقام» سۆزىنىڭ كىرگەنلىكى نەتىجىسىدە، كېيىنچە «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ بەزىبىر نامىلىرىنىڭمۇ ئەرەبچە ياكى پارسچە ئاتىلىپ قالغانلىقى ھېچبىر ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس.

ئەمما، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ نامى ئەرەبچە ياكى پارسچە ئاتىلىپ قالماقلىق بىلەن ئۇنىڭ مىللىي ماھىيىتىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولغىنى يوق، يەنى ھەر بىر مىللەتنىڭ مۇزىكا سەنئىتى شۇ مىللەتنىڭ پىسخىك خاراكتېرى، تۇرمۇش ئادىتى، ئۆزى ياشىغان جۇغراپىيىلىك مۇھىت ۋە مىللىي ئەنئەنىسىنىڭ سىمۋولى بولغاچقا، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ نامى ئەرەبچە ياكى پارسچە ئاتىلىپ قالسىمۇ،

ماهىيەتنى ئۇيغۇرلارغا خاس مۇزىكىلىق خۇسۇسىيەتمۇ دېيىشكە ساقلاپ قالدى. بۇ خۇددى بىر ئۇيغۇر ئۇيغۇرچە ئەرمەچە ئىسىم قويۇپ، ئەرەبلەرگە ئوخشاش كىيىنۋالغان تەقدىردىمۇ، چىراي شەكلى، مىجەز ـ خۇلقى، ياشاش تەرزى ۋە ئىستېتىك زەۋقى جەھەتتىن ھامان ئۇيغۇرلىقىچە قالغىنىغا ئوخشاش بىر ئىش. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ھەممىسىنىڭلا ئەرەبچە ياكى پارسچە ئاتىلىپ كەتكىنى يوق. مەسىلەن، ئابدۇرىشىتخان زامانىسىدىن باشلاپ بىرقانچە قېتىم رەتلىنىپ قېلىپلاشتۇرۇلغان ۋە ھازىر ئورتاق ئۇيغۇر مۇقامى دەپ ئاتىلىۋاتقان «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ بەزىبىر ئايرىم ناملىرىنى ھىسابقا ئالمىغاندا، دولان مۇقاملىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرچە ئاتىلىدۇ. قۇمۇل «ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ پەقەت بىرىلا پارسچە «چارىگاھ» دەپ ئاتىلىدۇ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇيغۇرچە نامى بار.

ئەرەب مۇزىكىسىنىڭ يەنە بىر تەسىرى كۈي ـ ئاھاڭ شەكلىنىڭ «ئون ئىككىلىك» تەرتىپكە سېلىنغان ئەنئەنىنىڭ ئۇيغۇر مۇزىكىسىغىمۇ يېتىپ كىرگەنلىكى دېيىش مۇمكىن. بىراق، كۈي ـ ئاھاڭلارنى شەكىل جەھەتتىن ئون ئىككىگە بۆلۈش ئەرەبلەرنىڭ ئىجادىيىتى ئەمەس، بەلكى ئىبن سىنانىڭ تەشەببۇسى بىلەن مەيدانغا كەلگەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە، جۇ جېنباۋ ئەپەندىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئىبن سىنانىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتى ئۇيغۇرلار قۇرغان قاراخانىلار سۇلالىسىگە قاراشلىق بۇخارا بولغانلىقتىن، ئۇ قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ پۇقراسى ئىدى. ھەممىدىن مۇھىمى، مۇقاملارنىڭ كۈي ـ ئاھاڭ شەكىللىرى ئېتىبارى بىلەن پەقەت ئون ئىككى بولۇشى شەرت ئەمەس. مەلىكە ئاماننىساخان بىلەن قېدىرخان يارکەندى رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغان مۇقاملار ئون يەتتىگە يەتكەن. دېمەك، مۇقامغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، «ئون ئىككىلىك» سان مۇتلەق ئۆزگەرمەس مۇقەددەس

سان ئەمەس. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، پارسلارمۇ ئۆز مۇقامـ
لىرىنى رەتلەپ يەتتىگە مۇقاملاشتۇغان. ماراكەشتە مۇقامـلار
«نـوبا» دېگەن نام بىلەن ئون بىرگـە، لۇبنىدە توققۇزغا
يەتكۈزۈلگەن.

چالغۇ ئەسۋابلىرى جەھەتتە ئەرەب ـ ئىسلام مۇزىكا مەدەنـ
يىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان راۋاب، تەمبۇر، ساتار قاتارلىق بەزى
چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلغان. بۇنى ئەرەب
مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ بىر تەسىرى دېيىش مۇمكىن. ئەمما،
بۇ چالغۇ ئەسۋابلىرى ئەرەبلەرنىڭ مىللىي سازلىرى ئەمەس،
بەلكى پارسلارنىڭ ئىدى. مۇھىمى ئۇيغۇرلار بۇ سازلارنى
ئۆزگەرتىپ، قايتا ئىختىرا قىلدى. مەسىلەن، پارسلار بىلەن ئەرەبلەر
مەسلەپ ئىشلەتكەن راۋاب كامانچا بىلەن چېلىناتتى. قەدىر-
خان ئۇنىڭ ئورنىغا بەش تارلىق راۋابنى ئىختىرا قىلدى.
پارس ۋە ئەرەبلەر ئىشلەتكەن دەسلەپكى تەمبۇرنىڭ يۇزىگە
تېرە تارتىلغان بولۇپ، ئۇ ئۇچ تارلىق ئىدى، ئۇيغۇرلار ئۇنى
ياغاچقا ئۆزگەرتىپ، بەش تارلىق قىلىشى بىلەن هازىرقى
هالەتكە كەلتۈردى. يازما ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار
يەنە پارسلارنىڭ «سەيتارى» بىلەن هەمدىلارنىڭ «ساتارى»
دىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ، هازىرقى
ئۇيغۇر ساتارىنى ئىختىرا قىلغان. بۇ ئېيتقانلىرىمىز ئايرىم
مىساللاردىنلا ئىبارەت بولسىمۇ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇيغۇر
مۇقاملىرىنى رەتلەپ، قېلىپلاشتۇرۇپ، كۈي ـ ناھاڭلارنى شەكىل
لىرى بويىچە ئورلەرگە ئايرىپ، مۇئەييەن نام قويۇشتا،
چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ئۆزگەرتىپ ياساش ياكى يېڭىدىن ئىختىرا
قىلىشتا ئەرەب ـ پارس مۇزىكا مەدەنىيىتى بايلىقلىرىدىن

مەلۇم دەرىجىدە پايدىلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ،

يىغىپ ئېيتقاندا، كۈسەن (كۇچا)، سۇلې (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن)، ئىدىقۇت (تۇرپان)، ئېۋىرغۇل (قومۇل) مۇزىكا سەنئىتى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئۇ مىلادىنى IV ئەسىردىن باشلاپ «ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك» (خەنزۇ) مۇزىكىسىغا تەسىر كۆرسەتكەن باشلىغان ۋە «يىپەك يولى» نى بويلاپ غەربكە تارقىلىپ، VI-VII ئەسىرلەردىن باشلاپلا پارس ـ ئەرەب مۇزىكىسىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ چاغلاردا، ئەرەب مۇزىكىسى تېخى ئىپتىدائىي تەرەققىيات باسقۇچىدا ئىدى. ئىسلام دىنى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا كىرگەندىن كېيىن، ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتىمۇ بۇ رايونغا كىرىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، مەيلى مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش نۇقتىسىدىن بولسۇن ۋە مەيلى مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى كونكرېت ئەھۋالىلار نۇقتىسىدىن بولسۇن، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ تەرەققىياتىغا ئەرەب ـ پارس (كېيىنچە ئېيتقاندا ئەرەب ـ ئىسلام) مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىمۇ بىر تارىخىي پاكىت. شۇڭا، «ئون ئىككى مۇقام» ئەرەب ـ پارس مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى دېگەن قاراش ئىنتايىن خاتا بولغىنىدەك، ئەرەب ـ پارس مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى ئىنكار قىلىش ھۇ ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس.

قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي مەنبەسى ۋە بەزى ئۆزگىچىلىكلىرى*

1

ئارخېئولوگىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسى ھازىرقى شىنجاڭ زېمىنىنىڭ (جۈملىدىن، ئۇنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى قۇمۇل دېيارىنىڭ) ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، شۇ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، بۇ زېمىندا ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ بىر قەدەر بالدۇر باشلانغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئولۇپمۇ، چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن)دىن شەرقىي رىم ۋە يېقىن شەرققىچە سوزۇلغان قەدىمكى «يىپەك يولى»نىڭ مۇشۇ زېمىنىدىن ئۆتكەنلىكى، ئۇچ بۇيۇك مەدەنىيەت (يەنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، ھىندى، يۇنان ـ ھېسۇپېۋتامىيە مەدەنىيەتلىرى)، ئۇچ بۇيۇك دىن (بۇددا، خرىستىئان، ئىسلام دىنلىرى)، ئۇچ بۇيۇك تىل (ئالتاي ـ ئۇرال، ھىند ـ ياۋروپا ۋە خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىللىرى) سىستېمىسىنىڭ مۇشۇ يەردە بىر ـ بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، بىر ـ بىرىگە ئۆتۈشكەنلىكى نەتىجىسىدە، بۇ زېمىن دۇنيانىڭ ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغانىدى... ماددىي مەدەنىيەتنىڭ ئىنكاسى بولغان مەنۋى مەدەنىيەتمۇ راۋاج تېپىپ، كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق سەۋىيىگە ئېرىشكەنىدى. ئەنە شۇ مەنۋى مەدەنىيەتنىڭ پارلاق نەمۇنىلىرىنىڭ بىرى ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن يارىتىلغان باي ۋە جىلۋىدار مۇزىكا مەدەنىيىتىدۇر.

تارىخىي ماتېرىيالالار شۇنىڭدىن دالالەت بېرىدۇكى، مىلا-

---

* بۇ ماقالە 1993 ـ يىلى «قۇمۇل مۇقامى» ناملىق كىتابقا كىرىش سۆز سۈپىتىدە يېزىلغان.

دی I ئەسىردىن بۇرۇنلا ھازىرقى شىنجاڭ زېمىنىدا سۇلى (قەشقەر)، ئودۇن (خوتەن)، كۇسەن (كۇچا)، ئىدىقۇت (تۇرپان)، ئېۋرۇل (قۇمۇل) نەغمىسى دەپ ئاتالغان مۇزىكا سەنئىتى مەيدانغا كېلىپ، ھەتتا ئەتراپتا تەسىر كۈرسىتىشكە باشلىغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىردە باربۇد (پىپا) نىڭ ھازىرقى شىنجاڭدىن شەرقتە ئىچكى ئۆلكىلەرگە، غەربتە پارس ۋە ئەرەبلەرگە تارقالغانلىقى، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان لى يەننىيەننىڭ ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئىشلىگەن «مۇقدۇر» نەغمىسى ئاساسىدا 28 كۈي ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۇنى ھەربىي ئوركېستىرغا سەپلىگەنلىكى، مىلادى VI ئەسىردە كۇسەنلىك مۇزىكا پىرى سۇجۇپنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ كۇسەن نەغمىسىنى ۋە ئۇنىڭ نەزەرىيىسىنى كەڭ تارقاتقانلىقى، تاڭ دەۋرىدە ياشىغان گاۋشى، سىڭ سىنى، ۋۇيۇەن، بەي جۇيىي، ۋاڭ جىيەن، لى دۇەن قاتارلىق بىرمۇنچە شائىرلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرى تەرىپىدىن يارىتىلغان ناخشا ـ ئۇسسۇللار ھەققىدە يازغان مەدھىيىلىرى بۇنىڭ دەلىلىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھازىرقى شىنجاڭ زېمىنىنىڭ قەدىم زامانلاردىن تارتىپلا «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى» دەپ ئاتالغانلىقى ھەرگىز تاسادىپىي ھال ئەمەس. دەرۋەقە، ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قان ـ قېنىغا سىڭىپ كەتكەن ۋە ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان ئاتا مىراس ئەنئەنىسى بولۇپ، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق بۆشۈككە تېڭىلغان كۈندىن باشلاپلا ئانىسىنىڭ ئەللەي كۈيىنى ئاڭلاشقا باشلايدۇ، ئۇ تاكى ئالەمدىن ئۆتكەنگە قەدەر ناخشا ـ ئۇسسۇل دۇنياسى ئىچىدە ياشايدۇ. ئۇيغۇرنىڭ شاد ـ خۇراملىقىمۇ ناخشا، غەم ـ قايغۇ ـ سىمۇ ناخشا، ئارزۇ، ئارمانىمۇ ناخشا، سۆيگۈ ـ مۇھەببىتىمۇ ناخشا، غەزەپ ـ نەپرىتىمۇ ناخشا بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان

ئۇيغۇر كىشىلىرىدىن ناخشا ئېيتالمايدىغىنى، ئۇسسۇل ئويناپالمايدىغىنى بولمايدۇ. بۇنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى دېيىش مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئەلنەغمىسى تۈپ ماھىيىتىدىن كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجادى، ھەتتا شۇنداق ھاللار بولىدۇكى، مەلۇم ناخشا كۈي ياكى تېكستلەرنى ئىجاد قىلغان خەلق قوشاقچىلىرى بىلەن كومپوزىتورلارنىڭ نامىلىرىمۇ مەلۇم زامانىدىن كېيىن ئۇنتۇلۇپ كېتىپ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى خەلق ئىجادىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. شۇ نۇقتىدىن نەسىپي قىلىپ ئېيتقاندا، ئات ـ جۇنى مەلۇم بولغان قوشاقچى، بەستىكار ۋە رەققاسلارنىڭ ئەسەرلىرى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجادىغا تامچە ـ تامچە بولۇپ قوشۇلۇپ پۈتۈن بىر ئۇيغۇر ئەلنەغمىسى دېگىزىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن.

مىلادى XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان مۇزىكا پىرلىرى قېدىرخان يارکەندى بىلەن مەلىكە ئاماننىساخان ئەنە شۇ بىپايان سەنئەت دېگىزىغا خۇددى جاسارەتلىك غەۋۋاسلاردەك شۇڭغۇپ كىرىپ، ئۇنىڭدىن بىباھا دۇررى ـ گۆھەرلەرنى تېپىپ چىقىپ، ئۇلارنى مۇزىكا ئىلمىنىڭ قانۇنىيەتلىرى بويىچە رەتلەپ مۇئەييەن بىر سىستېمىغا سالدى ۋە ئۇلارنى يۇرۇشلەشكەن ئون ئىككى چوڭ بۆلەككە ئايرىپ ھەر بىرىنى بىر «مۇقام» دەپ ئاتىدى. شۇنداق قىلىپ، ھازىرقى كلاسسىك ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى شەكىللەندى.

2

«مۇقام» ـ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، بىرىنچىدىن، ئورۇن، مەرتىۋە، دەرىجە؛ ئىككىنچىدىن، كۈي ئاھاڭ ياكى ناخشا دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ. مۇزىكا ئىلمىدە بۇ سۆزنىڭ ئەنە شۇ ئىككىنچى مەنىسى ئىشلىتىلىپ، مۇئەييەن بىر سىستېمىغا چۈشۈرۈلگەن ۋە يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن چوڭ ھەجىملىك نەغمىلەر

«مۇقام» دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان-دىن كېيىن، ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭمۇ تەسىرىگە ئۇچرىدى. بۇ، ئالدى بىلەن تىل ھادىسىسىدە ئىپادىلەندى. ئىلىم-پەن ۋە ئەدەبىيات ساھەلىرىدىكىگە ئوخشاشلا، مۇزىكا سەنئىتىدىمۇ ئەرەب-پارس سۆزلىرى كۆپلەپ ئىستېمال قىلىنىدىغان بولدى. ھەتتا كىشىلەرنىڭ ئىسىملىرىمۇ ئەرەبچە قويۇلىدىغان ھالەتكە يەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇستاز قېدىرخان يارکەندى بىلەن مەلىكە ئامانىنساخاننىڭ ئۇيغۇر ئەلنەغمىلىرىنى «مۇقام» دەپ ئاتىشى ۋە ھەر مۇقامغا ئەرەبچە ياكى پارسچە سۆزلەر بىلەن نام بېرىشى ھەيران قالارلىق ھادىسە ئەمەس. شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش لازىمكى، قېدىرخان يارکەندىدىن تاكى يېقىنقىي زامانلارغىچە ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامنىڭ ھەممە نامىلىرى ئەرەبچە ياكى پارسچە دېيىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، شۇنىڭ جائىدىكى ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ يېقىنقى بىر نەچچەيىللىق تەتقىقاتى نەتىجىسىدە ئون ئىككى مۇقام نامىلىرىنىڭ ھەممىسىلا ئەرەبچە ياكى پارسچە ئەمەس، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەردىن ئېلىنغانلىقى مۇئەييەنلەشتى. بۇ پاكىتلار ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتىگە «مۇقام» دېگەن ئەرەبچە سۆزنىڭ كىرىپ قېلىشى ياكى مەلۇم بىر زامان ھەر بىر مۇقامغا ئەرەبچە ياكى پارسچە ناملار تاماغىسىنىڭ بېسىلىپ قېلىشىغا قاراپلا «ئون ئىككى مۇقام» ئۇيغۇرلارغا ئەرەبلەر ياكى پارسلاردىن كەلگەن دېگەن گەپلەرنىڭ نەقەدەر ئورۇنسىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. دەرۋەقە، بىر ئۇيغۇر ئۆزىگە ئەرەبچە ئىسىم قويۇپ، ھەتتا ئەرەبچە سۆزلەپ، ئەرەبچە كىيىنىۋالغان تەقدىردىمۇ ھەرگىز ئەرەب بولۇپ قالمايدۇ. چۈنكى ئۇ مىللىي پىسخىكىسى (مىجەز-خۇلقى) ياشاش ئۇسۇلى، پىكىر قىلىش پەرزى بىلەن يەنىلا ئۇيغۇردۇر.

ھەممدىن مۇھىمى قېدىرخان يەركەندى بىلەن مەلىكە ئامانـ
نىساخان ئون ئىككى مۇقامنى ئەرەب ـ پارس زېمىنىدا ياشىغۇچى
خەلقلەرنىڭ مۇزىكا بايلىقىدىن ئەمەس، دەل ئۆزلىرى ياشاپ
تۇرغان زېمىن ـ تېيانشان تاغلىرىنىڭ ئەتراپىدىن، يەكەن دەريا
ۋادىسى (دولان يېزىلىرى)، تارىم ئويمانلىقى، تۇرپان ۋە قۇـ
مۇل بوستانلىقى، قىسقىسى ئۇيغۇرلار ياشىغان كەڭ زېمىنىدىن
قېدىرىپ تاپتى ۋە ئۇيغۇر مىللىي پەسخىكىسى، تەپەككۇر ئۇـ
سۇلى، ياشاش ۋە سۆزلەش تەرزى بويىچە رەتلەپ سىستېمىغا
سالدى، ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ بۇ بايلىقنى تېپىشىغا يۈزلىرىدا
بايان قىلىنغان سۇلى (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن)، كۈسەن
(كۇچا)، ئىددىقۇت(تۇرپان)، ئېۋىرغۇل(قۇمۇل) نەغمىلىرى تارىخىي
مەنبە بولدى. چۈنكى، ئۇلار رەتلىگەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئون
ئىككى مۇقامى ئەنە شۇ قەدىمكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ياراتقان
مۇزىكا سەنئىتىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجىدۇر.

3

ھازىرقى قۇمۇل مۇقاملىرىمۇ قەدىمكى ئېۋىرغۇل نەغمىسـ
نىڭ داۋامى ۋە مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتىكى راۋاجىدۇر.
ئېۋىرغول — قۇمۇل دىيارىنىڭ قەدىمكى جۇغراپىيىلىك
نامى بولۇپ، XIئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشـ
قەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە
ئىزاھلىنىشىچە، «ئېۋىر» ئۇزۇنچاق ياكى ئۇچلۇق دېگەن ئۇقۇمـ
نى بىلدۈرىدىكەن. دەرۋەقە، قۇمۇلنىڭ شىمالىي قىسمىدىن باشـ
لىنىپ، بۇغاز رايونى ئەتراپىدا ئاياغلىشىدىغان غولغا نەزەر
سالساق ئۇنىڭ ئۇزۇنچاق ياكى ئۇچلۇق شەكىلدە ئىكەنلىكىنى
كۆرىمىز. شۇنىڭدىن «ئېۋىرغۇل» دېگەن نام كېلىپ چىققان
بولسا كېرەك. خەنزۇ تىلىدىكى «يەۋۇلۇ» دېگەن سۆز «ئېۋىرـ
غول»نىڭ تىرانسكرىپسىيىسى (ئاھاڭ ئىزاھى) بولۇپ، شەرقىي

خەن سۇلالىسى (مىلادى I ئەسىرىنىڭ 70 - يىللىرى) دىن باشلاپلا يازما ھۇججەتلەرگە كىرگۈزگەن.

ئېۋىرغولدا مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردىلا شەھەر بىنا بولۇشقا باشلاپ، دەسلەپ «كۇنمۇلى»دەپ ئاتالغان. 'دغەربىي يۇرتنىڭ جۇغرافىيىلىك يەر نامىلىرى» دېگەن كىتابتا ئىزاھ لىنىشىچە ھازىرقى قارا دۆۋە (توغرىسى قارا تۆپە)دە دەسلەپ بىنا بولغان شەھەر «قارامىل» دەپ ئاتالغان. «قارامىل» — يەرـ راقنى كۆزىتىدىغان تۆپىلىك، دۆڭ ياكى ئېگىزلىك دېگەن مەـ نىلەردە ئىشلەن. XI ئەسىردىن باشلاپ «قارامىل» سۆزى «قامىل» دەپ كېيىنچە «قامۇل» ۋە ئاخىرىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىسى بويىچە «قۇمۇل» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولغان. خەنزۇ تىلىدىكى «خامى» (哈密) دېگەن سۆزمۇ ئەنە شۇ «قارامىل» (哈勒密勒) نىڭ قىسقارتىلىپ يېزـ لىشى ئىكەن.

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئېۋىرغۇل نەغمىسى سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرى، يەنى مىلادى V، VI ئەسىرلەردىن باشلاپ، ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقىلىشقا ۋە كۈسەن نەغمىسى بىلەن بىر قاتاردا خان ئوردىلىرىدىن تارتىپ جامائەت سورۇنـ لىرىدا قىزغىن ئالقىش ۋە چوڭقۇر ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇشقا باشلىغان. بولۇپمۇ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادى VI، VII ئەسىرلەر) شەرقتە چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن)، غەربتە ئەرەب خەلىپىلىرىنىڭ پايتەختى باغدات دۇنيانىڭ ئىككى چوڭ مەدە- نىيەت سەنئەت مەركىزىگە ئايلانغانىدى. خان ۋە خەلىپىلەرنىڭ مۇھتەشەم (ھەشەمەتلىك) ساراي - ئوردىلىرىدا دۇنيانىڭ ھەرـ قايسى جايلىرىدىن كەلگەن ئاتاقلىق مۇغەننى (نەغمە ۋە ناخـ شا ئۇستىلىرى ھەم رەققاسلار ئۇسسۇل ماھىرلىرى) بەس - بەستە ماھارەت كۆرسىتەتتى. يازما ھۆججەتلەردە خاتىرىلىنىشىچە، مىلاـ

دی VI ئەسىردە كۈسەنىڭ مۇزىكا پىرى سۇجۇپ چاڭئەنگە بېرىپ ماھارەت كۆرسەتكەندىكى، مىلادى VI ئەسىردە شاش (ھازىرقى تاشكەنت)، بۇخارا، سەمەرقەند، كۈشانىيە ئەللىرىدىنمۇ چاڭئەنگە مۇزىكا ماھىرلىرى كېلىپ ماھارەت كۆرسەتكەن، شۇلارنىڭ بىرى سەمەرقەندلىك قۇتلۇق دېگەن مەشھۇر مۇغەنىي ئىدى. بىراق، شۇنداق سورۇنلاردا يەنىلا كۈسەن نەغمىسى بىلەن ئېۋرغول نەغمىسى ئالاھىدە ھۆرمەت ۋە ئىكرامغا سازاۋەر ئىدى.

بۇ چاغلاردا ئۇيغۇرغول نەغمىسى ئاللىقاچان يۇرۇشلەشكەن چوڭ ھەجىملىك نەغمە سىستېمىسىغا يۈكسىلىپ، ئۇيغۇرغول چوڭ نەغمىسى (يىجۇ داچۇي) دېگەن نام بىلەن شەرقتە خەنزۇ مۇزىكا سەنئىتىگە، غەربتە قۇجۇ نەغمىسىگە تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئېۋرغول نەغمىسىمۇ كۈسەن نەغمىسىگە ئوخشاشلا مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغان.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن ئېۋرغول نەغمىسىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەمەس، سەۋبىيە جەھەتتىمۇ يۇقىرى دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى ۋە شۇ زامانىدىكى خەنزۇ مۇزىكا سەنئىتىگە خېلى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

4

ھازىرقى قۇمۇل مۇقاملىرى ئەنە شۇ ئېۋرغول نەغمىسىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى سۈپىتىدە ئۇزۇن بىر تارىخىي دەۋرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، داۋاملىق تەرەققىي قىلىپ، بۈگۈنكى ھالەتكە يەتتى. بىر قىسىم مۇقامشۇناسلار قۇمۇل مۇقاملىرىنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى دەپ ھېسابلايدۇ. دەرۋەقە، قۇمۇل مۇقاملىرى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى

مۇقامى ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن ئورتاقلىقلار مەۋجۇت. ئەمما، قۇ-
مۇل مۇقاملىرى، جۈملىدىن باشقا يۇرتلاردىكى يەرلىك مۇقام-
لارنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامى بىلەن مۇناسىۋىتى
مەسىلىسى ئايرىم تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك بىر تېما. قۇمۇل
مۇقاملىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى.

بىرىنچى، قەدىمىلىك، ھازىرقى قۇمۇل مۇقاملىرى قەدىم-
كى ئېۋىرغول نەغمىسىنىڭ بىۋاستە داۋامى ۋە راۋاجى بول-
غانلىقى ئۈنىڭ قەدىمىيلىكىنى بەلگىلەيدۇ. بۇ ھەقتە بىرمۇنچە
تارىخىي پاكىتلار بايان قىلىندى.

ئىككىنچى، قۇمۇل مۇقاملىرى مۇزىكا تۈزۈلمىسى ۋە ئو-
رۇندىلىشى جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكى بىلەن باشقا جايلاردىكى
مۇقاملاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. مۇقامشۇناسلارنىڭ تەتقىقاتىغا
قارىغاندا، قۇمۇل مۇقاملىرى ئون ئىككى باش مۇقام، 19 نەغمە
(ياكى شۆبە)، 258 خىل ئاھاڭ (ناخشا)دىن ئىبارەت بولۇپ، ھەر
بىر يۇرۇش مۇقامنىڭ ئۆزى مۇقام (ياكى مۇقەددىمە)، ناخشا
ۋە ئۇسسۇللۇق ناخشىلاردىن تەركىب تاپىدۇ. يالغۇز كىشىلىك غىجەك
بىلەن باشلىنىدىغان مۇقام (مۇقەددىمە) ئۇزۇنغا سوزۇلماي پە-
قەت ئىككى ياكى ئۈچ كۈپلېت تېكىست بىلەنلا ئاياغلىشىپ،
باشقا سازلارنىڭ تەڭكەشلىكىدە ناخشا باشلىنىدۇ، ئۇسسۇللۇق
ناخشىلار باشلانغان ھامان ئۇسسۇل ئويناشلىدۇ. مۇقاملارنىڭ
مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۇسسۇللۇق ناخشا بولۇپ، ھەممە مۇقامنىڭ
ئىچىدە سەنەم، مەشرەپ نەغمىلىرى بولىدۇ. بەزى مۇقاملارنىڭ
ئورۇندىلىشى مەشرەپ شەكلى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ. قۇمۇل
مۇقاملىرىدا تەزە، نۇسخە، سەلقە، جۇلا، مەرغۇل قاتارلىق شە-
كىل ۋە تەركىبلەر بولمايدۇ.

ئۈچىنچى، قۇمۇل مۇقاملىرىدا ئېيتىلىدىغان ناخشا تېكىس-
تلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى مەنبە
قىلغان، ھەتتا مۇقام ياكى مۇقەددىمە نەغمىلىرىمۇ شۇنداق،

يەنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامىدىكىمكە ئوخشاش ھەر بىر مۇقامنى مۇئەييەن بىر كلاسسىك شائىرنىڭ مەلۇم غەزىلىنى تولۇق ئېيتىش بىلەن باشلاش شەرت قىلىنمايدۇ. مەلۇم بىر كلاسسىك شائىرنىڭ غەزىلىنى ئېيتىشقا تېخرا كەلگەن تەقدىر- دىمۇ، شۇ غەزەلنىڭ خەلق قوشاقلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەن ياكى خەلققە چۈشىنىشلىك بولغان قىسمەن مىسرالىرىلا ئېيتىلىدۇ. بۇ ھال قۇمۇل مۇقاملىرى تېكىستلىرىنىڭ ئاممىباب بولۇشىغا زېمىن يارىتىپ بەرگەن.

تۆتىنچى، قۇمۇل مۇقاملىرىغا مەنبە بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەزمۇنىنىڭ بايلىقى، شەكىل ۋە تۈرلىرىنىڭ خىللىقى، ئاھاڭلىرىنىڭ مۇكىلۈق يېقىملىقلىقى، تىلىنىڭ چۈچۈك ۋە خەلققە يېقىنلىقى، سان جەھەتتىمۇ كۆپ بولۇشلۇقى بىلەن الاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قۇ- مۇل دىيارىدا تېپىلانغان خەلق قوشاقلىرى (جۈملىدىن قەھرە- مانلىق داستانلىرى) تەخمىنەن 10 مىڭ كۆپلىپت، يەنى 40 مىڭ مىسرادىن ئۇشۇق ئىكەن. بۇ قوشاقلارنىڭ بىر قىسمى پۈ- تۈن ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا ئورتاق بولسىمۇ، خېلى كۆپ قىسمى قۇمۇل دىيارىنىڭ ئۆزىدە بارلىققا كەلگەن. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ياچىبەگە، ئۆمەر باتۇر، ئىسلام بېگىم، زىنداندىكى تۇختاخۇن، تۆمۇر خەلپە، غوجىنىياز ھاجى قاتارلىق خەلق قەھرىمانلىرى- نىڭ سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان ئېپىك داستانلار، ئايسە- خان، سادىر پالۋان، قاسىم پالۋان قاتارلىق قەھرىمان شەخ- سلەر ھەققىدىكى قوشاقلار خېلى سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ.

بەشىنچى، قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ ناملىرىمۇ ئۆزگىچە، يەنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ناملىرى ئاساسىدا بىرمۇنچە مۇقاملارغا يەرلىك ناملار بېرىلگەن. ھەتتا كۆپ ھاللاردا مۇ- قاملارِ شۇ يەرلىك ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: چوڭدۇر

مۇقامى، ئۇلۇغدۇر مۇقامى. مۇستەزات ياكى يالغۇز تۇيۇن مۇ-
قامى، خۇپتى مۇقامى دېگەنگە ئوخشاش مۇقىم ناملاردىن باشقا
ئادەتتە چەبىيات مۇقامى - «جانىكەم»، مۇشاۋردك مۇقامى - «دەردىڭ-
گە داۋا»، ئۆزھال مۇقامى - «دەردىلىۋا»، ئىراق مۇقامى «چوك
دەردىك يامان»، دۇگا مۇقامى - «كىچىك دەردىك يامان»، راك مۇ-
قامى - «سايراك بۇلبۇلۇم» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئالتىنچى، ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۇچۇن ئورتاق بولغان
بىر خۇسۇسىيەت، يەنى مۇقاملارنىك خەلق روھى، خەلق
پىسخىكىسى، مىجەز - خۇلقى، ئەدەب - ئەردەم (پەزىلەت)
ئاساسلىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ، يۇغۇرۇلۇپ كېتىدىغان
خۇسۇسىيىتى قۇمۇل مۇقاملىرىدا روشەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ،
ئاساسەن مۇقام كۇيلىرىنىك بەزىدە مۇكلۇق، ئەۋرىشىم،
مۇلايىم ۋە سىلىقلىقىدا، بەزىدە قايناق. تاشقىنلىق ئەزىم
دەريادەك دولقۇنلىنىپ، كىشى قەلبىنى قاتتىق ھاياجانغا سالە-
دىغانلىقىدا نامايان بولىدۇ. ئادەتتە بىر غىجەك، بىر - ئىككى
داپ بىلەنلا ئورۇندىلىدىغان مۇقام كۇيلىرىنىڭمۇ كىشى قەلبىگە
چوڭقۇر ئېستېتىك زوق بېغىشلاش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكى
شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، قۇمۇل مۇقاملىرى
تېخى تولۇق قېزىپ رەتلەش، قايتا ئىشلەش، تولۇقلاش
ۋە ئىسلاھ قىلىش باسقۇچىنى بېشىدىن تولۇق ئۆتكۈزمىدى.
ئۇنىڭدا مەلۇم دەرىجىدە ئىپتىدائىيلىق ئاملىلىرى مەۋجۇت.
ياشانغان ئەلنەغمىچىلەرنىك ئېيتىشچە، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى
ئەسلىدە 72 شۆبە، 360 ئاھاڭدىن تەركىب تاپقانىكەن. ئەپسۇسكى
ھازىر ئازانلا 258 ياكى 270 ئاھاڭ ساقلىنىپ قالغان. دېمەك
قېزىش، قۇتقۇزۇش، رەتلەش ۋە تولۇقلاش جەھەتلىرىدە
تىرىشچانلىق كۆرسىتىلسە، بۇ قىممەتلىك مىللىي مىراسىمىز
تېخىمۇ بېيىغان بولاتتى.

توشۇمچە:

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەسەرلىرى كاتالوگى

1. مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان ئىلمىي ماقالىلەر

1. «ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1980 ـ يىل 8 ـ، 7 ـ سانلىرى).

2. «ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ رۇبائىي ژانرى توغرىسىدا» (يەنە شۇ ژۇرنالنىڭ 1981 ـ يىل ئاۋغۇست سانى؛ «مىللەتلەر ئەدەبىياتى ژۇرنىلى» بېيجىڭ 1981 ـ يىل 4 ـ سان).

3. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ھەققىدە بەزى مۇلاھىزىلەر» («شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» ژورنىلى 1981 ـ يىل 1 ـ سانى).

4. «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1982 ـ يىل 2 ـ سانى).

5. «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىرى ـ يۈسۈپ خاس ھاجىپ» («شىنجاڭ داشۆ» ئىلمىي ژۇرنىلى 1982 ـ يىل 3 ـ سانى).

6. «ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى پارلاق نامايەندە ـ ‹قۇتادغۇبىلىك›» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1982 ـ يىل 11 ـ ئاي)

7. «‹قۇتادغۇبىلىك› نىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئورنى» («تارىم» ژۇرنىلى 1984 ـ يىل ئاۋغۇست سانى).

8. «‹قۇتادغۇبىلىك› تەتقىقاتى» (بېيجىڭ «مىللەتلەر

ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1983 يىل فېۋرال).
9. «تاتار ئەدەبىياتى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە تەسىرى مەسىلىسى» («شىنجاڭ دۇشۇ» ئىلمىي ژۇرنىلى 1986 - يىل 2 - سانى).
10. «چاغاتاي ئەدەبىياتى ۋە تارىخ ۋەزنى» (شىنجاڭ قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. 1986 - يىل).
11. «‹12 مۇقام› نىڭ تارىخىي مەنبەسى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئىلمىي جەمئىيەتلىرى بىرلەشمىسى ژۇرنىلى 1989 - يىل سېنتەبىر سانى).
12. «مىللىي ئەنئەنە ۋە مىللەت تەرەققىياتى» («شىنجاڭ گېزىتى» ئۇيغۇر، خەنزۇ تىلىدا 1988 - يىل 9 - ماي سانى).
13. «يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1986 - يىل ئاۋغۇست، ئۆكتەبىر سانلىرى).
14. «‹قۇتادغۇبىلىك› تە ئىنسانىنىڭ مەنىۋى كامالەت تېمىسى» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژورنىلى 1989 - يىل نويابر سانى).
15. «‹قۇتادغۇبىلىك› تە بايان قىلىنغان ھەربىي ئىلىم نۇقتىئىنەزەرلىرى» («جەڭ غەلىبىسى» گېزىتىنىڭ 1985 - يىل 30 - ماي سانى).
16. «‹تۈركىي تىللار دىۋانى› ۋە ئۇنىڭ مۇئەللىپى توغرىسىدا» (خەنزۇچە، ئىنگلىزچە «شىنجاڭ رەسىملىك ژۇرنىلى 85 - يىل 1 - سان).
17. «يىپەك يولىدىكى ناخشا ئاۋازى» (1990 - يىل،

ئاۋغۇست، ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن «يىپەك يولى» خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۈچۈن يېزىلغان. «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1990 - يىل ئاخىرىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان).

18. «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىجادىيىتىنىڭ بەدىئىي ۋە ئىجتىمائىي قىممىتى توغرىسىدا» («تارىم» ژۇرنىلى).

19. «‹12 مۇقام› غا دائىر بەزى مەسىلىلەر ھەققىدە مۇھاكىمە» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنال 1992 - يىل فېۋرال سانى).

20. «رۇبائىي ۋە ئۇنىڭ كلاسسىك نەمۇنىلىرى» («قەشقەر ئەدەبىياتى» 1993 - يىل مارت سانى).

21. «‹قۇتادغۇبىلىك› نىڭ شېئىرىي قىممىتى توغرىسىدا» (1993 - يىل 19 - ئۆكتەبىردىن 23 - ئۆكتەبىرگىچە بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن «قۇتادغۇبىلىك» بويىچە خەلقئارالىق مۇھاكىمە يىغىنى ماقالىسى، «تارىم» ژۇرنىلى 1993 - يىل 9 - سانىدا بېسىلغان).

22. «قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ بەزى ئۆزگىچىلىكلىرى» (1993 - يىل 25 - سېنتەبىردىن 29 - سېنتەبىرگىچە قۇمۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن «قۇمۇل مۇقاملىرى مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇلغان ۋە «قۇمۇل مۇقاملىرى» ناملىق كىتابقا يېزىلغان كىرىش سۆز، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىل 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان).

23. «مىللەت ساپاسى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت» («تەكرىتاغ» ژۇرنىلى 1994 - يىل 4 - سانى).

24. «ئۇيغۇر مىللىي تېياتىرچىلىقىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى» (1943 - يىل ئۆكتەبىر، «شىنجاڭ گېزىتى» گە بېسىلغان).

25. «نەۋائى چىغىرىنى بويلاپ» (1947 - يىل دېكابىر، «ئەدەبىيات» گېزىتىدە بېسىلغان)

26. «خەنزۇ تىلىدىكى پېئىللارنى توغرا تەرجىمە قىلىش مەسىلىسى» («تەرجىمە نەزەريىسى ۋە ئەمەلىيىتى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. 1957 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى).

I ئىلمىي لېكسىيىلەر

1. «ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى توغرىسىدا» (1979 - يىل ئاۋغۇست، شىنجاڭ داشۋىدە سۆزلەنگەن).

2. «قەشقەر دىيارىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى» (1984 - يىل ئاۋغۇست، قەشقەردە ئۆتكۈزۈلگەن ئىلمىي يىغىندا سۆزلەنگەن).

3. «ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى دۇنياغا يۈزلەندۈرۈشكە دائىر بەزى مەسىلىلەر ھەققىدە قاراشلىرىم» (1985 - يىل ماي، تۇرپاندا ئۆتكۈزۈلگەن «ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ھەققىدە مۇھاكىمە يىغىنى» دا سۆزلەنگەن).

4. «تارىخىي رومانىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا» (ئۇيغۇر رومانچىلىقى ھەققىدە 1986 - يىل ئىيۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلەنگەن).

I ھەرقايسى نەشرىياتلاردا نەشر قىلىنغان تەرجىمە ئەسەرلەر

1. «لىيۇخۇلەن» (1953 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان).

2. «لى يۈسەي قوشاقلىرى» (1953 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان)

3. «خۇاڭ جىگۈاڭ» (رومان، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1959 - يىل نەشر قىلىنغان).

4. «سەي ۋىنجى» (دراما، 1979 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان).

5. «باھادىر شاھ لى زىچىڭ» (2 - قىسىم) (1983 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان).

IV ھەرقايسى نەشرىياتلاردا نەشر قىلىنغان ئىجادىي ئەسەرلەر

1. «يېڭى جۇڭگو گۈلىستانىغا» (داستان 1942 - يىل «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان).

2. «بىر تامچە قان» (دراما، 1942 - يىلى يېزىلغان ۋە ئويناللغان).

3. «چىن مودەن» (دراما، ل. مۇتەللىپ بىلەن بىللە يازغان، 1944 - يىلى ئويناللغان).

4. «يۈرەك مۇڭلىرى» (توپلام، 1946 - يىل لەنجۇدا نەشر قىلغان).

5. «تارىم بويلىرى» (توپلام، 1948 - يىلى نەشر قىلىنغان).

6. «ئۇلۇغ ئانا ھەققىدە چۆچەك» (داستان، 1979 - يىل).

7. «قەشقەر كېچىسى» (داستان، 1982 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان).

8. «ئەز» (تارىخىي رومان، 1988 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان).
9. «ئۆمۈر مەنزىللىرى» (توپلام، 1985 - يىل شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان).
10. «ئويغانغان زېمىن» (تارىخىي رومان، 1 - قىسىم، 1988 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر).
11. «ئويغانغان زېمىن» (تارىخىي رومان، 2 - قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان)

责任编辑：魏力
责任校对：海日尼沙·阿斯木
封面设计：刘培勤

宝 库 入 门（维吾尔文）
（论文集）
阿·吾铁库尔

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 9.875印张 3插页
1996年6月第1版 1996年6月第1次印刷
印数：1—— 4,000

ISBN 7-228-02956-9/K·305 定价：15.00元

مەسئۇل مۇھەررىرى : ۋەلى
مەسئۇل كوررېكتورى : خەيرىنسا ئاسىم
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى : لىۋېيچېن

خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا
(ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى)
ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق كوچىسى № 348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتتى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 850×1168 مم 1/32 باسما تاۋىقى : 9.875
1996 ـ يىل 6 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1996 ـ يىل 6 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 4.000 ـــ 1
ISBN7-228-02956-9/K • 305
باھاسى : 15.00 يۈەن